

ISSN 2522-1876
DOI 10.30970/PS.2021.11

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

Series Psychological sciences

Issue 11

Published 4 issues per year

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Серія психологічні науки

Випуск 11

Виходить 4 рази на рік

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої Ради Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 26/2 від 24.02.2022 р.

Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних наук (спеціальність: 053 «Психологія») відповідно до Наказу МОН України від 15.04.2021 № 420 (Додаток 3).

У Віснику висвітлено теоретичні та емпіричні наукові розробки в різних галузях сучасної психології. Розглянуто аспекти розвитку та формування особистості на різних етапах онтогенезу. Проаналізовано актуальні проблеми і галузях соціальної, педагогічної, організаційної, клінічної психології та ін. Для науковців, викладачів, студентів, професійних психологів.

The Bulletin highlights a wide range of theoretical and empirical researches in different fields of modern psychology. Various aspects of personality development and formation are studied at different stages of ontogenesis. The bulletin presents analysis of topical issues in the field of social, educational, organizational, clinical psychology, etc. For scholars, teachers, students, professional psychologists.

Головний редактор: д-р психол. наук, проф. *Н. І. Жигайло*.

Відповідальний секретар: канд. психол. наук *Н. В. Гребінь*.

Члени редакційної колегії: канд. філос. наук, проф. *С. Л. Грабовська*; д-р психол. наук, проф. *Р. В. Каламаж*; д-р психол. наук, доц. *О. Д. Литвиненко*; д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України *С. Д. Максименко*; д-р психол. наук, доц. *І. І. Сняданко*; д-р габлітов. гуманіт. наук в галузі психології, проф. *А. Кобилярек*.

Члени редакційної ради: д-р психол. наук, проф. *К. О. Островська*; д-р філос. наук, проф. *Н. П. Гапон*; д-р психол. наук, доц. *О. І. Кононенко*; д-р психол. наук *С. Джакомуцці*.

Editorial Board:

N. Zhyhaylo, Professor – Editor-in-Chief, *K. Ostrovska*, Professor – Assistant Editor,
N. Hrebin – Managing Editor.

Відповідальний за випуск:

канд. філос. наук, професор *С. Л. Грабовська*,
канд. психол. наук *Н. В. Гребінь*

Адреса редколегії:

Львівський національний
університет імені Івана Франка,
Філософський факультет,
кафедра психології
вул. Коперника, 3
м. Львів, 79000, Україна
тел.: +38 (095) 859 16 50

Editorial office address:

Ivan Franko National
University of Lviv,
Philosophy Faculty,
Department of Psychology
Kopernyka Str., 3
Lviv, 79000, Ukraine
tel.: +38 (095) 859 16 50

www.psy-visnyk.lnu.lviv.ua

Редактор І. Азанова

Технічний редактор Ю. Ковальчук

Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел. +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 19,83.
Тираж 100 прим. Зам. 0222/061

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2021

УДК 159.9.07:159.923-053.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.1>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ САМОСТАВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ

Світлана Байда

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 2, м. Умань, Україна, 20300
e-mail: cbajda2017@gmail.com*

У статті аналізуються основні тенденції в дослідженні самостворення, виявлення та вивчення особливостей прояву самооцінки в дітей дошкільного віку. Ця проблема є актуальною, так як дошкільний вік є важливим періодом для становлення й самооцінки для подальшого її розвитку та впливу на особистість. У основі самоповаги лежить потреба у визнанні значущими дорослими. З'ясовано, що процеси вироблення дошкільниками ціннісного ставлення до себе зумовлюються внутрішніми й зовнішніми детермінантами. Внутрішніми умовами є прагнення дитини до самовираження, апробація власного «Я»; більшою чи меншою мірою виражена потреба у визнанні; готовність до захисту й відстоювання позитивного «Я»; здатність до вироблення самооцінних суджень. Визначено, що самоповага дошкільника – це особистісне утворення, яке включає низку взаємопов'язаних компонентів, що доповнюють один одного та характеризуються чутливістю до зовнішніх впливів. Оптимальний рівень самоповаги забезпечується гармонійним поєднанням тенденцій до самовираження, домагання визнання й самозбереження. Домінування будь-якої зі сторін призводить до певних деформацій особистості. Установлено, що самоповага є продуктом самосвідомості й входить до складу емоційно-когнітивного компонента Я-образу. Самоповага – це властивість особистості, що характеризується відносно стійким, позитивно забарвленим ставленням до себе, яке акумулює узагальнені переживання власної цінності в очах значущих людей, усвідомлення власних чеснот. Самоповага дошкільника – це особистісне утворення, яке включає низку взаємопов'язаних компонентів, що доповнюють один одного й певною чутливістю до зовнішніх впливів. Оптимальний рівень самоповаги забезпечується гармонійним поєднанням тенденцій до самовираження, домагання визнання та самозбереження. Домінування будь-якої зі сторін призводить до певних деформацій особистості. З'ясовано, що процеси вироблення дошкільниками ціннісного ставлення до себе зумовлюються внутрішніми й зовнішніми детермінантами.

Ключові слова: самостворення, самооцінка, самоповага, самовираження, образ-Я.

Суспільне дошкільне виховання в Україні має більш ніж столітню історію. Пройдений шлях є досить складним, суперечливим і насиченим подіями. Здійснення його історико-педагогічного дослідження дає можливість побачити певні закономірності й обумовленості, визначити загальні тенденції. Усе це набуває особливого значення в переломні періоди, який саме зараз і переживає система суспільного дошкільного виховання в нашій країні.

Проблема розвитку самоповаги в дошкільників тісно переплітається з іншими проблемами теоретичного та методологічного характеру, зокрема з дослідженнями природи й генезису самосвідомості й окремих її процесів. У вітчизняній і зарубіжній філософській, психолого-педагогічній літературі до вивчення цих проблем у різні часи зверталися автори. Серед найбільш відомих імена К.О. Абульханової-Славської, Б.Г. Ананьєва, Л.І. Анциферової, О.О. Бодальова, Л.С. Виготського, Л.І. Божович, В.В. Давидова, В.В. Зінківського, О.М. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова, С.Л. Рубінштейна, С.Г. Спіркіна, П.Р. Чамати,

О.В. Шорохової та ін., які намітили загальнотеоретичні й методологічні підходи до вирішення питання про становлення самосвідомості й окремих її процесів у контексті проблеми розвитку особистості.

Інша група дослідників, що представлена таким науковцями, як Г.С. Абрамова, М.Й. Боришевський, І.Т. Дімітров, О.Л. Кононко, В.К. Котирло, М.І. Лісіна, Н.І. Непомняща, С.Р. Пантілеєв, Н.А. Побірченко А.І. Сілвестру, В.А. Семиченко, Т.М.Титаренко, С.П. Тищенко, І.І. Чеснокова, Р.Х. Шакуров, розглядають питання, що пов'язані з особливостями формування Я-образу, емоційно-ціннісного компонента в його структурі та окремими складниками самоствавлення; досліджують чинники, що є рушіями процесів самопізнання й вироблення ставлення до себе.

Детальний аналіз психолого-педагогічної та філософської літератури дав змогу узагальнити підходи науковців до проблеми самоповаги дитини та сконцентрувати їх навколо таких проблем:

1. Самоповага в контексті розвитку образу-Я дошкільника.
2. Самоповага й процеси самопізнання та вироблення емоційно-ціннісного самоствавлення.
3. Самоповага й самооцінка.
4. Внутрішні й зовнішні чинники, що опосередковують самоповагу.

Більшість дослідників однотайні в поглядах на самоповагу як складник образу-Я, уважаючи її наслідком інтеграції та узагальнення переживань стосовно себе. Сучасні дослідники самосвідомості пропонують розглядати самоповагу в межах більш узагальненої категорії: Я-концепції, куди образ-Я та самоповага входять як окремі складники (хоча й взаємопов'язані). Убачаючи в зазначених підходах очевидне протиріччя, уважали за необхідне уточнити: у будь-якому випадку мова йде про самоповагу як продукт когнітивних та емоційних процесів самосвідомості. Таким чином, погляд на образ-Я як категорію, що фіксує не лише знання про себе, а й ставлення до себе, дає підставу використовувати вищезазначені поняття як синоніми. Опертя на такий підхід дає змогу користуватися як синонімами поняттями «когнітивний компонент Я-концепції» та «когнітивний компонент Я-образу», «емоційно-ціннісний компонент Я-концепції» та «емоційно-ціннісний компонент Я-образу».

Оскільки самоповага функціонує в межах самообразу, уважали за доцільне детально з'ясувати особливості становлення й розвитку цього психологічного утворення в онтогенезі. Образ-Я розцінюється психологами як досить складний феномен, що являє собою діалектичну сукупність когнітивно-афективної інформації дитини про себе й відображує єдність певних структурних, функціональних та емоційних компонентів [7].

Образ-Я починає складатися в дитини одразу після народження й розвивається в умовах взаємодії з предметним світом і навколишніми. Згідно з дослідженнями М.І. Лісіної, А.І. Сілвестру, кожний із цих факторів робить специфічний внесок у вибудову образу-Я: когнітивна частина образу складається передусім унаслідок індивідуальної діяльності, афективна – завдяки досвіду спілкування [7; 10; 11]. Це окреслює два шляхи розвитку самоповаги: 1) індивідуальний досвід успішних (неуспішних) досягнень; 2) оцінні судження авторитетних інших. Сам образ має нерозривну когнітивно-афективну єдність. Усі структурні компоненти об'єднані між собою і підкоряються меті інтегративності. Авторами наголошується, що в образі-Я дошкільника емоційні компоненти домінують над когнітивними, тому М.І. Лісіна пропонує називати його не когнітивно-емоційним, а цілісним афективно-когнітивним комплексом.

Психологи стверджують, що спонтанні самовідчуття самі по собі не можуть скластися в цілісний і послідовний образ-Я. Значну роль у цьому процесі відіграють дорослі, які організують предметно-практичну діяльність і допомагають дитині визначитися

стосовно себе. Спілкування дитини з дорослим та однолітками вважається неодмінною умовою формування гармонійного самообразу. У дослідження А.І. Сілвестру особливу увагу звертає на ті сторони образу-Я дитини, що складаються передусім під впливом спілкування з дорослими [10; 11]. На його думку, останні є джерелом оціночних впливів у формуванні ставлення дітей до себе й до світу, джерелом організації індивідуального досвіду дитини, контекстом для порівняння самої себе з ідеалом, еталоном.

Спілкування дитини з однолітками в процесі формування образу-Я виконує дещо іншу функцію – функцію контексту для порівняння себе з рівними та засобу взаємного обміну оціночними впливами [10]. І.І. Чеснокова доповнює цей перелік функцією розширення можливостей для самоствердження, рольовим збагаченням та оволодіння новими критеріями оцінок [14]. Акцентуючи увагу на зазначеній проблемі, М.І. Лісіна пояснює переваги однолітків перед дорослими в процесі формування образу-Я можливістю тих слугувати «порівняльним матеріалом», тоді як дорослий частіше сприймається як недосяжний ідеал [6].

Особлива роль у формуванні самообразу відводиться предметно-практичній діяльності [8; 12; 14]. Дослідники в галузі самосвідомості одностаїн в поглядах на діяльність дитини, різні форми її активності в предметному освоєнні світу як основні чинники розвитку образу-Я. Уже перші предметні дії породжують у дитини почуття гордості за себе. «Людина пізнає себе по своїх справах, оцінює себе по своїх успіхах і досягненнях» [6]. Дитина кожного дня може чути від оточуючих, що вона володіє якимись здібностями, але лише практичне застосування може слугувати реальною основою для кінцевого визначення рівня вмінь і навичок [6].

Авторами наголошується, що у формуванні образу-Я певну роль відіграє й внутрішній потенціал (устремління, прагнення, потреби, рівень активності), що спрямовується підростаючою особистістю на збереження та підтримку високої власної цінності [5; 13]. Звертається увага на те, що особистість залежно від особливостей свого внутрішнього світу по-різному сприймає впливи зовнішнього середовища [9].

Таким чином, різні форми активності дитини в предметно-практичному оволодінні світом, спілкування з дорослими й однолітками, наявність окремих елементів внутрішньої активності є основними факторами розвитку образу-Я спочатку в неясних, недиференційованих, а потім у все більш адекватних, розчленованих формах. Причому вирішальна роль як джерела й фактору розвитку в дітей уявлення про себе і ставлення до себе відводиться предметній діяльності, спілкування при цьому спрямовує процеси самопізнання і створює сприятливі умови для його протікання.

Згідно із зазначеними підходами, образ самого себе, зокрема афективний компонент, починає функціонувати вже на першому році життя. Це пояснюється тим, що провідна діяльність у цьому віці має емоційний характер і здійснюється експресивними засобами. Перші прояви Я-образу дослідники пов'язують із фізичним самопочуттям дитини. Її знання про себе на ранніх стадіях онтогенезу обмежені й майже повністю ґрунтуються на сигналах «зсередини». Головним джерелом збагачення уявлень про себе немовляти є спілкування з дорослими людьми [2; 6].

У дитини раннього віку афективний компонент образу-Я продовжує переважати, хоча когнітивний набуває сили та значення. Якісні зміни в самообразі полягають у поглибленні знань про себе як суб'єкта діяльності. Суттєву роль у цьому процесі відіграє розширення контактів з дорослими та однолітками [1].

Однією з надзвичайно важливих позицій є та, що розвиток уявлень про себе в дошкільників значною мірою залежить від характеру переважаючих оцінок, тобто когнітивний компонент образу-Я залежить від того, якою дитину вважають оточуючі: батьки,

вихователі, однолітки [5]. Психологи це пояснюють надзвичайно тісними емоційними зв'язками, які призводять до такої високої залежності змісту образу-Я дошкільника від ставлення до нього дорослого.

Більшість науковців вирішальну роль відводить самооцінці у виробленні емоційно-ціннісного ставлення до себе, вважаючи її своєрідним підсумком самопізнання, наслідком інтегративної роботи у сфері самопізнання, з одного боку, й у сфері емоційно-ціннісного ставлення – з іншого. Зарубіжні дослідники досить часто ототожнюють самооцінку й ціннісне ставлення. Так, вони пропонують розглядати самооцінку в структурі Я-концепції, убачаючи в ній інтегровану характеристику, загальну систему ціннісного ставлення особистості до себе. Згідно з їхніми підходами, самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності й позитивного ставлення до всього того, що входить у царину «Я» [4].

По-перше, нас зацікавила позиція стосовно якісних характеристик самооцінки й особливостей її розвитку в дошкільному віці. Дослідники звертають увагу на те, що дошкільники схильні себе переоцінювати більшою чи меншою мірою. Скажімо, у віці двох-трьох років переважна частина самооцінок зводяться до виразу: «Я кращий за всіх!» Когнітивний компонент у такій самооцінці майже відсутній, вона слугує лише способом самоствердження.

Діти чотирьох років ставляться до самооцінки стриманіше, проте слабке, неадекватне усвідомлення своїх умінь і прагнення бути визнаними викликає переоцінку себе, хоча досить часто ними демонструються досить хороші знання своїх можливостей. Цим же викликана переоцінка себе й п'ятирічними дітьми. У віці шести років відбувається різкий стрибок у напрямі усвідомлення своїх умінь: самооцінка стає точнішою, обумовленою, більшість семирічних дошкільників здатні оцінити свої вміння більш-менш об'єктивно [15].

Онтогенез самооцінки дослідниками пов'язується з формуванням у дитини диференційованих та інтегративно-узагальнених знань про себе як внутрішніх умов розвитку стійких орієнтацій стосовно себе, що визначають емоційно-ціннісне ставлення до себе [4]. Зазначена характеристика видається продуктивною для з'ясування природи окремих тенденцій, що забезпечують вироблення особистістю ціннісного ставлення до себе.

По-друге, позиція щодо чинників самооцінки. Узагальнюючи результати досліджень, можемо стверджувати, що самооцінка складається в процесі власної практичної діяльності й під впливом оцінок значущих людей, причому спочатку оцінка дитиною себе та результатів діяльності є наслідком оцінки дорослого. Але диференціація сфер діяльності дитини та збільшення кількості значущих інших, збільшуючи кількість кутів зору, незмінно породжує протиріччя й конфлікти, що стимулюють розвиток самосвідомості, переорієнтацію її із зовнішніх оцінок на самооцінку. У міру збагачення досвіду предметно-практичної діяльності та спілкування все більшої ваги набуває автономність оцінювання, а залежність між оцінкою й самооцінкою починає опосередковуватися типом ставлення педагога до дитини [4].

Але емоційно-ціннісній інтеграції переживань передусє диференціація емоцій. Сутність цього явища в тому, що окремі емоційні реакції трансформуються в складніші утворення чи почуття, такі як гордість, задоволення собою, радість успіху. Дослідженнями Р.Х. Шакурова встановлено, що в основі самоповаги, власної гідності лежать ситуативні переживання гордості [16]. Виділивши основні етапи в розвитку самолюбності, він зробив спробу дати аналіз генезису й умов, що сприяють цьому процесу. Зокрема, ним виділяється вік двох-трьох років, коли дитині властиво проявляти гордість за власні досягнення (самостійність, охайність, терпіння, володіння іграшкою); вік чотирьох років, коли до предмета гордості за себе додаються моральні якості (щедрість, слухняність, правдивість,

стриманість тощо); вік п'яти років – гордість за себе пов'язана з якісними показниками діяльності й інтелектуальними достоїнствами. «Чим старші діти, тим більше чеснот, якими вони пишаються, і тим точніше ці чесноти диференціюються за їх суспільною значущістю» [11; 14].

Спочатку переживання самолюбності «дифузні», тобто такі, що спрямовані взагалі на одержання схвалення оточуючих, поступово лише певні якості й чесноти стають здатними викликати відповідні переживання. Паралельно з розвитком самопізнання відбувається й розвиток емоційно-ціннісного ставлення до себе.

Звертають на себе увагу дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців, у яких робиться спроба виділити фактори зовнішнього середовища, що опосередковують самоповагу [5; 6; 16]. Більшістю психологів одним із чинників називається характер домінуючого емоційного ставлення до дитини з боку значущих дорослих. Наголошується, що за умови функціонування внутрішніх умов, зокрема здатності сприймати ласку, диференціювати слова, набуття певними словами умовно-емоційного значення виражати позитивне ставлення з боку дорослих до дитини, у неї вже у два-три роки можуть скластися емоційні реакції на похвалу. Зародження емоційних реакцій на схвалення створює, у свою чергу, внутрішні умови для формування позитивно-емоційного ставлення до себе.

На перших порах переживання самолюбності нестійкі й з'являються лише при прямій оцінці особистості дитини. У міру того, як дитина накопичує досвід позитивних оцінок, у неї з'являється потреба одержувати і зберігати позитивну оцінку з боку оточуючих. Це виникає тому, що похвала концентрує увагу дитини на ній самій і на певних її якостях, викликаючи при цьому приємні емоції. Схвалення дитини, як правило, переживається на тлі її «Я». Вона починає бачити джерело радості в самій собі, у своїх певних достоїнствах. Експериментальними дослідженнями Р.Х. Шакурова встановлено, що на основі узагальнення дитиною власних переживань щодо себе в неї починає складатися стійке емоційне самостановлення [17].

С.П. Тищенко виділяє три типи емоційно-оцінного ставлення дорослих до дітей, кожний із яких по-своєму впливає на розвиток самоповаги. Згідно з результатами її наукових досліджень, найбільш сприятливим для розвитку самоповаги дитини є справедливо-вимогливий, заохочувальний тип емоційно-оцінного ставлення до дитини в сім'ї. Саме цей тип ставлення здатний забезпечити становлення в дитини потреби у визнанні себе оточуючими. До того ж під його впливом у дитини формується позитивна емоційна спрямованість на близьких дорослих як таких людей, які виявляють до неї повагу, визнають її права, стимулюють успіхи [12].

Уважаємо цікавими, хоча й недостатньо науково обґрунтованими, позиції В.В. Століна щодо прямих чи непрямих способів навіювання батьками своїм дітям образу-Я та самоповаги. Згідно з його поглядами, батьки транслюють дитині своє бачення її образу, озброюють конкретними самооцінками і стандартами, частковими й загальними цілями, зразками та ідеалами, можуть або сприяти формуванню, або втраті самоповаги [5].

Дослідженнями М.І. Лісіної встановлена залежність між віком дитини та характером її реагування на оцінки дорослих: чим менша вона за віком, тим не критичніше сприймає їхні думки про себе, тим меншою мірою її уявлення про себе спираються на конкретні результати власної діяльності. У старшому дошкільному віці дорослий продовжує залишатися авторитетом для дитини, але все більшою мірою його оцінки переломлюються крізь призму власного індивідуального досвіду. Тому запорукою формування гармонійного образу-Я та позитивного самостановлення можна вважати поєднання індивідуального.

Психологи роблять спробу проаналізувати різні прояви поведінки дошкільника й виділити характерні ознаки високої та низької самоповаги. Більшістю з них самоповага

пов'язується із самостійністю, кмітливістю, ретельністю, готовністю самовиразитися в різних справах, домаганнями визнання значущих дорослих та однолітків, вимогливістю в оцінках власного продукту. Уважається, що розвинена самоповага повинна супроводжуватися позитивними емоціями: радістю, задоволенням, впевненістю, позитивною спрямованістю на людей. Про вражену самоповагу може свідчити прагнення дитини уникати провідних ролей у грі, гіпертрофована потреба у схваленні (коли активність дитини спрямовується не емоціями, а лише програмується дорослими), прояви самовпевненості, підвищеної тривожності, образливості, незадоволеності собою, вразливості, невпевненості в собі. Самоповага визначає загальний тонус, стан, настрої, плани, активність дитини. Знижена самоповага здатна зробити поведінку дитини хворобливою, нестійкою, спровокувати хибну поведінку. Дитина починає гостро реагувати на все, що зачіпає самооцінку, – критику, сміх, легко ображається, починає віддавати перевагу самотності [7].

Таким чином, аналіз літератури вітчизняних, російських і зарубіжних авторів з проблеми самоповаги, різних проявів самостановлення в дошкільників дає підставу стверджувати: більшість психологів одноставні в поглядах на дошкільний вік як такий, що найбільшою мірою акумулює можливості для закладання основ ціннісного ставлення до себе.

Психологічними передумовами до зародження самоповаги є здатність дитини до узагальнення переживань стосовно себе, що складається на кінець старшого дошкільного віку; наявність високої внутрішньої активності, спрямованої на вироблення й підтримку ціннісного ставлення до себе; функціонування рефлексії; відділення конкретної самооцінки від загальної; здатність до вироблення елементарних форм адекватної самооцінки. В онтогенезі ставлення до себе починає вироблятися одночасно зі становленням образу-Я; спочатку це короточасні, епізодичні переживання свого «Я», які з віком спочатку диференціюються, а потім узагальнюються, перетворюючись на більш-менш стійке ціннісне ставлення до себе. В основі самоповаги лежить потреба у визнанні значущими дорослими. Якщо дитина переживає щодо себе їх позитивне ставлення, це викликає в неї почуття самоцінності.

Факторами, що опосередковують самоповагу, є індивідуальна діяльність дитини та спілкування з дорослими й однолітками, кожний із яких виконує свою функцію в процесі вироблення ціннісного ставлення до себе. Необхідною умовою гармонійного самообразу є поєднання індивідуального досвіду та спілкування. Особлива роль у розвитку самоповаги дошкільників відводиться спілкуванню зі значущими дорослими: педагогами та батьками. Це той фундамент, який може бути більш чи менш сприятливим для набуття дитиною індивідуального досвіду. Доводиться констатувати, що процесам самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення дошкільників присвячено неприпустимо мало досліджень, а проблема самоповаги дитини як важливий психологічний феномен, що починає складатися в дошкільному віці, узагалі залишилася поза увагою дослідників.

Список використаної літератури

1. Авдеева Н.Н., Раку Н.И. Становление образа себя у детей первых двух лет жизни. Развитие психики ребенка в общении со взрослыми и сверстниками. Москва : Педагогика, 1990. С. 52–59.
2. Божович Л.И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1976. № 6. С. 46–53.
3. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. Киев : Полит-издат Украины, 1989. 158 с.
4. Захарова А.В., Андрущенко Т.Ю. Особенности формирования оценки и самооценки качеств личности в младшем школьном возрасте. *Новые исследования*. Москва : Педагогика, 1981. № 124. С. 43–47.
5. Кононко Е.Л. Чтобы личность состоялась. Київ : Рад. школа, 1991. 221 с.

6. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 144 с.
7. Лисина М.И., Силвестру А.И. Психология самопознания у дошкольников. Кишинев : Штиинца, 1983. 110 с.
8. Проколиенко Л.Н. Развитие психики в онтогенезе. Воспитание детей дошкольного возраста. Київ : Рад. шк., 1991. С. 11-23.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 1998. 688 с.
10. Силвестру А.И. К вопросу о развитии самооценки в дошкольном возрасте. *Новые исследования в психологии*. Москва : Педагогика, 1978. № 2 (19). С. 80–85.
11. Силвестру А.И. Основные факторы развития образа самого себя у дошкольников. Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии / под ред. М.И. Лисиной. Москва : НИИ психологии, 1980. С. 119–139.
12. Тищенко С.П. Психологія виховного впливу сім'ї на дитину. Київ : Знання, 1982. 48 с.
13. Тищенко С.П. Я хороший. *Дошкільне виховання*. 1985. № 1. С. 4–5.
14. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. Москва : Наука, 1977. 143 с.
15. Чеснокова И.И. Сензитивные периоды в развитии самосознания. Активизация личности в системе общественных отношений : тезисы докладов к VII съезду Общества психологов СССР. Москва, 1989. С. 106–107.
16. Шакуров Р.Х. Самолюбие детей. Москва : Просвещение, 1969. 176 с.
17. Шакуров Р.Х. Позитивна оцінка як фактор розвитку самолюбства дошкільника. *Республ. науково-метод. збірник*. Київ : Рад. школа, 1965. С. 130–138.

MAIN TRENDS IN THE STUDY OF SELF-ESTABLISHMENT OF PRESCHOOLERS

Svetlana Baida

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
2, Sadova str., Uman, Ukraine, 20300
e-mail: cbajda2017@gmail.com*

The article analyzes the main trends in the study of self-formation, identification and study of the peculiarities of self-esteem in preschool children. This problem is relevant because preschool age is an important period for formation and self-esteem for its further development and impact on the individual. Self-esteem is based on the need to be recognized as a significant adult. It was found that the processes of developing preschoolers' self-esteem are determined by internal and external determinants. Internal conditions are: the child's desire for self-expression, testing of their own "I"; the need for recognition is more or less expressed; readiness to defend and defend the positive "I"; ability to make self-judgment. Preschoolers' self-esteem is defined as a personal education that includes a number of interrelated components that complement each other and are sensitive to external influences. The optimal level of self-esteem is provided by a harmonious combination of tendencies to self-expression, recognition and self-preservation. The dominance of any of the parties leads to certain deformations of personality. It is established that self-esteem is a product of self-awareness and is part of the emotional-cognitive component of self-image. Self-esteem is a personality trait characterized by a relatively stable, positive attitude towards oneself, which accumulates generalized experiences of one's own value in the eyes of significant people, awareness of one's own virtues. Preschooler's self-esteem is a personal education, which includes a number of interconnected components that complement each other and are sensitive to external influences. The optimal level of self-esteem is provided by a harmonious combination of tendencies to self-expression, recognition and self-preservation. The dominance of any of the parties leads to certain deformations of personality. It was found that the processes of developing values of preschoolers' self-esteem are determined by internal and external determinants.

Key words: self-determination, self-esteem, self-esteem, self-expression, self-image.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.2>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ САМОСТІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Юлія Бакка

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
вул. Саратовська, 20, м. Київ, Україна, 04111
e-mail: ulia2852@gmail.com*

У статті представлено результати теоретико-методологічного аналізу вивчення проблеми становлення самостійності особистості. Розкрито наукові уявлення про сутність поняття «самостійність особистості» у контексті різних концептуальних парадигм та здійснено його концептуалізацію. Розглянуто мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові, поведінкові та соціально-культурні складники самостійності особистості, визначено її функціональні особливості. Поняття «самостійність» проаналізовано у контексті становлення фундаментальних атрибутів особистості – набуття нею суб'єктності і здатності до саморегуляції. Аналіз психологічних джерел дав підстави зробити узагальнення про наявність таких функціональних аспектів самостійності особистості: активізації та ініціації довільної активності (мотиваційний підхід), усвідомлення вибору мотивів і цілей (підхід вільного вибору), опанування особистістю власної активності (регулятивний підхід), усвідомлення самосуб'єктного впливу на власну діяльність (підхід самокерування). Зазначено, що регулятивні процеси, які виявляються у самостійності особистості, мають багаторівневу структуру, у якій можна вищелювати три таких ступені розвитку: імпульсивні, мимовільні процеси; довільні процеси; вольові процеси. Окреслено наукове бачення становлення самостійності особистості в онтогенетичному аспекті. У цьому контексті були визначені такі самостійні лінії: вивчення розвитку самостійної поведінки як стадії розвитку волі; проблема сформованості довільної регуляції у дітей різного віку; питання розвитку системи саморегуляції, різних її рівнів та окремих компонентів; розробка методів корекції самостійної поведінки особистості. Зауважено, що становлення і реалізація саморегуляції, тобто самостійності, здійснюються завдяки внутрішнім психологічним механізмам, що знаходять свій вияв у перетвореннях ціннісно-смыслові, емоційної, комунікативної і рефлексивної сфер особистості.

Ключові слова: самостійність особистості, саморегуляція, суб'єктність, активність, діяльність, поведінка, цілеспрямованість, відповідальність.

Актуальність вивчення проблеми становлення самостійності особистості полягає у необхідності отримання на основі багатогранного, попередньо накопиченого досвіду нових знань про потенційні можливості й ефективне функціонування людини у швидкоплинних умовах сучасного соціального середовища. Зацікавленість цією проблемою викликана також і тією обставиною, що стрімке розширення сфер діяльності людини, їх урізноманітнення зумовлює переосмислення наявних напрацювань стосовно розвитку самостійності особистості, спонукає до подальшого наукового пошуку закономірностей активної поведінки людини у новітніх умовах. Virішення цього питання неможливе без занурення у глибинну сутність феномену самостійності, а також без визначення тих загальних ознак, які у своєму взаємозв'язку розкривають як філософсько-етичні, так і психологічні аспекти становлення самостійності особистості.

Як засвідчує аналіз філософських та психологічних джерел, розвиток самостійності особистості поєднує в собі онтогенетичну змінну, складову частину її життєвого

досвіду у соціальному середовищі, а також її індивідуальні властивості. Оскільки питання самостійності особистості є надзвичайно важливим для формування особистості, воно постійно перебуває у полі зору філософів, педагогів, психологів, які намагаються розв'язати його у контексті суспільних викликів у певному часовому вимірі.

Метою статті є представлення результатів теоретичного аналізу наукових підходів і узагальнення різних концептуальних парадигм щодо розуміння феномену самостійності особистості.

Філософське осмислення проблеми самостійності людини знаходимо ще у класичних працях Г. Гегеля [8], І. Канта [11], С. К'єркегора [14], Г. Ляйбніца [17], С. Смайлса [26], Л. Фейєрбаха [30], Е. Фромма [28] та ін. Сучасний психологічний категоріальний апарат містить конструкти, що характеризують сферу особистості, пов'язану з розвитком самості, самостійності, суверенності, цілісності, внутрішньої регуляції, саморегуляції її активності. Серед споріднених логічних утворень, що знаходяться в одній семантичній площині і розглядаються у контексті феномену самостійності особистості, виокремлюються такі, як: *самодетермінація* як здатність людини обирати і мати власний вибір (В. Біблер [3], Б. Ломов [16]); *самоактивність* як усвідомлений особистістю процес, що сприяє досягненню поставленої мети, опануванню особистістю власних психічних процесів і власної поведінки (М. Боришевський [4], М. Брихцін [5; 32], О. Висоцький [7], Є. Ільїн [9], В. Калін [10], А. Косаківський [13], Є. Хомська [29]); *самоздійснення* як свідомий *саморозвиток*, в ході якого відбувається формування власного простору життя особистості (І. Логінова [15], С. Максименко [19], О. Селезньова [25], А. Gewirth [33]); *самоактуалізація* як постійне прагнення особистості до розвитку, *самореалізації* власного потенціалу і одночасно відповідальність за свої дії (А. Маслоу [20], К. Роджерс [23; 24]); *самовизначення* як вибір особистістю життєвих цілей на основі власних позицій (К. Абульханова-Славська [1], Д. Фельдштейн [27]); *самоідентичність* як сукупність особистісних виборів й ідентифікацій (Е. Еріксон [31]); *самокерування* як усвідомлений самосуб'єктний вплив на довільну активність (Г. Никіфоров [21]); *самоефективність* як оцінка особистістю своєї здатності домагатися конкретних результатів діяльності (А. Бандура [2]).

Зазначені дефініції є взаємопов'язаними, оскільки особистість, осмислюючи своє існування, стверджуючи себе, розкриваючи свою суб'єктність, прагне до самоствердження, самоефективності, автономії, самостійності і свободи. Накопичений упродовж багатьох років ґрунтовний науковий доробок, неоднорідний за змістом і формою, свідчить про інтерпретаційне різноманіття, багатовимірність, багатогранність, складноструктурованість та системність поняття «самостійність особистості».

Поняття «самість» і «самостійність» особистості традиційно розглядаються у контексті становлення її фундаментальних атрибутів – набуття суб'єктності і здатності до саморегуляції. Аналіз психологічних джерел дав підстави зробити узагальнення про наявність таких функціональних аспектів самостійності особистості: активізації та ініціації довольної активності (*мотиваційний підхід*), усвідомлення вибору мотивів і цілей (*підхід вільного вибору*), опанування особистістю власної активності (*регулятивний підхід*), усвідомлення самосуб'єктного впливу на власну діяльність (*підхід самокерування*).

Зазначені підходи до розуміння сутності процесів саморегуляції і становлення самостійності особистості розкривають їх різні сторони, але не суперечать одне одному. Саморегуляція, яка виявляється через самостійність, розглядається, *по-перше*, у взаємозв'язку з цілепокладанням і цілеспрямованістю особистості, з ініціацією, підкріпленням діяльності у разі переборювання перешкод, тобто з мотивацією. *По-друге*, вона визначається як самостійний процес прийняття особистістю рішення щодо вільного вибору цілей і мотивів власних дій, незалежних від зовнішніх умов і соціального впливу. *По-третє*,

вона характеризується з огляду на її регулюючу, виконавську, контролюючу функції у плані здійснення довільної активності. *По-четверте*, саморегуляція належить до самокерування, самоактивності особистості і розглядається як усвідомлений самовплив суб'єкта на перебіг його діяльності.

Отже, усвідомлену саморегуляцію можна розглядати як процес ініціації й керування особистістю довільною активністю. Система усвідомленої саморегуляції слугує для суб'єкта засобом реалізації цього процесу, організації психічних ресурсів для постановки і досягнення цілей. Як зазначають О. Конопкін [12], В. Моросанова [18], функціональні компоненти системи саморегуляції реалізуються одним з окремих регуляторних процесів, до яких належать такі: планування цілей, моделювання значущих для досягнення мети умов, програмування дій, оцінювання, корекція результатів. Ці процеси взаємозалежні, мають складну архітектоніку і можуть здійснюватися як послідовно, так і паралельно. Саморегуляція відбувається як єдиний процес, забезпечуючи мобілізацію й інтеграцію психологічних особливостей людини для досягнення цілей її діяльності та поведінки. Процес саморегуляції сприяє виробленню гармонійної поведінки, на підставі чого розвивається здатність керувати собою і спрямовувати свою поведінку на реалізацію поставленої мети.

Важливим для розуміння становлення самостійності особистості стає індивідуально-типологічний підхід до вивчення цього феномену у контексті розгляду особливостей розвитку регулятивної сфери. Індивідуально-типологічними (стильовими) особливостями саморегуляції називаються, за В. Моросановою [18], такі особливості саморегуляції особистості, які мають стійкий вияв у різних видах довільної активності. Це такі індивідуально-типологічні особливості, як планування, моделювання, програмування й оцінка результатів діяльності. Розвиненість процесів, за допомогою яких реалізуються різні компоненти системи саморегуляції, описується індивідуальними профілями саморегуляції. У разі порівняно однорідної розвиненості всіх компонентів саморегуляції діагностується гармонійний регуляторний профіль, а за наявності виражених розходжень у рівні сформованих компонентів – акцентуаційний профіль. Окрім того, компонентами цього профілю можуть бути регуляторні якості особистості – самостійність, відповідальність, гнучкість, надійність, які є характеристиками цілісної системи саморегуляції і властиві особистості як суб'єкту довільної активності. Особистісно-стильові характеристики суб'єктної регуляції формуються у взаємозв'язку з системою ціннісних орієнтацій особистості, з домінуючою спрямованістю її активності, з самооцінкою і рефлексією, визначаючи особливості функціонування цілісної системи усвідомленої саморегуляції, а також окремих її компонентів.

Результати теоретичних і емпіричних досліджень свідчать про те, що процеси саморегуляції особистості мають багаторівневу структуру, в якій можна вичленувати три таких ступені розвитку: *імпульсивні*, мимовільні процеси, що за своєю природою є рефлексорними і неконтрольованими; *довільні* процеси, що формуються через самоусвідомлення особистістю потреби і можливості регулювання власної активності завдяки мовленнєвому опосередкуванню; *вольові* процеси як особистісний рівень довільної регуляції, навмисне і свідоме створення особистістю додаткового спонукання до дії через зміну її сенсу. Усі психічні процеси та функції, в тому числі й регулятивні, розвиваються за загальними, встановленими ще Л. Виготським [6], законами, відповідно до яких вони перетворюються з безпосередніх на опосередковані, з імпульсивних на довільні, з неусвідомлених на свідомі.

Усвідомлення довільних процесів, а також їх знакова опосередкованість є найважливішими ознаками саморегуляції і самостійності. Завдяки цьому довільні процеси формуються у розумінні необхідності їх здійснення – причин, умов, можливостей і засобів,

що дає змогу особистості вибудувати власну поведінку. Опанування знакової системи, тобто штучних засобів поведінки, сприяє становленню упорядкованого образу «Я» і образу світу особистості. В арсеналі психологічних засобів реалізації різних функціональних ланок регулятивного процесу найважливіше місце належить мовленнєвим засобам (зокрема, дії оцінки і самооцінки, плануванню, формулюванню критеріїв успішності, самоінструкцій, самонаказів тощо). Оцінні дії як важливі чинники формування й успішного здійснення різних видів усвідомленої цілеспрямованої активності перетворюють регулювання на замкнену систему, що якісно позначається на характері довільної активності особистості.

Проблема виникнення й розвитку самостійності особистості тісно пов'язана з проблемою генезису її самосвідомості. Підпорядкування імпульсивності усвідомленому регулюванню передбачає становлення людини як суб'єкта. Особистісний рівень психічної регуляції як розвинена форма довільної регуляції виникає тоді, коли індивід стає здатним до рефлексії власних проявів, усвідомлює самого себе як «Я», тобто суб'єкта, спроможного обирати, реалізувати свої прагнення. Отже, формування вольових процесів невід'ємно пов'язується зі становленням індивіда як суб'єкта, здатного до самовизначення, прийняття самостійних рішень, довільного вибору способу власної поведінки і відповідального за її наслідки.

Крім того, у ході концептуального аналізу було окреслене наукове бачення процесу становлення самостійності особистості в онтогенетичному аспекті. У дослідженнях проблеми розвитку довільних процесів виділяються такі самостійні лінії: вивчення розвитку довільної поведінки як стадії розвитку волі; проблема сформованості довільної регуляції у дітей різного віку; питання розвитку системи саморегуляції, різних її рівнів та окремих компонентів; розробка методів корекції регулятивної системи особистості. Становлення і реалізація саморегуляції, тобто самостійності, здійснюються завдяки внутрішнім психологічним механізмам, що знаходять свій вияв у перетвореннях ціннісно-сміслової, емоційної, комунікативної і рефлексивної сфер особистості.

Самостійність як важлива інтегративна якість особистості, що найбільш яскраво виявляється в її автономності, розглядається з позиції суб'єктної регуляції діяльності Г. Пригінім [22]. У межах системного підходу особистісно-регуляторні особливості самостійності вивчаються автором у контексті регуляції суб'єктом його діяльності. Причому високий рівень розвитку самостійності особистості забезпечується високим рівнем сформованості системи її суб'єктної регуляції – тим універсальним механізмом, що встановлює відповідність між активністю особистості і її діяльністю. Водночас у системі суб'єктної регуляції розкриваються найбільш специфічні структурні характеристики особистості, що надають діяльності і самій регуляції індивідуальних ознак. Як зазначає дослідник, найважливішою ознакою особистості з будь-якої точки зору її вивчення – філософської, психологічної, соціальної – є її здатність діяти автономно, самостійно, ефективно. А відмінності у теоретичних підходах та емпіричних ракурсах вивчення феномену самостійності й автономності особистості ведуть до різноманіття поглядів щодо її структурних, функціональних, динамічних характеристик, детермінант і механізмів. Це підкреслює системність і складноструктурованість будови особистості.

Отже, якісні особливості становлення самостійності визначаються всією історією розвитку особистості як суб'єкта практичної діяльності, історією розвитку людської свідомості як засобу відображення і пізнання предметного середовища в інтересах суспільної практики. Саме специфіка людської свідомості в усіх її формах і проявах визначає унікальну можливість усвідомленої регуляції діяльності і здатність до самостійної поведінки. Завдяки свідомості людина володіє ідеальною моделлю об'єктивного світу, що

реалізується через органічне поєднання абстрактних понятійних форм відображення суттєвих сторін і відношень об'єктивних реалій з конкретно-образним відображенням предметів і явищ у їх розмаїтті й просторово-часовому співвідношенні. Водночас становлення і реалізація саморегуляції, тобто самостійності, здійснюються завдяки внутрішнім психологічним механізмам, що знаходять свій вияв у перетвореннях ціннісно-сміслової, емоційної, комунікативної і рефлексивної сфер особистості.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. Москва : Наука, 1990. 335 с.
2. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
3. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век. Москва : Политиздат, 1990. 413 с.
4. Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
5. Брихцин М. Воля и волевые качества личности. *Психология личности: активность и развитие личности*. Москва : Наука, 1989. 183 с.
6. Выготский Л.С. История развития высших психических функций собрание сочинений : в 6 т. Москва : Педагогика, 1983. Т. 3. С. 5–328.
7. Высоцкий А.И. Экспериментальное изучение волевой активности. *Экспериментальные исследования волевой активности*. Рязань, 1986. 138 с.
8. Гегель Г. Феноменологія духу. Київ : Основи, 2004. 548 с.
9. Ильин Е.П. Психология воли. Санкт-Петербург : Изд-во «Питер», 2000. 288 с.
10. Калинин В.К. На путях построения теории воли. *Психологический журнал*. 1989. № 2. С. 46–55.
11. Кант И. Критика практического разума. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
12. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека: структурно-функциональный аспект. *Вопросы психологии*. 1995. № 1. С. 5–12.
13. Коссаковский А. Психическое развитие личности в онтогенезе. *Психология личности: активность и развитие личности*. Москва : Наука, 1989. 183 с.
14. Кьеркегор С. Страх и трепет : сборник из трёх произведений. Москва : Культурная революция, 2010. 488 с.
15. Логинова И.О. Психология жизненного самоосуществления : монография. Москва : Изд-во СГУ, 2009. 279 с.
16. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 444 с.
17. Ляйбніц Г.В. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002. 742 с. С. 351.
18. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека. Москва : Наука, 2001. 192 с.
19. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
20. Маслоу А. Самоактуалізація. *Психология личности*. Москва, 1982. С. 108–117.
21. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека. Санкт-Петербург : Издательство Петербургского университета, 2006. 192 с.
22. Прыгин Г.С. Психология самостоятельности : монография. Ижевск ; Набережные Челны : Изд-во Института управления, 2009. 408 с.
23. Роджерс К. Свобода учиться. Москва : Смысл, 2002. 527 с.
24. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. Москва : Прогресс ; Универсум, 1994. 480 с.

25. Селезнёва Е.В. Самоосуществление как акмеологическая категория. *Мир психологии*. 2007. № 1. С. 192–203.
26. Смайльс С. Самостоятельная деятельность. Санкт-Петербург : Изд. книгорг. В.В. Лепехина, 1888. 528 с. ; Смысл : «Эксмо», 2005. 1136 с.
27. Фельдштейн Д.И. Психология становления личности. Москва : Международная педагогическая академия, 1994. 192 с.
28. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с нем. Москва : АСТ, 2011. 288 с.
29. Хомская Е.Д. Нейропсихология : 4-е издание. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 496 с.
30. Чесноков Г.Д. Людвиг Фейербах и его место в истории мировой философской мысли. *Социально-гуманитарные знания*. 2005. № 1. С. 90–107.
31. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.
32. Brichzin M. Will-trait assessment: Theory and methods. IV Prague conf.: Psychol. develop., learn. and personality formation. Prague, 1982. P. 6–9.
33. Gewirth A. Self-Fulfillment. Princeton, NJ. : Princeton University Press, 2009. 235 p.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING THE PROBLEM OF SELF-DEPENDENCE FORMATION

Julia Bakka

*National Pedagogical Dragomanov University,
20, Saratovska Str., Kyiv, Ukraine, 04111
e-mail: ulia2852@gmail.com*

The article presents the results of theoretical and methodological analysis of the study of the problem of formation of personality self-dependence. Scientific ideas about the essence of the concept of “self-dependence of the individual” in the context of various conceptual paradigms are revealed and its conceptualization is carried out. Motivational, cognitive, emotional-volitional, behavioral and socio-cultural components of personality self-dependence are considered, its functional features are determined. The concept of “self-dependence” is analyzed in the context of the formation of fundamental attributes of personality – its acquisition of subjectivity and the ability to self-regulation. The analysis of psychological sources gave grounds to make a generalization about the presence of the following functional aspects of personality self-dependence: activation and initiation of arbitrary activity – motivational approach; awareness of the choice of motives and goals – the approach of free choice; mastery of personal activity – a regulatory approach; awareness of self-subjective influence on one’s own activity – self-management approach. It is noted that regulatory processes, which are manifested through the self-dependence of the individual, have a multilevel structure, in which we can distinguish three stages of development: impulsive, involuntary processes; arbitrary processes; volitional processes. The scientific vision of the formation of personality self-dependence in the ontogenetic aspect is outlined. In this context, the following self-dependence lines are defined: the study of the development of independent behavior as a stage of development of the will; the problem of the formation of arbitrary regulation in children of different ages; issues of development of the system of self-regulation, its various levels and separate components; development of methods of correction of self-dependence behavior of the person. It is noted that the formation and implementation of the process of self-regulation, and, consequently, self-dependence, are carried out through internal psychological mechanisms, which are manifested in the transformation of value-semantic, emotional, communicative and reflexive spheres of personality.

Key words: personality self-dependence, self-regulation, subjectivity, activity, practice, behavior, purposefulness, responsibility.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.3>

ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЖУРНАЛІСТІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ УСПІШНОСТІ

Аліна Бахвалова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
пр-т Глушкова, 2-А, м. Київ, Україна, 03680
e-mail: alina335@ukr.net*

У вітчизняному науковому просторі є відносно небагато досліджень індивідуально-психологічних властивостей журналістів та їх успішності. Водночас ці дослідження охоплюють відносно невелике коло характеристик, тому зв'язок між зазначеними феноменами досі залишається актуальною для вивчення проблемою, яка має пряме прикладне застосування. Метою статті є дослідження відмінностей у індивідуально-психологічних властивостях більш успішних та менш успішних журналістів. Для досягнення зазначеної мети необхідно було конкретизувати обрані поняття та створити надійне методологічне підґрунтя для подальшого дослідження. Перший підхід, який систематизував бачення індивідуально-психологічних властивостей, – це теорія інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна, яка дозволяє виділити три рівні властивостей, а також систематичний конструкт, який об'єднує ці рівні. Роль останнього у даному випадку виконує професійна самооцінка, структура якої була представлена відповідно до підходу А.О. Реана (операційно-діяльнісний і особистісний аспекти, самооцінка потенціалу та результату). Успішність розглядалася відповідно до підходу О.М. Родіної через єдність внутрішнього та зовнішнього критеріїв. Проведене дослідження з використанням психодіагностичних методик та методу анкетування дозволило прорахувати інтегральні показники професійної самооцінки та успішності, а також провести кластерний аналіз, виділивши із вибірки групу більш успішних та менш успішних журналістів. Зазначені групи були порівняні за допомогою статистичних критеріїв Ст'юдента та Манна-Уїтні. Результатом такого порівняння стало встановлення низки відмінностей між двома групами. Більш успішні журналісти виявилися також більш емоційно стабільними, менш чутливими до невдач, мали вищу лояльність до власного медіа, більшу консервативність та вищий рівень професійної самооцінки, в т.ч. м'яких навичок, професійно важливих якостей та задоволеності власними досягненнями. Отримані результати можна широко застосовувати у створенні рекомендацій та програм із самовдосконалення для журналістів.

Ключові слова: інтегральна індивідуальність, м'які навички, професійна самооцінка, психологічні властивості, самоконтроль, структури темпераменту.

Дослідження численних професій у контексті вивчення індивідуальних властивостей та якостей, які є необхідними для успішного виконання того чи іншого виду професійної діяльності, тобто створення професіограм і психограм, проводиться саме у рамках психологічної науки. У її межах перетинаються такі поняття, як успішність та індивідуально-психологічні властивості особистості. Тобто усе, що стосується суб'єкта праці, можна віднести до психологічної сторони будь-якої професійної діяльності.

Отже, не дарма дослідженням діяльності журналістів, педагогів, психологів та інших представників соціономічних професій займається саме психологія. Якщо говорити про журналістику та міру дослідженості психологічної сторони професії журналіста на вітчизняному науковому просторі, то даній проблемі приділено значно менше уваги, ніж, наприклад, дослідженню особливостей діяльності педагога або психолога.

Зокрема, на даний момент досліджені такі індивідуально-психологічні властивості журналістів: соціальний інтелект [8], креативність [6], стиль написання текстів [1], а також соціальна перцепція [5] та ціннісні орієнтації [9] майбутніх професіоналів. Однак ці дослідження висвітлюють лише поодинокі властивості та не дають змоги охопити проблему вивчення індивідуально-психологічних властивостей системно.

Водночас розгляду професійної успішності журналіста приділено ще менше уваги, оскільки успішність є досить складним та багатомірним предметом для дослідження. Дослідники, використовуючи поняття «успішність» відносно опису результатів діяльності журналіста, ототожнюють цей термін із кількістю підписників блогу [12], хорошою репутацією та іміджем в очах аудиторії [13], популярністю й затребуваністю [7] тощо. Водночас успішність є тим феноменом, результати вивчення якого мають значну прикладну цінність. Поєднавши дослідження успішності та індивідуально-психологічних властивостей, можна створити низку рекомендацій, які допоможуть журналістам покращити результати власної діяльності та досягти більших успіхів у межах обраної професії.

Мета статті – дослідити зв'язок індивідуально-психологічних властивостей та успішності журналіста за допомогою виявлення статистичних відмінностей між групами більш успішних та менш успішних журналістів.

Розпочати опис проведеного дослідження варто із його методологічних підвалин. Оскільки маємо два ключових поняття, то потребуємо двох підходів для їх пояснення. Системний огляд індивідуально-психологічних властивостей забезпечує теорія В.С. Мерліна, у якій автор постулює наявність в інтегральній індивідуальності трьох рівнів – індивідних, психічних та соціально-психологічних властивостей [4]. Оскільки ідеться про методологію дослідження, то одразу зазначимо методи, за допомогою яких досліджувалися ці рівні.

По-перше, для вивчення властивостей індивіда, до яких можемо віднести складники темпераменту, використовувався «Опитувальник структури темпераменту» Русалова. По-друге, досить широкий спектр психологічних властивостей особистості дозволив дослідити «Шістнадцятифакторний опитувальник» Кеттелла. По-третє, утворення соціально-психологічного рівня – соціальний інтелект та цінності – були досліджені завдяки «Методичці діагностики соціального інтелекту особистості» Н.Ф. Каліної (форма СОІНТ-2) та «Методичці діагностики ціннісних орієнтацій особистості» С.С. Бубнової.

Завершує модель індивідуальності, за В.С. Мерліним, інтегруючий фактор, яким у даному випадку може виступити професійна самооцінка. Об'єм статті не дозволяє навести повне обґрунтування для такого рішення, проте, як показало окреме дослідження, професійна самооцінка здатна виступити інтегруючою ланкою в структурі індивідуальності.

Структуру професійної самооцінки, яка доповнила методологію даного дослідження, запропонував А.О. Реан [10], виділивши у ній операційно-діяльнісний аспект (досліджений за допомогою «Методики вивчення професіоналізму журналіста» Л.А. Закірзянової), особистісний аспект («Методика дослідження професійно важливих якостей (ПВЯ) журналіста» А.В. Бахвалової), самооцінку потенціалу (шкала «Кар'єрна інтуїція» методики «Мотивація до кар'єри» А. Ное, Р. Ное, Д. Баххубер в адаптації Є.О. Могільовкіна) та самооцінку результату (методика «Інтегральна задоволеність працею» Н.П. Фетискіна).

Нарешті, структуру успішності описує підхід О.М. Родіної, у якому наявні зовнішня та внутрішня сторони, що пов'язані з оцінками оточуючих та власним оцінюванням результатів праці [11]. Емпіричне обґрунтування структури успішності журналістів уже було частково представлено науковій спільноті [2]. Орієнтуючись на наявність зовнішнього та внутрішнього критеріїв успішності, виділимо діади, в яких одна складова частина є об'єктивним фактором успішності, а інша – суб'єктивним:

- рівень доходів – задоволеність рівнем доходів;
- частота отримання коментарів та зворотного зв'язку від аудиторії – довіра аудиторії;
- надходження запитів від ЗМІ про непрацевлаштованість журналіста – впізнаваність у суспільстві та медіапросторі;
- наявність нагород та їх значимість – задоволеність власною посадою.

Дані фактори успішності були досліджені за допомогою спеціально складеної анкети, відповіді на запитання якої виражали міру згоди з твердженнями та легко трансформувалися у порядкову шкалу.

Вибірка дослідження складалася із 110 професійних журналістів, серед яких було 27 чоловіків та 83 жінки середнім віком 31 рік.

У ході обробки результатів першим завданням стало обчислення інтегрального фактору успішності, яке здійснювалося у два етапи. Спочатку змінні попарно об'єднувалися у діади відповідно до списку, наведеного вище, за допомогою факторного аналізу. Після цього отримані чотири фактори були об'єднані знову. Вони утворили інтегральний фактор успішності. Така процедура забезпечила збереження логічної структури феномену та дозволила утримувати коефіцієнти змінних, які входять у фактор, на високому рівні. Інтегральний показник професійної самооцінки був обрахований аналогічним чином, тобто у два етапи.

Наступний етап передбачав використання кластерного аналізу для виділення груп із різним рівнем успішності. У результаті цього була виокремлена група більш успішних (49 осіб середнім віком 33 роки) та менш успішних журналістів (46 осіб середнім віком 30 років). Решта досліджуваних не ввійшла до жодної з груп. Професійна самооцінка представників цих груп, як і успішність, статистично різняться (див. табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння показників складових частин професійної самооцінки між групами менш успішних та більш успішних журналістів

Змінна	Значимість t-критерію	Значення у менш успішній групі	Значення у більш успішній групі
професійна самооцінка (інтегральний показник)	0,002	-0,23	0,33
операційно-діяльнісний аспект	0,001	-0,34	0,32
особистісний аспект	0,019	-0,08	0,73
самооцінка потенціалу	0,041	21,4	22,8
самооцінка результату	0,183	19,4	20,1

Деякі із представлених у таблиці 1 значень менші від одиниці, оскільки вони були отримані у результаті факторного аналізу (наприклад, показник операційно-діялісного аспекту був отриманий шляхом зведення усіх шкал методики Л.А. Закірюзової в один фактор). Такі значення є малоінформативними, але показники самооцінки потенціалу та результату чітко демонструють таку тенденцію: у представників групи більш успішних журналістів професійна самооцінка та її складники мають вищий рівень, ніж у іншій групі. Щоправда, t-критерій Стьюдента показав, що відмінність у самооцінці результату не є статистично значимою. У даному випадку самооцінка результату виражає міру задоволеності діяльністю (зокрема, умовами праці, досягненнями, стосунками у колективі), а обидва показники відповідно до ключа методики Н.П. Фетискіна входять до досить

вужького діапазону середніх значень. Можливо, саме тому відмінність виявилася не настільки суттєвою.

Заглиблюючись у результати, розглянемо також відмінності між наявними групами за менш значимими складниками професійної самооцінки, які входять у структуру кожного із названих компонентів (див. табл. 2). Далі використовувався U-критерій Манна-Уїтні, оскільки нормальний розподіл був наявний не за усіма шкалами.

Таблиця 2

Шкали, за якими встановлена статистична відмінність між менш успішними та більш успішними журналістами

Методика	Шкала	Значимість U-критерію	Значення у менш успішній групі	Значення у більш успішній групі
«Методика дослідження ПВЯ журналіста»	ПВЯ емоційної стійкості	0,021	34,5	36,8
	когнітивні ПВЯ	0,009	35,7	37,8
«Методика вивчення професіоналізму журналіста» Л.А. Закірзянної	здатність керувати собою	0,000	6,2	7,7
	чіткі особисті цілі	0,004	5,8	6,9
	навички вирішення проблем	0,001	6,6	7,8
	комунікативна компетентність	0,009	7,5	8,4
методика «Інтегральна задоволеність працею»	задоволення досягненнями	0,007	3,2	3,6

Варто зазначити, що виявлена вище особливість щодо різної величини самооцінки у двох групах зберігається: більш успішні журналісти стабільно демонструють вищі показники за усіма шкалами, наявними у таблиці 2. Такий результат є логічним, адже ідеться про складники професійної самооцінки. Наприклад, когнітивні ПВЯ та ПВЯ емоційної стійкості є складовими частинами особистісного аспекту і включають якості, необхідні для обробки інформації (аналітичне мислення, оперативність) та саморегуляції (самоконтроль, адаптивність).

Окрім того, більш успішних журналістів від менш успішних відрізняє вищий рівень м'яких навичок, а саме: здатності керувати собою, близької за змістом до емоційної стійкості, розуміння власних цілей, вміння вирішувати проблеми, а також комунікативної компетентності. Оцінка м'яких та твердих навичок входить до операційно-діяльнісного аспекту професійної самооцінки. Названі вище вміння забезпечують ефективну комунікацію та швидке реагування на контекст, які є ключовими у професії журналіста.

Нарешті, задоволення досягненнями є останньою характеристикою, за якою дві виокремлені групи відрізняються статистично. Логічним видається припущення щодо наявності більших досягнень в успішніших журналістів, а отже, більшої задоволеності цими досягненнями. Однак рівноможливою є гіпотеза, що саме вища задоволеність своїми напрацюваннями породжує відчуття успіху або навіть дає натхнення підкорювати нові висоти. Зрештою, щоб остаточно встановити причинно-наслідкові зв'язки у цьому питанні, необхідно провести додаткові дослідження.

Розглянувши відмінності у професійній самооцінці, вважаємо, що саме час перейти до вивчення відмінностей у індивідуально-психологічних властивостях представників обох груп (див. табл. 3).

Таблиця 3

Індивідуально-психологічні властивості, за якими встановлена різниця між менш успішними та більш успішними журналістами

Методика	Шкала	Значимість U-критерію	Значення у менш успішній групі	Значення у більш успішній групі
«Опитувальник структури темпераменту» Русалова	емоційність	0,000	8,8	6,3
	соціальна емоційність	0,05	8	7
«Шістнадцятифакторний опитувальник» Кеттелла	емоційна нестабільність / стабільність	0,025	4,5	5,7
	консерватизм / радикалізм	0,022	5,9	4,6
	низький / високий самоконтроль	0,044	5,2	6
	рівень тривоги	0,021	7	6
«Мотивація кар'єри»	кар'єрна причетність	0,031	25,9	27,8

Як бачимо, відмінності наявні лише на двох рівнях інтегральної індивідуальності – індивідних та психічних властивостей. Очевидно, властивості саме цих рівнів є ключовими у досягненні успіху у журналістській діяльності.

Відмінності виявляються на рівні структури темпераменту. Висока емоційність та соціальна емоційність відображають невпевненість, тривогу, неспокій з приводу роботи, зацикловання на власних невдачах тощо. Саме тому ці показники вищі у менш успішній групі і, навпаки, нижчі в успішніших журналістів.

Логічним продовженням цих відмінностей є вищі показники емоційної стабільності та самоконтролю в більш успішній групі, адже краща саморегуляція забезпечує нижчий рівень тривоги з приводу проблем у тій самій групі. Цікаво, що менш успішні журналісти більше схильні до радикалізму та новаторства, тоді як більш успішні є консервативними. Такий результат пояснюється тим, що змінна «консерватизм / радикалізм» тісно пов'язана з рівнем конформності, який у журналістів є вищим, ніж у представників інших професій [3]. Прихильність до своєї професійної групи та колективу, до речі, відображена в останній змінній – кар'єрній причетності, яка показує міру лояльності та готовності реалізувати місію тієї організації, де працює респондент. Як бачимо, більш успішні журналісти тісніше пов'язані із медіа, в якому вони працюють, та вмотивовані більше вкладати у його розвиток (кар'єрна причетність – один із показників мотивації, яка, до речі, також може виступати інтегруючим утворенням у структурі індивідуальності). Отже, консервативність як лояльність до встановлених правил та етичних норм свого медіа є ще однією характеристикою успішного журналіста.

У висновку відзначимо, що основні відмінності більш успішних журналістів порівняно із менш успішними – це менша сензитивність до невдач та вища емоційна стабільність і самоконтроль, а також консервативність та лояльність до власного медіа. До того ж наявні значні відмінності у професійній самооцінці, зокрема в оцінці м'яких навичок (здатність керувати собою, чіткість постановки цілей, вміння вирішувати проблеми та комунікативна компетентність), професійно-важливих якостей та задоволеності власними досягненнями.

Отримані результати мають значну цінність для практичної сфери, оскільки виокремлені відмінності у індивідуально-психологічних властивостях та складниках професійної самооцінки журналістів можуть стати підґрунтям для розробки тренінгових та рефлексивних програм для оптимізації рівня успішності. Окрім того, до подальших

перспектив дослідження можна віднести емпіричне обґрунтування професійної самооцінки як інтегруючого утворення у структурі індивідуальності.

Список використаної літератури

1. Антоненко І.Ю. Журналістський текст: психологічні закономірності індивідуального стилю. *Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації»*. 2015. № 3. С. 92–96.
2. Бахвалова А.В. Огляд складових структури успішності професійної діяльності журналістів. *Проблеми розвитку особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR)* : матеріали XXIII Міжнародної конференції молодих науковців, м. Київ, 22–23 квітня 2021 р. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. С. 12–16.
3. Бахвалова А.В. Особливості індивідуально-психологічних властивостей інтегральної індивідуальності журналістів. *Габітус*. 2021. Вип. 24. Том 2. С. 14–19.
4. Вяткин Б.А., Дорфман Л.Я. Теория интегральной индивидуальности В.С. Мерлина: история и современность. *Образование и наука*. 2017. № 2. С. 145–160.
5. Костюченко О.М. Психологічні особливості соціальної перцепції майбутніх фахівців масових комунікацій. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія і педагогіка». 2009. Вип. 13. С. 252–263.
6. Мітлош А.В. Індивідуально-психологічні відмінності журналістів різних жанрів професійної діяльності. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Видавництво «Фенікс», 2012. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 15. Ч. II. С. 218–225.
7. Молчанова О.И. Модификация деятельности журналиста в условиях медиаконвергенции. *Векторы благополучия: экономика и социум*. 2018. № 3 (30). С. 125–134.
8. Петрик О.В. Довіра як прояв соціального інтелекту у професійній діяльності журналістів. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». № 5. 2017. С. 120–128.
9. Потапчук Л.В. Психологічний аналіз ціннісних якостей особистості майбутніх журналістів. *Актуальні проблеми психології*. Том 10. 2013. № 23. С. 518–527.
10. Психология человека от рождения до смерти / под общей ред. А.А. Реана. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2002. 656 с.
11. Родина О.Н. О понятии «успешность трудовой деятельности». *Психология работы с персоналом в трудах отечественных специалистов* / под ред. Л.В. Винокурова. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 74–83.
12. Рудик М. Журналіст-блогер на сучасному інформаційному ринку: секрети майстерності. *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»*. 2017, Вип. 42. С. 267–272.
13. Klass N., Wellbrock C.-M. The measurement of journalists' brand power and the influence on success. *Proceedings of the European Marketing Academy, 48th EMAC Annual Conference*. Hamburg, 2019. URL: <http://proceedings.emac-online.org/pdfs/A2019-8957.pdf>.

DIFFERENCES BETWEEN INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL PROPERTIES OF JOURNALISTS WITH DIFFERENT LEVELS OF SUCCESSFULNESS

Alina Bakhvalova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
2A, Hlushkov Ave., Kyiv, Ukraine, 03680,
e-mail: alina335@ukr.net*

The Ukrainian scientific space has relatively little researches about the individual psychological properties of journalists and their successfulness. At the same time, these researches cover a relatively small range of characteristics, so the relationship between individual properties and success is still a relevant

problem for the study and it has a direct practical application. The purpose of this article is to study the differences in the individual psychological properties of more successful and less successful journalists. To perform this task, first, we need to specify the selected concepts and create a reliable methodological basis for further research. The first approach that systematized the vision of individual psychological properties is the theory of integral individuality of Merlin, which allows distinguishing three levels of individual properties, as well as a system-forming construct that connects between these levels. The role of the latter, in this case, is performed by professional self-esteem, the structure of which was presented following the Rean approach: operationally-activity and personal aspects, self-evaluation of potential and results. Success was considered in accordance with the Rodina approach through the unity of internal and external criteria. The research conducted with the use of psychodiagnostic methods and the questionnaire method allowed to calculate the integrated indicators of professional self-esteem and successfulness, as well as to conduct cluster analysis, selecting a group of more successful and less successful journalists. These groups were compared using the statistical criteria of Student and Mann-Whitney. The result of this comparison was several differences between the two groups: more successful journalists were also more emotionally stable, less sensitive to failures, had higher loyalty to their media, greater conservatism and a higher level of professional self-esteem, including soft skills, professionally important qualities and satisfaction with one's achievements. The obtained results can be widely used in the creation of recommendations and self-improvement programs for journalists.

Key words: integral personality, soft skills, professional self-esteem, psychological properties, self-control, temperament structures.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.4>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КОМУНІКАТИВНОЇ АГРЕСІЇ У ДІВЧАТ ТА ЮНАКІВ СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ

Юлія Білюченко

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
пр. Льва Ландау, 27, Харків, Україна, 61080
e-mail: biliuchenko111@ukr.net*

У статті представлено стислий огляд наукової літератури з проблеми комунікативної агресії у студентської молоді. У ході теоретичного аналізу було виявлено, що прояви агресії в комунікативній сфері є доволі розповсюдженим та небезпечним явищем у психологічному сенсі. Закордонні та вітчизняні вчені вважають, що комунікативна агресія є усвідомленим актом заподіяння шкоди іншій особі через вербальні форми.

Мета дослідження полягає у виявленні специфіки інтегральних форм комунікативної агресії у студентів з урахуванням гендерних розбіжностей. Вибірку дослідження склали 40 студентів віком від 18 до 20 років. Першу групу досліджуваних склали 20 дівчат, другу – 20 юнаків. Для досягнення поставленої мети ми застосували методику «Визначення рівня інтегральних форм комунікативної агресії» В. Бойка. Опис результатів здійснювався за такими параметрами, як спонтанність агресії, нездатність гальмувати агресію, невміння переносити агресію на діяльність чи неживі об'єкти, анонімна агресія, провокація агресії у оточуючих, схильність до відбитої агресії, аутоагресія, ритуалізація агресії, схильність заражатися агресією натовпу, задоволення від агресії, розплата за агресію. Математико-статистична обробка результатів проводилася з використанням t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок.

У ході емпіричного дослідження було встановлено, що у дівчат студентського віку спостерігаються труднощі у гальмуванні агресії та певна дефіцитарність здатності швидко опанувати свій емоційний стан. Вони схильні до провокації та відбиття агресії у несправедливих щодо них ситуаціях, що підштовхує їх до підбурювання інших до агресії заради досягнення власної мети. Виявлено, що у дівчат спостерігаються вищі показники агресії майже за всіма досліджуваними параметрами порівняно з юнаками, що свідчить про більшу здатність дівчат демонструвати агресивну поведінку в процесі комунікації та взаємодії з оточуючими. Для юнаків студентського віку більш характерною є спонтанність виявів агресії, котра зумовлена переважно стереотипними та ритуальними причинами. Це дозволяє констатувати меншу задіяність інтегральних форм комунікативної агресії у формування поведінкових реакцій цих досліджуваних у процесі комунікації.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, гендер, комунікативна агресія, комунікація, студентський вік.

Постановка проблеми. Студентство – період активного опановування професійних знань та поетапного входження в професію. Виявлення ранніх проблем у поведінці студентів має вирішальне значення для подальшого академічного та соціального розвитку майбутнього фахівця. Період навчання у вищому навчальному закладі передбачає активну комунікацію та взаємодію з навколишніми людьми. Для формування успішної, цілеспрямованої, мотивованої та зрілої особистості є актуальним дослідження особливостей комунікативної сфери для встановлення ймовірних причин агресивних проявів у студентів з урахуванням гендерних ознак. Здобуті знання значно допоможуть поглибити наявні в науці дослідження з окресленої проблеми, адже особливостям комунікативної агресії у період студентства приділено недостатньо уваги.

Теоретичні засади дослідження. Агресія є найбільш небезпечним психопатологічним явищем у сучасному суспільстві. Агресія має складну структуру, здатна впливати на соціальне, психологічне та фізичне здоров'я людей. З точки зору соціальної психології агресія є актом поведінки, що виникає у людини для завдання шкоди іншій особі. Дефініцію поняття агресії умовно можна розділити за двома критеріями. Ідеться про інструментальну агресія та ворожу агресію. Закордонний дослідник D. Connor пропонує інструментальну агресію визначати як спосіб досягнення зовнішньої мети, а ворожу агресію – як спосіб заподіяння шкоди іншим особам через фізичні або вербальні прояви [1]. J. Allen та C. Anderson під фізичною агресією розуміють цілеспрямоване спричинення шкоди комусь через бажання викликати біль. Вчені наголошують, що крики, погрози, лайливі слова, образливі вигуки є показниками вербальної агресії. Варто звернути увагу на цікаву думку науковців, що прикладами соціальної агресії можуть бути дії, спрямовані на заподіяння шкоди соціальному статусу людини, ігнорування та байдужість [2].

У дослідженні M. Abu Al Rub ідеться, що майже кожна 10-та дитина страждає від хронічної агресивної поведінки або зазнає переслідувань з боку однолітків [3]. У дослідженні ЮНЕСКО за 2018 рік ідеться, що 30% учнівської молоді мали досвід прояву до себе агресії [4].

Фізичні, психологічні та соціальні наслідки агресії потребують прискіпливої уваги дослідників, адже агресія погіршує процес набуття соціальної компетентності, ефективності і міжособистісних відносин, як вважає L. Jenkins з колегами [5], й може розвивати негативний імідж серед однолітків і педагогів, погіршувати академічну успішність, провокувати до вживання алкоголю, наркотиків, тютюну, сприяти аутоагресії та розвитку трижовності, як наголошує A. Allameh зі співавторами [6].

Так, P. Білоус з колегами наголошує, що основними джерелами розвитку проблем в процесі спілкування у студентів є комунікативні бар'єри. Дослідники інтерпретують комунікативні бар'єри як труднощі, що з'являються під час комунікації та діяльності, які здатні погіршити якість всього процесу спілкування. Вчені вважають, що комунікативні бар'єри здатні погіршити самопочуття студентів, ускладнити психологічний клімат у студентському колективі та знизити працездатність. До ймовірних причин виникнення комунікативних бар'єрів автори відносять соціальні або психологічні проблеми, з якими можуть стикнутися студенти під час навчання у виші [7, с. 21].

В. Санжаровець та Ю. Шатило наголошують на важливості розвитку комунікативних навичок у студентів, адже вони позитивно впливають на процес адаптації молодого фахівця до професійного середовища, допомагають їм вирішувати складні завдання, зберігаючи при цьому задовільний психологічний стан та добробут [8, с. 101].

В. Казібекова справедливо зазначає, що готовність студента до майбутньої професії та подальший розвиток в ній є пріоритетними завданнями закладів освіти. Авторка підкреслює, що якість підготовки у вищій школі допомагає студенту спроектувати свій життєвий шлях, розширити світогляд, оволодіти знаннями, вміннями та навичками, навчитися ефективній взаємодії та тактовному спілкуванню [9, с. 65]. У ході емпіричного дослідження авторка дійшла висновку, що відсутність агресії в спілкуванні та неконфліктність є одними з основних показників сформованої комунікативної компетентності у студентів [9, с. 70].

О. Тараненко у своїй роботі порушує питання можливості впровадження спеціального навчального курсу на прикладі студентів-журналістів першого рівня вищої освіти, в котрому б порушувалися питання щодо формування необхідних фахових компетенцій (протидія маніпуляціям, попередження стереотипності мислення, вміння запобігти вербальній агресії тощо) [10, с. 81].

Дослідники Н. Вітюк та С. Вітюк у 2019 році провели дослідження на студентській вибірці і діагностували таке: 45% студентів притаманний невисокий рівень комунікативної агресії; 41,6% юнаків та дівчат мали середній рівень схильності до агресії у спілкуванні; лише у 6,7% студентів був діагностований завищений рівень агресії; 5% досліджуваних отримали бали, котрі свідчили про низький рівень комунікативної агресивності; у 1,7% студентів був встановлений високий рівень комунікативної агресивності [11, с. 24].

У межах дослідження С. Шевченко та Н. Фалько було встановлено, що у 53,84% студентів-психологів, які мають середній рівень комунікативних здібностей, є прояви агресії в спілкуванні та ознаки агресивності у стосунках з лідерами [12, с. 146].

Михайло та Сергій Томчуки наголосили, що достатньо велика кількість юнаків та дівчат студентського віку (майже 41%) застосовує агресію у спілкуванні як стратегію психологічного захисту. Вчені резюмують, що у разі наближення загрози збільшуються показники агресії у студентів, ускладнюється комунікація з іншими, що проявляється в некоректній та агресивній поведінці молоді [13, с. 11].

Крім того, група дослідників на чолі з С. Longobardi зазначає, що друзі, батьки та вчителі є прикладом для наслідування, тому поведінка молоді є проєкцією їхніх позитивних чи негативних навичок комунікації, які вони отримали ще в дитинстві [14].

Мета дослідження – виявити інтегральні форми комунікативної агресії у студентської молоді з урахуванням гендерних розбіжностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку дослідження склали студентська молодь віком від 18 до 20 років. Загальна чисельність 40 осіб. Першу групу склали 20 дівчат, другу – 20 юнаків. Для досягнення поставленої мети ми задіяли методику «Визначення рівня інтегральних форм комунікативної агресії» В. Бойко. Даний психодіагностичний інструмент містить 55 тверджень, які дозволяють діагностувати прояви агресивності, ступінь зараженості агресією та способи гальмування агресивного стану. Дана методика розкриває специфіку інтегральних форм агресії у процесі комунікації за такими параметрами, як спонтанність агресії, нездатність гальмувати агресію, невміння переносити агресію на діяльність чи неживі об'єкти, анонімна агресія, провокація агресії у оточуючих, схильність до відбитої агресії, аутоагресія, ритуалізація агресії, схильність заражатися агресією натовпу, задоволення від агресії, розплата за агресію [15, с. 386–389].

Математико-статистична обробка результатів здійснювалася з використанням t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок. Результати емпіричного дослідження інтегральних форм комунікативної агресії студентської молоді представлені в таблиці 1.

Інтерпретація даних, представлених у таблиці 1, дозволяє констатувати, що за шкалою «спонтанність агресії» не було встановлено значущих відмінностей. У дівчат показник становив $2,75 \pm 0,44$, а у юнаків він склав $2,52 \pm 0,45$, що зумовлює подібність у виявах схильності до спонтанної агресії, імпульсивних вчинків та негативних емоцій в осіб незалежно від їх статі.

За шкалою «нездатність гальмувати агресію» були виявлені статистично значущі розбіжності у групі дівчат щодо групи юнаків. Показник дівчат становив $2,90 \pm 0,47$, а у юнаків він склав $1,55 \pm 0,48$ при $p \geq 0,05$. Це вказує на те, що дівчатам у стані агресії складніше опанувати свій гнів та роздратування, їм потрібно більше часу, щоб заспокоїтися та вгамувати свої почуття.

За шкалами «невміння переносити агресію на діяльність чи неживі об'єкти» та «анонімна агресія» не було встановлено значущих розбіжностей, однак показники у групі юнаків є дещо більшими, ніж у групі дівчат. Хлопці отримали $3,35 \pm 0,44$ та $1,11 \pm 0,41$ бала, дівчата – $3,55 \pm 0,42$ та $1,20 \pm 0,40$ бала. Можна засвідчити, що як юнакам, так і

дівчатам студентського віку досить складно переключити увагу на інший вид діяльності, коли вони перебувають у стані агресії, а також приховати свої почуття.

Таблиця 1

Показники інтегральних форм комунікативної агресії у дівчат та юнаків студентського віку

Шкали	Дівчата	Юнаки	t	P
спонтанність агресії	2,52 ± 0,45	2,75 ± 0,44	0,40	-
нездатність гальмувати агресію	2,90 ± 0,47	1,55 ± 0,48	2,01	0,05
невміння переносити агресію на діяльність чи неживі об'єкти	3,55 ± 0,44	3,35 ± 0,42	0,33	-
анонімна агресія	1,20 ± 0,41	1,11 ± 0,40	0,17	-
провокація агресії у оточуючих	3,71 ± 0,45	2,45 ± 0,41	2,05	0,05
схильність до відбитої агресії	4,35 ± 0,48	2,95 ± 0,46	2,11	0,05
Аутоагресія	2,55 ± 0,43	2,60 ± 0,45	0,08	-
ритуалізація агресії	1,31 ± 0,47	2,65 ± 0,44	2,10	0,05
схильність заражатися агресією натовпу	2,86 ± 0,43	2,11 ± 0,41	1,26	-
задоволення від агресії	1,95 ± 0,45	1,45 ± 0,42	0,81	-
розплата за агресію	2,65 ± 0,44	2,61 ± 0,47	0,08	-
індекс агресії	23,15 ± 0,48	22,85 ± 0,49	0,44	-

За шкалою «провокація агресії в оточуючих» були виявлені статистично значущі розбіжності між групами дівчат і юнаків ($3,71 \pm 0,45$ та $2,45 \pm 0,41$; $p \geq 0,05$). Отже, це дозволяє нам констатувати, що дівчата студентського віку здатні маніпулювати людьми заради досягнення власної корисливої мети. Вони використовують агресію стосовно інших з метою підсилення власного авторитету або усунення конкуренції. Неодноразово в ЗМІ лунали новини, що дійовими особами скоєння цькування в закладах освіти були дівчата, котрі через булінг виражають своє невдоволення або, ймовірно, самостверджуються.

За шкалою «схильність до відбитої агресії» були встановлені значущі відмінності між групами дівчат та юнаків ($4,35 \pm 0,48$ та $2,95 \pm 0,46$; $p \geq 0,05$). Можна сказати, що дівчата-студентки більше схильні показувати свою агресію на щодо іншої особи, якщо вони самі стали об'єктом агресії чи їх образили. Дівчата можуть виявляти агресію, поки не зникне її джерело.

За шкалою «аутоагресія» юнаки набрали майже однакову кількість балів з дівчатами ($2,55 \pm 0,43$ та $2,60 \pm 0,45$). Тобто у досліджуваних студентів рівною мірою відбиваються самозвинувачення та вимоги до себе. Обом групам властиві докори сумління, вони схильні самі карати себе.

За шкалою «ритуалізація агресії» були виявлені значущі розбіжності між групами юнаків та дівчат ($2,65 \pm 0,44$ та $1,31 \pm 0,47$; $p \geq 0,05$). Можна сказати, що більшість юнаків керується суспільними стереотипами та ритуалами (зокрема, «сильніший б'є слабшого», «хто сильніший, той і правий», «слабкий мусить підкорятися сильнішому» тощо). Навіть гендерні стереотипи є досить частою причиною спалаху агресії чоловіків стосовно жінок (наприклад, «жінка повинна коритися чоловікові», «жінка не повинна заперечувати чоловікові» тощо).

Не було встановлено статистично значущих розбіжностей за шкалами «схильність заражатися агресією натовпу» (показник у дівчат – $2,86 \pm 0,43$, у юнаків – $2,11 \pm 0,41$),

«задоволення від агресії» (показник у дівчат – $1,95 \pm 0,45$, у юнаків – $1,45 \pm 0,42$), «розплата за агресію» (показник у дівчат – $2,65 \pm 0,44$, у юнаків – $2,61 \pm 0,47$).

На підставі загального обрахунку всіх параметрів інтегральних форм комунікативної агресії був визначений індекс агресії у дівчат та юнаків студентського віку. Істотних розбіжностей виявлено не було. Показник у дівчат склав $23,15 \pm 0,48$, у юнаків – $22,85 \pm 0,49$. Отже, дана ознака свідчить про тотожну схильність представників обох груп пускати в дію різні форми агресії під час комунікації заради досягнення власної мети.

Висновки. Отже, попри схожість параметрів інтегральних форм комунікативної агресії у дівчат та юнаків студентського віку, були визначені значущі відмінності та тенденції. У дівчат студентського віку спостерігаються труднощі у гальмуванні агресії та певна дефіцитарність здатності швидко опановувати свій емоційний стан. Вони схильні до провокації та відбиття агресії у несправедливих щодо них ситуаціях, що підштовхує їх до підбурювання інших до агресії заради досягнення власної мети. Виявлено, що у дівчат спостерігаються вищі показники агресії майже за всіма досліджуваними параметрами порівняно з юнаками, що свідчить про більшу здатність дівчат демонструвати агресивну поведінку в процесі комунікації та взаємодії з оточуючими. Для юнаків студентського віку більш характерною є спонтанність виявів агресії, яка зумовлена переважно стереотипними та ритуальними причинами, що дозволяє констатувати меншу задіяність інтегральних форм комунікативної агресії у формування поведінкових реакцій цих досліджуваних у процесі комунікації.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у збільшенні вибірки респондентів та діагности прояву інших видів агресії в період студентства.

Список використаної літератури

1. Connor D.F. Aggression and antisocial behavior in children and adolescents: Research and treatment. *Guilford Press*. 2012. P. 5–50.
2. Allen J.J., Anderson C. Aggression and violence: Definitions and distinctions. *The Wiley Handbook of Violence and Aggression*. UK : John Wiley & Sons. 2017. P. 1–14.
3. Abu Al Rub M. An Assessment of Bullying/Victimization Behaviors among Third-Graders in Jordanian Public Schools. *International Journal for Research in Education*. 2018. № 42 (3). P. 337–367.
4. United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization. School violence and bullying: global status and trends, drivers and consequences. Paris : UNESCO, 2018. 15 p.
5. Jenkins L.N., Demaray M.K., Tennant J. Social, emotional, and cognitive factors associated with bullying. *School Psychology Review*. 2017. № 46 (1). P. 42–64.
6. Allameh A., Shehni Yeilagh M., Haji Yakhchali A.R., Mehrabizadeh Honarmand M. The Comparison of Self-efficacy in Peer Interaction and Social Competence of Male Students with Aggressive and Normal Behaviors. *Social Cognition*. 2015. № 4 (2). P. 102–123.
7. Білоус Р., Сошенко С., Лебединська Г. Соціально-психологічний тренінг як засіб подолання комунікативних бар'єрів у процесі міжособистісного спілкування студентів. *Психологія: реальність і перспективи*. 2021. № 16. С.18–26.
8. Санжаровець В., Шатило Ю. Психологічні особливості розвитку комунікативних навичок ведення переговорів у майбутніх соціальних працівників. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»*. 2020. № 10 (55). С. 100–111.
9. Казібекова В.Ф. Психологічні особливості комунікативної компетентності майбутніх фахівців. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2019. № 2. С. 64–71.
10. Тараненко О. Формування навичок аргументації у студентів як засіб протидії пропагандистському впливу, міфологізації та мовній агресії. *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»*. 2017. № 42. С. 81–86.

11. Вітюк Н., Вітюк С. Прояви макіавеллізму в міжособистісній взаємодії студентської молоді. *Збірник наукових праць державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Серія «Психологія»*. 2019. № (23). С. 18–26.
12. Шевченко С.В., Фалько Н.М. Розвиток комунікативної компетентності майбутніх психологів. *Габітус*. 2020. № 2 (18). С. 143–148.
13. Томчук М., Томчук С. Психологічний аналіз конфліктологічної компетентності студентів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2019. № 2. С. 1–15.
14. Student-teacher relationships and bullying: the role of student social status / C. Longobardi, N. Iotti, T. Jungert, M. Settanni. *Journal of Adolescence*. 2018. № 63. P. 1–10.
15. Козляковський П.А., Козляковський А.П. Соціальна психологія : курс лекцій. Практикум. Хрестоматія. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. 424 с.

PSYCHOLOGICAL CONTENT OF COMMUNICATIVE AGGRESSION IN GIRLS AND BOYS OF STUDENT AGE

Yulia Biliuchenko

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
27, Lva Landau Ave., Kharkiv, Ukraine, 61080
e-mail: biliuchenko111@ukr.net*

The article presents a brief review of the scientific literature on the problem of communicative aggression in student youth. Theoretical analysis revealed that manifestations of aggression in the communicative sphere are quite common and dangerous in the psychological sense. Foreign and domestic scholars agree that communicative aggression is a conscious act of harming another person through verbal forms.

The aim of the study was to identify the specifics of integrated forms of communicative aggression in students, taking into account gender differences. The study sample consisted of 40 students aged 18 to 20 years. The first group consisted of 20 girls, the second group included 20 boys. To achieve this goal, we used the method of “Determining the level of integrated forms of communicative aggression” by V. Boyko. The results were described by the following parameters: spontaneity of aggression, inability to inhibit aggression, inability to transfer aggression to activities or inanimate objects, anonymous aggression, provocation of aggression in others, tendency to repulsed aggression, self-aggression, ritualization of aggression, tendency to infect aggression aggression, retribution for aggression. Mathematical and statistical processing of the results was performed using Student’s t-test for independent samples. An empirical study found that student girls have difficulty inhibiting aggression and a certain lack of ability to quickly master their emotional state. They tend to provoke and repel aggression in situations that are unfair to them, which pushes them to incite others to aggression in order to achieve their own goals. It was found that girls have higher rates of aggression in almost all studied parameters compared to boys, which indicates a greater ability of girls to demonstrate aggressive behavior in the process of communication and interaction with others. Spontaneous manifestations of aggression are more typical for boys of student age, which, at the same time, is mainly due to stereotypical and ritual reasons, which allows to state less involvement of integral forms of communicative aggression in shaping behavioral reactions of these subjects in communication.

Key words: aggression, aggressive behavior, gender, communicative aggression, communication, student age.

УДК 159.922.7:376

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.5>

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВИКЛАДАЧА В СИСТЕМІ ІНКЛЮЗИВНОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ

Марина Бриль

*Київський національний університет культури і мистецтв,
вул. Є. Коновальця, 36, м. Київ, Україна, 01601
e-mail: mbryl73@gmail.com*

У статті проаналізовано проблемні питання впровадження інклюзії в систему мистецької освіти, яка є освітою спеціалізованого спрямування, що потребує раннього виявлення та розвитку індивідуальних здібностей у дітей. Звертається увага на стереотипність підходів та складне прийняття ідеї впровадження філософії інклюзії в освітнє середовище мистецьких шкіл. Це традиційно пов'язано з вузькою цільовою аудиторією споживання таких послуг, нешироким розповсюдженням прикладних результатів педагогічного досвіду в цьому напрямі, неготовністю педагогічних працівників до вирішення складних педагогічних завдань, відсутністю в школах необхідного матеріально-технічного забезпечення. Ці чинники призводять до обмеження появи в мистецьких школах здобувачів з особливими освітніми потребами.

Останнім часом помічається зростання інтересу до висвітлення в наукових публікаціях різних аспектів зазначеної теми. У них автори роблять акцент на значенні підготовки до педагогічної діяльності в умовах інклюзії саме викладача мистецької школи й звертають особливу увагу на його психолого-педагогічну компетентність, яка є за змістом інтегральною компетентністю – головним компонентом професійної готовності викладача до реалізації педагогічних завдань. Професійна позиція викладача, який безпосередньо контактує з дитиною з особливими освітніми потребами (далі – ООП) та її батьками, грає важливу роль у впровадженні концепції інклюзії в систему мистецької освіти. Професійна педагогічна етика вимагає від викладача поведінки, яка не може бути перешкодою до здобуття дитиною з ООП якісної мистецької освіти за місцем проживання. Проблемним полем впровадження інклюзії в мистецькій школі залишається саме психологічна та інструментально-методична неготовність педагогічних працівників до надання освітніх послуг учням з ООП. Необхідне формування розгалуженої системи набуття викладачами мистецької сфери відповідних спеціальних компетентностей шляхом підготовки та перепідготовки в рамках системи фахової передвищої та вищої освіти, освітніх програм в системі неформальної освіти, можливостей використання інформальної освіти як самоосвіти, розробки та впровадження окремих програм та проєктів для стажування та психологічної підтримки. Важливу роль також грає формування особливого освітнього середовища, психологічного клімату в закладі освіти, а також дотримання в ньому принципів універсального дизайну, готовності до модернізації та адаптації навчальних програм.

Ключові слова: інклюзивне навчання, мистецька освіта, особи з особливими освітніми потребами, розвиток, психолого-педагогічна компетентність.

Постановка проблеми. З огляду на цілі сталого розвитку сучасного суспільства кожній людині в нашій країні гарантуються умови для розкриття її здібностей. Сьогодні потребує від нас креативного вирішення завдань, критичного мислення, застосування інноваційних підходів під час здійснення будь-якої діяльності. Достатньо давно відомо, що опанування різних видів мистецтва допомагає формувати важливі адаптивні компетентності ще з дитинства. Ознайомлення з ними в ранньому віці дає дитині можливість зрозуміти соціокультурні цінності та успішно соціалізуватися. Однак опанування мистецтва в нашій

країні сьогодні ще має певні бар'єри. Ідеться про осіб з ООП та осіб з інвалідністю, які мають право на інклюзивне навчання або інклюзивну мистецьку освіту, але на практиці це має лише декларативний характер. Саме у впровадженні інклюзії в систему мистецької освіти існує певна низка психолого-педагогічних проблем, які потребують вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми інклюзії в мистецькій освіті, особливо вивчення психолого-педагогічних підходів до її впровадження, показує, що в літературі висвітлено деякі аспекти зазначеної теми. Публікації мають переважно прикладний характер. Так, у 2021 р. була випущена своєрідна дорожня карта для менеджера в мистецькій школі – директора, заступника директора – методичний посібник, присвячений висвітленню вимог та представленню можливих рішень щодо забезпечення доступності та безпеки в освітньому середовищі мистецьких шкіл на основі концепції універсального дизайну, який був розроблений ВГО «Національна асамблея людей з інвалідністю України» на замовлення Міністерства культури та інформаційної політики України (далі – МКІП) [1]. Багатоаспектним питанням інклюзивної мистецької освіти присвячені матеріали Всеукраїнського та Міжнародного педагогічних марафонів ARTS FOR HEARTS [6] та Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інклюзія в мистецькій освіті: виклики, практики, перспективи», які відбулися в 2019–2021 рр. [2]. Тези та відеоматеріали, представлені під час доповідей та майстер-класів, дозволяють сформулювати достатньо повне уявлення щодо загальної проблематики мистецької інклюзивної освіти, зокрема, щодо: стану її нормативно-правового забезпечення; актуальності вивчення аспектів міжнародного досвіду; впровадження практик громадсько-державного партнерства; організації інклюзивного освітнього простору безпосередньо в закладі мистецької освіти (налагодження інфраструктури, оснащення обладнанням, розробка та впровадження навчальних програм, технологій, елементів різних методик, використання їх у викладацьких практиках); психолого-педагогічних аспектів (вплив видів мистецтва на емоційну сферу дитини, особливості діяльності в мистецькій школі команди супроводу, самомотивація викладачів у роботі з дитиною з особливими освітніми потребами, ставлення до освіти в мистецькій школі як до складника процесів соціалізації та / або профорієнтації, психологічні особливості роботи з учнями з різними нозологіями, аспекти включення дітей з ООП в учнівський/творчий колектив, впровадження в освітній процес методів арттерапії – музичної, танцювальної, театральної, художньої тощо); відповідної професійної підготовки та перепідготовки викладачів мистецьких шкіл. Особливо можна відзначити статтю О.Д. Ляшенко, яка розглядає значний обсяг наукових робіт педагогів, психологів, психіатрів, у яких об'єктом досліджень є діти з ООП, окреслюючи значні перспективи щодо їхнього розвитку засобами мистецтва [4]. Проте умови та особливості формування та розвитку психолого-педагогічної компетентності як інтегрованої якості особистості, що поєднує теоретичні знання та практичні вміння, досвід та особистісні характеристики для виконання ним професійних завдань в умовах інклюзії, потребують подальшого вивчення.

Мета статті – проаналізувати проблемні питання впровадження інклюзії в систему мистецької освіти в Україні, а саме умови формування психолого-педагогічної компетентності викладача.

Виклад основного матеріалу. У звіті, поданому відповідно до Резолюції 37/20 Ради з прав людини ООН 2019 р., інклюзія в освіті визначається як процес та система розширення можливостей особистості через такі чинники: участь в освіті; забезпечення рівного доступу дітей з інвалідністю до загальноосвітніх шкіл; індивідуальні навчальні плани; забезпечення розумного пристосування; доступність освітніх середовищ і матеріалів; надання адаптованих навчальних матеріалів, допоміжних пристроїв,

інформаційно-комунікаційних технологій та підтримки [11]. Доповнюють це визначення окремі положення з нормативно-правових актів, які були прийняті в нашій країні.

Інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників [9].

Запровадження інклюзії в мистецькій освіті – це створення додаткових можливостей для гармонійного розвитку суспільства, залученості всіх його членів незалежно від віку, статі та особливостей фізичного, розумового та психічного розвитку [3].

Державне регулювання інклюзивної мистецької освіти здійснюється завдяки прийнятими основним нормативно-правовим актам – законам України «Про освіту», «Про позашкільну освіту», «Про фахову передвищу освіту», положенням про мистецьку школу, мистецький коледж, Концепції інклюзивної мистецької освіти, Національній стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 р., типовим освітнім програмам для мистецьких шкіл тощо.

Станом на 01.01.2021 р. в Україні проживало 2 млн 703 тис. людей з інвалідністю, серед них – 163,9 тис. дітей [12]. За даними МКІП, які були оприлюднені в 2019 р., кількість здобувачів з особливими освітніми потребами, що отримували освіту в мистецьких школах, дорівнювала 0,95–1,75% від загального контингенту учнів. Тобто за кількісними показниками це від 40 до 250 осіб. Ця цифра складає менше 0,8% від загального контингенту учнів мистецьких шкіл (309991 учень (дані статистики МКІП 2020 р.)). Такі цифри підтверджують своєрідну малодоступність або недоступність закладів спеціалізованої мистецької освіти для здобувачів з ООП. Причин для цього достатньо: вони як суспільні, так і психолого-педагогічні. З одного боку, негативним чинником є загальна соціокультурна традиція, яка склалася протягом радянського періоду. Вона стосується «елітарності» мистецьких шкіл, які ніби виконують соціальний запит на професії митців, тобто займаються професійною підготовкою майбутніх мистецьких кадрів – відбором та підготовкою обдарованих учнів. Це лише певною мірою відповідає дійсності, тому що за статистикою вступу до мистецьких фахових коледжів (наступна ланка системи мистецької освіти митця) кількість випускників мистецьких шкіл – вступників у коледжі – у різні роки складає 2–7% від загальної кількості випускників. Також треба зазначити, що паралельно з системою спеціалізованих мистецьких шкіл, які надають початкову мистецьку освіту, існують спеціалізовані мистецькі ліцеї, навчання в яких потребує більш тривалого часу. Освітні програми в них мають більш тривалу за часом навчання професійну складову, ніж у початкових мистецьких школах. Тобто з огляду на це основний загал мистецьких шкіл, а їх в Україні налічується 1302, виконує глобальне соціокультурне завдання художньо-естетичного виховання, тобто забезпечує «<...> розвиток творчих здібностей, обдарувань та набуття здобувачами практичних навичок, оволодіння знаннями у сфері вітчизняної і світової культури та мистецтва» [8, ст. 1, п. 3], що збігається з загальною метою позашкільної освіти – розвитком, профорієнтацією та ранньою профілізацією, допомогою в розкритті творчого потенціалу кожної дитини, необхідного для самореалізації в подальшому житті. Тобто рівність доступності до мистецької освіти кожній особі гарантується державою, а державні установи, зокрема мистецькі школи, мають реалізувати ці гарантії, попри традиції. З іншого боку, мистецька школа – це колектив викладачів-професіоналів, які повинні бути готовими до різних, зокрема і складних, професійних завдань. До останніх можна віднести комплексну організацію психолого-педагогічної діяльності з учнями з особливостями розвитку, тенденція до зростання кількості яких спостерігається в прогресивній динаміці. Однак викладач сучасної мистецької школи сьогодні майже не готовий до ефективного вирішення такого

завдання: попередня система не вимагала спеціальної підготовки, заклади професійної освіти протягом певного часу не формували відповідних компетентностей, широкого запиту від здобувачів освіти на них також не було, неформальна (інформальна) освіта в цьому питанні досі не сформувала якоїсь зрозумілої і сфокусованої на проблемах мистецької педагогіки екосистеми для самоосвіти.

Як уже зазначалося, за даними МКІП (опитування, в якому в 2019 р. взяла участь 551 школа), у мистецьких школах навчається близько 2 тис. учнів. Це близько 1,34% від їх загальної кількості. З них з такими порушеннями: зору – 20,75%; опорно-рухового апарату – 19,78% [3]. Є учні й з іншими, менш представленими в таких школах особливими освітніми потребами. З метою підготовки методичних рекомендацій для роботи з учнями з ООП Державний науково-методичний центр змісту культурно-мистецької освіти в жовтні 2021 р. провів тематичне опитування серед викладачів мистецьких шкіл, в якому взяло участь 187 осіб, які мають досвід роботи з учнями з ООП. За відповідями в анкетах виявилось, що викладачі працюють з досить різноманітними за своїми особистими проявами учнями з:

- 1) складною структурою порушень – розумовою відсталістю, сліпими чи глухими, сліпоглухоніми тощо (4 особи, тобто 2,1%);
- 2) порушеннями слуху – глухими, оглухлими, зі зниженим слухом (19 осіб, тобто 10,2%);
- 3) порушеннями зору – сліпими, осліпленими, зі зниженим зором (34 особи, тобто 18,2%);
- 4) порушеннями опорно-рухового апарату (51 особа, тобто 27,3%);
- 5) порушеннями інтелекту – інтелектуальними порушеннями, затримкою психічного розвитку (57 осіб, тобто 30,5%);
- 6) мовленнєвими порушеннями (60 осіб, тобто 32,1%);
- 7) емоційно-вольовими порушеннями та аутизмом (71 особа, тобто 38%).

Отже, згідно з отриманими даними в сучасних мистецьких школах навчаються учні з широким спектром порушень, які мають бути враховані викладачами під час організації освітнього процесу як демонстрації високого рівня розвитку психолого-педагогічної компетентності у впровадженні спеціальних підходів до роботи з такими дітьми в умовах організації індивідуального та / або групового навчання та розвитку як загальних, так і спеціальних здібностей учнів.

У питаннях, запропонованих викладачам в анкеті, зверталася увага на опис змісту труднощів, які виникають під час роботи в класі з учнями з ООП. З'ясувалося, що більшість респондентів відчуває недостатній рівень розвитку психолого-педагогічної компетентності, особливо її методичного та психологічного складника, відзначаючи:

- нерозуміння особливостей організації своєї діяльності внаслідок відсутності інформації щодо комплексної оцінки здобувача спеціалістами інклюзивно-ресурсних центрів;
- нестачу відповідних знань стосовно досліджень у галузі психолого-педагогічних наук з інклюзивної теми, невпевненість в аналізі власних педагогічних спостережень;
- неготовність до педагогічного діагностування, на результатах якого можна побудувати індивідуальну роботу з учнем, впровадження педагогічних методик в умовах інклюзивного навчання з фаху;
- недостатній рівень педагогічного самовиявлення (майстерності, розробки власних методичних продуктів – авторських технік та прийомів);
- необізнаність щодо застосування методик групового навчання нормотипових дітей разом з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах мистецької освіти;

- невміння вибудовувати процес професійної комунікації з представниками дитини з особливими освітніми потребами;
- відсутність адаптованої навчальної літератури для учнів та методичних посібників для викладачів;
- професійну виснаженість викладачів.

Водночас викладачі відмічали складнощі в роботі, які пов'язані з проявами психологічних особливостей поведінки учнів з ООП – нетиповістю реакцій, невмінням довго утримувати увагу, недорозвиненим мовленнєвим апаратом, фонематичним слухом, порушеннями пам'яті, неконтрольованою поведінкою, швидкою стомлюваністю, емоційною нестабільністю, збудженням, порушенням координації, нестабільністю мотивації до навчання, повільним темпом засвоєння змісту навчальних програм тощо.

З огляду на фрагментарність та мозаїчність наявного інклюзивного навчання в системі мистецької освіти можна зазначити, що практика роботи з такими учнями є досить «крапковою» та має більш інтуїтивний характер. Однак, попри певні болючі питання в організації інклюзивного навчання, частка прогресивних викладачів намагається накопичувати, рефлексувати, описувати та представляти свій практичний педагогічний досвід. Так, корисним є представлений у методичній роботі багаторічний досвід харківської викладачки музичних теоретичних дисциплін О.В. Подгорнової (викладачка сама має значні порушення зору). Розробка присвячена викладенню методики самостійного опанування системи Л. Брайля для організації роботи з учнями мистецьких шкіл, які мають зорові порушення [7]. Також можна навести інший приклад педагогічного досвіду роботи з учнями з ООП в Дитячій музичній школі № 9 м. Києва, описаний П.В. Степановичем [10]. Автор фокусує увагу на методичній та дидактичній готовності викладачів, які працюють з незрячими, слабозорими дітьми, зокрема, на вивченні психофізіологічних особливостей учнів, способів письмової та усної комунікації, опануванні методик викладання теоретичних та практичних дисциплін. Як ефективний системний досвід роботи з ученицею з ООП можна представити результати 4,5-річної педагогічної діяльності викладача фортепіано, заслуженого діяча мистецтв України, викладача Львівського державного музичного ліцею ім. С. Крушельницької Людмили Закопець, яка працює з незрячою дитиною – Вірою Семків – з 7 років. Зараз учениця навчається в 5 класі ліцею – спеціалізованої мистецької школи – та виконує програму на рівні нормотипового учня. За цей час Л. Закопець як викладач-методист сформулювала основні принципи роботи, які можна покласти в основу роботи з дітьми з порушеннями зору в класі фортепіано. Вона звертає увагу на такі методи: комбінування різних методів навчання та експериментування з ними; опору на розвиток уяви під час роботи з клавіатурою; систематичне застосування в роботі з нотним матеріалом нотної системи Л. Брайля; забезпечення постійної фізичної свободи рухів за інструментом; тактильний контакт у різних видах діяльності; широке використання арт-терапевтичних методів.

На основі вищезазначених прикладів можна зробити висновок, що основним завданням для викладача мистецької школи в роботі з учнем з ООП є завдання модифікації або адаптації навчальної програми з дисципліни відповідно до визначених потреб учня. Зазначимо певну різницю в підходах до цих завдань. Адаптація – це стратегії, що допомагають учню з ООП засвоїти ті обсяги знань, які засвоюють інші учні цього ж року навчання. Модифікація – це зміна (спрощення) змісту предмету, програми викладання та, як наслідок, рівня знань та навичок, які має опанувати учень впродовж навчання. Якщо у разі адаптації зміст навчання відповідає рівню знань та навичок, що отримують всі учні відповідного року навчання, то модифікація змісту освіти представляється як надання змоги учню з ООП будь-яким способом брати участь в освітній діяльності, хоча рівень

знань цього учня у такому разі може не відповідати рівню знань інших учнів такого ж року навчання. У такому разі йдеться про індивідуальну освітню траєкторію. Як адаптація, так і модифікація спрямована на корекцію поведінкових особливостей учнів з ООП та надання їм якісних освітніх послуг – допомоги в розумінні навчального матеріалу, отримання виконавських мистецьких навичок, стимулювання уваги та надання можливостей для демонстрації отриманих компетентностей, соціальної адаптації в середовищі. Головна відмінність цих двох понять полягає у тому, що адаптація не передбачає зміни у змісті навчання та в результатах, тобто йдеться лише про корекцію методичних підходів до навчання, тоді як модифікація передбачає зміни навчальних програм, планів і спрощення / зменшення очікуваних результатів.

Адаптація спрямована на такі дії: пошук і розроблення способів подання інформації та вивчення змісту освітніх компонентів дитиною з особливими освітніми потребами з урахуванням особливостей її сприйняття, пам'яті, уваги, мислення тощо; використання додаткових дидактичних засобів (карток, інструкцій, правил тощо); розроблення та використання різноманітних способів перевірки знань та отриманих навичок. Для кращого засвоєння матеріалу учнями з ООП у робочих навчальних програмах використовуються такі дидактичні принципи: поділ завдань на кілька простіших за змістом або виконання покрокових завдань; зменшення тривалості виконання завдань або їхньої кількості за умови збереження рівня складності (частіше повторення, спрощені інструкції до виконання); залучення нетипових методик – цифрових програм та застосунків, візуалізаційних прийомів, прикладів, предметів, використання аудіороликів, відеомодельовання та відеосамоделювання; застосування в оформленні навчальних матеріалів шрифтів різного розміру, виділення кольором, розміром, пропорціями, порівняння, підкреслення. Оцінювання рівня знань та навичок за адаптованими програмами також потребує реалізації індивідуального підходу.

Зважаючи на основні завдання модифікації, зазначимо, що вона більше спрямована на забезпечення участі дитини саме в соціалізації на рівні класу та організацію індивідуальних умов навчання за допомогою додаткових методів і засобів. Основні принципи модифікації такі: спрощення (зменшення складності цілей і / або змісту); виключення (скорочення кількості дисциплін, що вивчаються, або зменшення вимог до кінцевих цілей вивчення предмету та виключення певного змісту); поєднання або уцілнення (інтеграція деяких предметів в один курс або інтеграція кінцевих цілей, змісту). Для модифікації навчальних планів та змісту уроків використовуються такі методи: скорочення обсягу матеріалу; зменшення кількості тем з однієї чи кількох дисциплін; заміна завдань на інші, тобто спрощені; повторення інструкцій та алгоритмів дій; зниження складності; використання додаткових навчально-методичних матеріалів – карток, алгоритмів дій, правил (малюнки, позначки). Відповідно до цього система оцінювання результатів опанування компетентностей навчальної програми для учнів, які навчаються за модифікованими програмами, розробляється окремо з урахуванням їхніх індивідуальних можливостей. Програмні вимоги до контролю мають передбачати виконання спрощених дій.

Висновки і подальші перспективи дослідження. Впровадження інклюзивної мистецької освіти потребує реалізації компетентісно орієнтованого підходу до діяльності викладача. У змісті його психолого-педагогічної компетентності можна виокремити основні структурні компоненти – теоретичну, методологічну, а також прикладну підготовку [5, с. 188–189]. Вони пов'язані з реалізацією моделі універсального дизайну в інклюзивній мистецькій освіті, що має враховувати стратегію викладання на уроці, в якій важливо пам'ятати про цілі навчання, типи виконання завдань та подачі / відпрацювання матеріалу, форми та методи оцінювання, створення навчального робочого простору. Також

є сенс у розробці окремих освітніх проєктів з психологічно-педагогічної підтримки діяльності викладачів, які працюють з учнями з особливими освітніми потребами, у рамках поглиблення їхніх знань під час організації спеціальних курсів з підвищення кваліфікації, супервізійних груп за фахом, практикумів та програм стажування. Отже, питання впровадження інклюзивної мистецької освіти потребують подальшого вивчення.

Список використаної літератури

1. Байда Л.Ю., Грибальський Я.В., Журбенко О.М. Мистецькі школи: доступне освітнє середовище : посібник. Київ : ВГО НАІУ, 2020. 36 с. URL: https://nau.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/NAIU-Accessibility_Web-1.pdf (дата звернення: 03.12.2021).
2. Інклюзія в мистецькій освіті: виклики, практики, перспективи : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Київ, 6–7 грудня 2019 р. / за заг. ред. М.М. Бриль. Київ : ДНМЦЗКМО, 2019. 425 с. URL: <http://arts-library.com.ua/handle/123456789/309> (дата звернення: 03.12.2021).
3. Про затвердження Концепції інклюзивної мистецької освіти : Наказ Міністерства культури, молоді та спорту України від 27 січня 2020 р. № 339. URL: <https://mkp.gov.ua/files/pdf/Концепція.pdf> (дата звернення: 03.12.2021).
4. Ляшенко О.Д. Інклюзивна мистецька освіта: інноваційна проблема XXI ст. *Професійна мистецька освіта і художня культура: виклики XXI століття* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 16–17 жовтня 2014 р. Київ : Київський Університет імені Бориса Грінченка, 2014. С. 483–491. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5256/> (дата звернення: 03.12.2021).
5. Малишевська І.А. Теоретико-методологічні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища : монографія. Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. 386 с.
6. Матеріали Всеукраїнського та Міжнародного педагогічних марафонів ARTS FOR HEARTS. *Державний науково-методичний центр змісту культурно-мистецької освіти. Мистецька освіта. Інклюзивна* : вебсайт. URL: <https://www.dnmczkmo.org.ua/mystetska-osvita/inklyuzivna/> (дата звернення: 03.12.2021).
7. Подгорнова О.В. Нотна система Луї Брайля як основа ефективного навчання дітей з порушеннями зору в мистецькій школі: практично-методичні рекомендації. Київ, 2021. 38 с. URL: <http://arts-library.com.ua/handle/123456789/810> (дата звернення: 03.12.2021).
8. Про затвердження Положення про мистецьку школу : Наказ Міністерства культури України від 9 серпня 2018 р. № 686. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1004-18#Text> (дата звернення: 03.12.2021).
9. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2017. № 38–39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 03.12.2021).
10. Степанович П. Формування інклюзивної компетентності педагогів початкової мистецької освіти. Досвід ДМШ № 9 м. Києва. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат* : збірник матеріалів I Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 8 квітня 2021 р. / упор. З.І. Удич. Тернопіль : ТНПУ, 2021. С. 166–168.
11. Теорія і практика інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник / упоряд. К.М. Бондар. Кривий Ріг, 2019. 170 с.
12. У Держстаті розповіли, скільки в Україні людей з інвалідністю. *Radio Свобода* : вебсайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraine-invalidnist-statystyka/31324501.html> (дата звернення: 04.12.2021).

TEACHER'S PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL COMPETENCE IN THE SYSTEM OF INCLUSIVE ART EDUCATION

Maryna Bryl

*Kyiv National University of Culture and Arts,
36, E. Konovalts Str., Kyiv, Ukraine, 01601
e-mail: mbryl73@gmail.com*

The article analyzes the problematic issues of implementation of inclusion in the system of artistic education, which is a specialized education that requires early determination and development of individual children's abilities. Attention is drawn to the stereotypes of approaches and difficult assumption of the idea of implementation a "philosophy of inclusion" into the educational environment of artistic schools, which is traditionally concerned with a narrow target audience in this field, low dissemination of applied results of pedagogical experience, lack of necessary material and technical support in schools. These factors limit the possibilities of education seekers with special educational needs in artistic schools.

Recently, there has been a growing interest in the coverage of various aspects of this topic in scientific publications. The authors emphasize the importance of preparation of the teacher in artistic school for pedagogical activities under inclusion, and pay special attention to his/her psychological and pedagogical competence, which is integral competence – the main component of professional readiness of teachers to implement pedagogical tasks. The professional position of a teacher who is in direct contact with a child with special educational needs and his/her parents, plays an important role in "promotion" of the concept of inclusion in the artistic education system. Professional pedagogical ethics requires from the teacher behavior that can not be an obstacle to the acquisition by a child with special educational needs quality artistic education at the place of residence. The "problem field" for the implementation of inclusion in the artistic school is psychological, instrumental and methodological unreadiness of teachers to provide educational services to educational seekers with special educational needs.

It is necessary to form an extensive system of acquisition of relevant special competencies by teachers of artistic schools through training and retraining in professional pre-higher and higher education, educational programs in non-formal education, opportunities to use informal education as self-education, opportunities to organize individual programs and projects for internships and psychological support. The formation of a special educational environment, the psychological climate in the educational institution, adherence to the principles of universal design, readiness to modernize and adapt curricula is also important.

Key words: inclusive education, art education, people with special educational needs, development, psychological and pedagogical competence.

УДК 159.9:356.13(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.6>

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПСИХОЛОГІЇ

Владислав Гаврюшенко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, 01033*

У статті розглядається взаємодія як процес впливу сторін одна на одну, обумовлений їх індивідуальними й (або) груповими цілями. Будучи універсальним способом існування соціальних систем, соціальна взаємодія на мікрорівні реалізується як міжособистісна взаємодія. Крім того, соціальна взаємодія здійснюється у двох формах: спілкуванні й спільній діяльності. Їх поділ деякою мірою умовний, тому що спільна діяльність не може бути реалізована без елементів спілкування. У свою чергу, спілкування часто виступає як компонент або засіб спільної діяльності. Тому використовуються категорія взаємодії, у якій відображено процеси й спілкування, і спільної діяльності. Визначено, що взаємодія як соціально-психологічне явище являє собою процес впливу суб'єктів один на одного, взаємну обумовленість та опосередкованість їхньої спільної діяльності або спілкування. Сьогодні в психології сформувалося понятійне поле опису взаємодії, що містить у собі сутність взаємодії; її генезу; структуру; типологію; механізми й закономірності; динаміку; функції; чинники; ефекти й результати. Дослідження взаємодії у військовій психології йде за такими напрямками: теоретико-методологічний аналіз військово-соціальної взаємодії; вивчення процесу спілкування військовослужбовців; комплексне дослідження конфліктів між військовослужбовцями; соціально-психологічний аналіз спільної діяльності військовослужбовців. Зроблено висновок, що взаємодія являє собою зовнішній план ставлення особистості до людей, що її оточують. Основними компонентами взаємодії є спонукальний (мотиваційно-цільовий обмін), когнітивний (комунікативний процес як взаємоінформування й перцептивний процес як взаємосприйняття, самооцінка й взаєморозуміння), регулятивний (поведінковий процес як зміна поведінки один одного) й емоційний (як формування симпатії-антипатії) процес. Ці процеси взаємодії розгортаються і здійснюються за допомогою певних психологічних механізмів і засобів, породжують низку ефектів, у яких утілюється й проявляється багатогранність міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: аналіз, метод, результати, суспільство, група, взаємодія.

Актуальність теми. Традиційно проблема взаємодія відноситься до однієї із центральних у психології. На думку К. Платонова, категорії «відображення» і «взаємодія» повинні розглядатися як ключові поняття психології. «Є всі підстави вважати, що ці два поняття є достатніми передумовами того, щоб усі інші поняття психології й соціальної психології могли бути виведені з них. Принаймні ці два поняття: «відображення» (його форма «психічне відображення» й похідні поняття: «те, що відображається» і «відображене») і «взаємодія» – необхідні й достатні для внесення ясності в обговорювану проблему» [1, с. 73]. Соціальну психологію цікавить соціальна взаємодія, основними рівнями якого є міжгрупова та міжособистісна взаємодія.

Стан дослідження. Міжгрупова взаємодія як об'єкт вивчення привертає увагу соціальних психологів з кінця 20-х рр. минулого століття. Значний доробок у дослідження цього феномена зробили Л. Берковіц, М. Горвіц, Д. Доллард, Д. Кемпбелл, Г. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фрейд, М. Шеріф та ін. У радянській соціальній психології проблема міжгрупової взаємодії активно розроблялася В. Агєєвим, В. Поздняковим та ін. Ними досить

докладно досліджені такі явища, як соціальні й етнічні стереотипи, міжетнічні й міжкультурні контакти.

Виклад основного матеріалу. Міжособистісна взаємодія також відноситься до однієї з інтенсивно розроблених у сучасній психології проблем, особливо така її форма, як спілкування. Аналіз соціально-психологічної літератури з розглянутої проблематики показав, що вже сформувалося певне понятійне поле, у рамках якого може бути описане це соціально-психологічне явище. До нього можна віднести сутність взаємодії, її генезис, структуру, типологію, механізми й закономірності, динаміку, функції, умови й чинники, ефекти й результати взаємодії. Для визначення сутності міжособистісної взаємодії необхідно співвіднести це поняття з категоріями «діяльність» і «спілкування». Це пов'язане з тим, що багато в чому ці поняття відображають ті самі феномени, що існують як психічна реальність. Крім того, їх часто розглядають як тотожні категорії.

Ми розглядаємо взаємодію як процес впливу сторін одна на одну, обумовлений їх індивідуальними й (або) груповими цілями. Будучи універсальним способом існування соціальних систем, соціальна взаємодія на мікрорівні реалізується як міжособистісна взаємодія. Крім того, соціальна взаємодія здійснюється у двох формах: спілкуванні й спільній діяльності. Їх поділ деякою мірою умовний, тому що спільна діяльність не може бути реалізована без елементів спілкування. У свою чергу, спілкування часто виступає як компонент або засіб спільної діяльності. Тому ми використовуємо категорію взаємодії, у якій відображено процеси й спілкування, і спільної діяльності.

Більшість фахівців сходяться в думці, що взаємодія спонукається індивідуальними, груповими й суспільними потребами життєдіяльності. Деякі психологи уточнюють, що взаємодія виникає, розгортається й змінюється під впливом діяльності, що до того ж обумовлює й дію інших факторів – соціально-психологічних та особистісних [2]. При аналізі структури взаємодії мова зазвичай іде про сторони або компоненти взаємодії. Виділення елементів взаємодії прямо пов'язане з позицією того або іншого автора щодо її сутності й співвіднесення з діяльністю та спілкуванням. Б. Парігін був одним із перших у радянській соціальній психології, хто почав спробу виділити в структурі взаємодії основні складники, що характеризують взаємодію як процес. Це сукупна, кооперативна діяльність, інформаційні зв'язки, взаємовплив, взаємовідношення й взаєморозуміння [3, с. 250]. М. Обозов, уважаючи взаємодію більш широким поняттям, ніж спілкування, включає в нього взаємні дії, взаєморозуміння, взаємовідношення й взаємовплив [4, с. 39]. У цілому, на його думку, міжособистісна взаємодія протікає в єдності когнітивних (усвідомлення суб'єкта), афективних (відношення до суб'єкта) і поведінкових (дії стосовно суб'єкта) процесів.

У психології, як і в інших суспільних науках, що вивчають соціальну взаємодію, традиційно виділяється два основні типи взаємодії. Це відома дихотомічна схема «кооперація-конкуренція», науково обґрунтована ще на початку ХХ ст. Г. Зіммеlem, Р. Парком, Л. Фон Візе, а в соціальній психології – М. Дойчем [5]. Іноді цю дихотомію позначають іншими термінами, наприклад, розглядають як згоду й конфлікт, пристосування й опозицію, асоціацію й дисоціацію. Виконано роботи, де ця типологія уточнюється й конкретизується. Виділено такі типи взаємодії, як асиміляція, пристосування, змагання й конфлікт; співробітництво, змагання й конфлікт; співробітництво, дистанція, конфлікт [6].

Кооперативна взаємодія передбачає координацію єдиних сил учасників (упорядкування, комбінування, підсумовування цих сил). Більша частина соціально-психологічних досліджень міжособистісної взаємодії присвячена вивченню саме цього типу взаємодії. Такі феномени, як взаєморозуміння, згуртованість, злагодженість, спрацьованість, спільна діяльність, розвиток взаємовідносин, найбільш повно проявляються при кооперативній взаємодії.

Конкурентний тип взаємодії найбільш часто досліджується як змагання (ігрове суперництво) і конфлікт. На думку Д. Каца й Р. Шенка, змагання – це конфлікт відповідно до правил, тобто обмежений конфлікт [6]. Хоча елементи конфлікту й наявні в змаганні, вони обмежуються правилами, які служать або спільним інтересам учасників, або інтересам якоїсь третьої сторони [7]. У цілому визнано, що ігрові конфліктні процедури можуть бути використані для виявлення деяких закономірностей конфліктної взаємодії [5].

Конфлікт як конкурентний тип взаємодії в соціальній психології активно вивчається останні кілька десятиріч. М. Обозов указував, що «проблема внутрішньосуб'єктних і міжсуб'єктних протиріч становить величезний інтерес, але поки слабо розроблена в психологічній науці» [4, с. 34]. Дослідження, проведені А. Анцуповим, показало, що майже за 70 років минулого століття радянськими, українськими й російськими психологами підготовлено та видано більше 600 робіт із проблеми конфлікту, з них близько 90% присвячено вивченню соціальних конфліктів – міжособистісних і міжгрупових [8].

Н. Грішина, аналізуючи моделі конфлікту, виділила три типи взаємодії: співробітництво, кооперацію й конкуренцію [9, с. 21–23]. Підставою для запропонованої типології є розбіжності в параметрі «мета – засоби». При співробітництві його учасники хочуть не лише вирішити проблему, а й домовитися, дійти до взаєморозуміння; при кооперації – просто вирішити проблему; при конкуренції – «перемогти». Типи взаємодії в конкретних ситуаціях реалізуються в певному стилі поведінки. Розрізняють три основні стилі дій: ритуальний, маніпулятивний і гуманістичний [10].

А. Івашов і Є. Заїка виділяють чотири типи поведінки в ході спілкування: гармонійне, якому властива природність, енергійність, увага до індивідуальності партнера; формальне, що характеризується перевагою нормативності, аналітичності, тенденції до деіндивідуалізації партнера; відгороджене, якому властиві низька продуктивність, енергійність, неухважність до партнера: конфліктне, пов'язане зі схильністю до неадекватної поведінки, що нерідко граничить із патологічним [11]. Що стосується більш дробових, «первинних» елементів взаємодії, то тут зазвичай посилюються на відомі дослідження Р. Бейлса, що запропонував схему реєстрації за допомогою спостереження конкретних видів взаємодії в соціальній групі. Незважаючи на значну критику, висловлену на адресу автора щодо повноти, адекватності й доцільності виділених видів взаємодії, розроблена ним методика неодноразово апробувалася й уточнювалася в експериментальних соціально-психологічних дослідженнях [12].

Взаємодія як процес, що розгортається в часі й просторі, має низку етапів у розвитку. Серед них виділяють просторовий контакт; психологічний контакт, у якому реалізується зацікавленість суб'єктів у цьому акті взаємодії: соціальний контакт, що розглядається як спільна діяльність і власне взаємодія як низка контактів [13]. На думку М. Рибаквої, яка виділила п'ять стадій у процесі взаємодії. Це перцептивна; суб'єктна самопрезентація; взаємопрояв; інформаційне узгодження; діяльна спільність. Указуючи на те, що в процесі взаємодії формується індивідуальне відношення, він виділяє в ній підготовку до сприйняття, сприйняття, враження, розуміння, фіксацію відносин, підготовку до вираження відносин [14].

Уперше питання про функції взаємодії поставив Б. Ломов. Аналізуючи спілкування як вищу форму взаємодії людей, він виділив основну функцію спілкування. Призначення взаємодії складається в засвоєнні конкретним індивідом досвіду, виробленого людством, завдяки чому переборюється обмеженість індивідуального досвіду. Крім того, функцією спілкування є забезпечення формування спільності індивідів, що виконують спільну діяльність [15, с. 132]. Ним же сформульовані три основні класи функцій спілкування як взаємодії: інформаційно-комунікативний, регуляційно-комунікативний та

афективно-комунікативний. Перший клас містить у собі ті функції, які описуються як передача-прийом інформації. Інший клас функцій взаємодії відноситься до регуляції поведінки в широкому сенсі слова, у процесі якої здійснюється стимуляція й взаємна корекція поведінки. Афективно-комунікативна функція належить до детермінації емоційної сфери людини (наприклад, функція емоційної розрядки).

Далі варто розглянути умови й чинники, що впливають на ефективність взаємодії. Так, В. М'ясищев указував, що характер взаємодії залежить від тих міжособистісних взаємин, які склалися між людьми, а також від зовнішніх обставин і становища взаємодіючих [16, с. 216]. В узагальненому вигляді ці умови містять умови спілкування й діяльності, ступінь взаємозв'язку учасників; цільове й функціональне призначення групи; час і місце взаємодії; індивідуально-психологічні характеристики учасників; їхні статево-вікові розбіжності; стан взаємовідносин сторін взаємодії; стан соціальної мікро- й макросередовища взаємодії.

Практично всі соціально-психологічні явища, що виникають у соціальній групі, починаючи з діади, тією чи іншою мірою пов'язані й породжені або детерміновані взаємодією. Серед ключових ефектів взаємодії найбільш часто досліджуються такі як сумісність, згуртованість, злагодженість, спрацьованість.

До позитивних результатів взаємодії зазвичай відносять успішність спільної діяльності, стійкість міжособистісних зв'язків, адекватність взаєморозуміння й пізнання, задоволеність спілкуванням і результатами спільної діяльності. Негативними результатами неефективної взаємодії можуть бути невиконання завдання, зниження продуктивності спільної діяльності, деформація й навіть розрив міжособистісних відносин. Наслідками такої взаємодії є негативні психічні стани суб'єктів взаємодії, зниження продуктивності індивідуальної діяльності.

Теоретичний аналіз досвіду вивчення проблеми взаємодії в сучасній психології був би неповним без згадування внеску військових психологів у розробку цієї проблеми. На наш погляд, ними значною мірою збагачене розуміння сутності й змісту цього феномена, особливостей його прояву в умовах військової організації. У результаті проведення ними теоретичних, емпіричних та експериментальних досліджень оформилися кілька основних напрямів вивчення взаємодії військовослужбовців.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми військово-соціальної взаємодії. Відповідно до позиції Г. Давидова, зв'язки й відносини в людському суспільстві утворюються взаємодією людей або соціальною взаємодією. Останнє існує об'єктивно, незалежно від народження конкретного індивіда [17, с. 7]. Завдяки соціальній взаємодії людина стає особистістю. Як окремий представник людського роду, індивід є одночасно невід'ємним компонентом (елементом, частиною) взаємодії з іншими людьми.

У повсякденному житті кожна людина мовби влітається не в абстрактну, а в конкретну взаємодію, у певний його вид. Дотримуючись поглядів Б. Ломова, він класифікує соціальну взаємодію за такими рівнями соціальної обумовленості виробничої діяльності людей: взаємодія двох індивідів, обумовлена єдністю предмета, місця й часу їхньої спільної діяльності; взаємодія декількох осіб у спільності (кооперації, конкуренції), обумовлене єдиним предметом і загальною метою діяльності; взаємодія людей, обумовлена суспільним поділом праці в процесі виробництва.

О. Гончаров розширює цю типологію, уводячи в неї процес усвідомлення людиною самого себе членом суспільства або якої-небудь групи. На його думку, рефлексія є формою соціальної взаємодії, тому що людина здатна сама себе осудити або похвалити, залежно від ситуації змусити змінити свою поведінку, спонукати до здійснення соціальних дій – вчинків або злочинів. У такому випадку індивід є одночасно й суб'єктом, й об'єктом

взаємодії. Рефлексія як соціальна взаємодія – це, по суті, спілкування людини із самою собою [12].

Психічні прояви учасників соціальної взаємодії приводять до того, що на кожному з його рівнів утворюються свої, властиві лише йому соціально-психологічні явища. Так, при взаємодії хоча б двох особистостей виникають взаємне сприйняття, спілкування, взаєморозуміння тощо [17]. Таким чином, Г. Давидов розглядає спілкування як комунікативний процес, комунікативну взаємодію.

При безпосередній взаємодії декількох осіб у спільності (кооперації, організації) виникають взаємовідносини, загальний (колективний) настрій, колективна думка. На наш погляд, взаємовідносини, груповий настрій і думка можуть виникати й при взаємодії двох людей, а не лише декількох суб'єктів. І нарешті, при взаємодії людей, обумовленій суспільним поділом праці, виникають традиції, психологія націй, інших більших соціальних груп.

На думку О. Гончарова, найважливішою характеристикою життєдіяльності військовослужбовців є те, що вона протікає у формі військово-соціальної взаємодії. Це означає, що практично будь-які дії, повсякденне життя й служба, різні види бойової діяльності військовослужбовців здійснюються як процеси їхньої взаємодії. Учений виділяє дві основні форми взаємодії – спілкування й спільну діяльність. Крім того, як особливий тип взаємодії розглядаються протидія, боротьба, соціальні конфлікти, у тому числі й військові. Автор аналізує феномени, що виникають у соціальній взаємодії. Він указує, що до явищ, що супроводжують і регулюють соціальну взаємодію, можуть бути віднесені процеси взаємосприйняття, взаємовплив, взаємовідносини різного типу – симпатія, антипатія, лідерство, чутки, мода, традиції, паніка тощо. На наш погляд, процеси взаємосприйняття, взаємовпливу не просто супроводжують взаємодію, а є її психологічним змістом.

Виходячи з того, що військово-соціальна взаємодія має свою специфіку, обумовлену його стратегічною націленістю на збройну боротьбу із супротивником в особливих умовах діяльності, Г. Давидов визначив істотні особливості соціальної взаємодії військовослужбовців. До них віднесені політична визначеність (Збройні Сили є елементом політичної структури суспільства); ідейна спрямованість (визначеність морально-ціннісних регуляторів військової діяльності), технічна озброєність; організованість; вимушеність і нормованість; різноманітність взаємодіючих індивідів (соціальна, психофізіологічна тощо); дискретність (асиметричність субординаційних відносин); короткостроковість (зміна учасників взаємодії); засмучуваність (важкі, екстремальні умови) [12].

Значний доробок у теоретичну розробку конкурентного типу взаємодії здійснив О. Анцупов. Протидія розглядається автором як складний і важливий спосіб взаємодії людини із соціальним середовищем, що її оточує. Соціальна протидія може мати різні масштаби, від міжособистісного конфлікту до світової війни. Формами соціальної протидії є таке спілкування, поведінка або діяльність, однієї з основних цілей якої є нанесення морального або матеріального збитку опонентові або супротивникові. На його думку, як одиниця аналізу конфліктної взаємодії військовослужбовців може бути з успіхом використана конфліктна ситуація, що має певні змістовні характеристики, тимчасові й просторові межі [8].

Міжособистісна взаємодія офіцерів, будучи включеною в загальну систему взаємодій, що функціонує у військовому підрозділі, у соціально-психологічному аспекті описується структурою та динамікою. Структурно в міжособистісній взаємодії ми умовно виділяємо три компоненти: спонукальний, когнітивний і регулятивний. Спонукальний компонент являє собою мотиваційно-цільову взаємодію. Характеризує ціннісно-мотиваційний обмін суб'єктів взаємодії. Когнітивний компонент взаємодії полягає в здійсненні

комунікації між суб'єктами та пізнанні ними один одного. Він у цілому характеризує інформаційні процеси, без яких взаємодія практично неможлива. Регулятивний компонент полягає в регулюванні поведінки, діяльності або спілкуванні взаємодіючих сторін. Це практичний або, як його ще називають, організаційний компонент взаємодії. Він містить поведінкові й емоційні процеси взаємодії. Вищевказані процеси взаємодії розгортаються, здійснюються за допомогою певних психологічних механізмів і засобів, породжують низку ефектів, у яких утілюється й проявляється багатогранність міжособистісної взаємодії. Крім того, необхідно враховувати, що зміст і специфіка міжособистісної взаємодії офіцерів багато в чому визначається цілями й завданнями військово-професійної діяльності, умовами макро- та мікросередовища, у яких вона здійснюється, а також особистісними особливостями взаємодіючих сторін.

Комунікативна сторона взаємодії. Як ми вже відзначали раніше, у психології взаємодія розглядається часто як організація спільної діяльності, «обмін діями» [17]. При цьому дії інтерпретуються як поведінкові акти, які впливають, діють на іншого. Однак вплив і дія роблять не лише зовнішні поведінкові прояви суб'єктів. У процесі взаємодії відбувається не просто обмін інформацією, а вплив інформацією, причому взаємний вплив ідеями, сенсами. Із цього приводу М. Бахтін писав, що «реальною одиницею мови є не ізольоване одиничне монологічне висловлення, а взаємодія принаймні двох висловлень, тобто діалог. У відомому сенсі примат належить саме відповіді: він створює ґрунт для розуміння, активне й зацікавлене приготування для нього» [18, с. 115]. Із цього висловлення для нас важливий акцент уваги не на обміні інформацією, а на взаємній дії інформації. Обмін припускає «віддав – отримав», а взаємодія інформації припускає переплетення інформаційних потоків, уточнення й зміну знань, думок і відносин суб'єктів взаємодії. Інформація впливає, діє, змінює не лише свідомість, а й поведінку людини. Тому основним змістом комунікативної сторони взаємодії є взаємоінформування як взаємовплив. У ситуаціях протиріччя взаємоінформування слабшає, тому що слабшає зворотній зв'язок у процесі комунікації. Кожна зі сторін намагається максимально повно довести до свого опонента сенс своїх вимог і пропозицій. У результаті «говоріння» переважає над «слуханням».

Основними психологічними механізмами комунікативного процесу є переконання, вселяння й конформізм. Переконання являє собою вплив на свідомість особистості через звертання до її власного критичного судження. Тому для переконання дуже важливі аргументація й логічність переконливих впливів. Цей механізм досить повно вивчений у сучасній соціальній і педагогічній психології. Вселяння, так само як і переконання, реалізується за допомогою мовних засобів впливу на партнера по спілкуванню. Однак воно припускає зниження свідомості й критичності при сприйнятті й прийнятті одержуваної інформації, ослаблення або навіть відсутність активного його розуміння, розгорнутого логічного аналізу й оцінки згідно з особистим минулим досвідом. Крім того, у реалізації механізму вселяння велику роль відіграють невербальні засоби комунікації, антураж ситуації взаємодії, емоційний стан об'єкта впливу, що вселяє [19].

Конформізм розглядається як підпорядкування особистості судженню іншого, реалізоване в результаті певного тиску на неї. У психології цей механізм пов'язують із процесами групової динаміки, зокрема з феноменом групового тиску. На наш погляд, конформізм, на відміну від конформності, що розуміється як психологічна характеристика індивіда або групи, є механізмом і міжособистісною взаємодією, а не лише взаємодією «особистість-група». Часто цей механізм реалізується в ситуаціях протиріччя, коли одна зі сторін змушена приймати позицію опонента, будучи внутрішньо з нею не згодною.

Перцептивна сторона взаємодії. Другою важливою стороною міжособистісної взаємодії є взаємопізнання як взаємовплив. У процесі взаємодії сприйняття й оцінка партнера

по спілкуванню служать підставою для вироблення та корекції своєї поведінки [20]. Інформаційна модель ситуації, у якій діють партнери, є базовою для ухвалення рішення. Іншими словами, у процесі взаємодії здійснюється «обмін образами» [15], а не лише знаковою інформацією. Сприймаючи й оцінюючи іншого, ми формуємо образ цього іншого, котрий впливає на те, як ми пред'являємо себе нашому партнерові та як ми поведимося стосовно нього. У результаті в партнера по спілкуванню формується свій образ, уявлення про нас, що, у свою чергу, впливає на його власну поведінку в ситуації. Це приводить до корекції того образу іншого, котрий уже склався в нас. У такий спосіб відбувається перцептивна взаємодія.

Часто при аналізі перцептивної сторони взаємодії (спілкування) аналізується такий психологічний ефект, як взаєморозуміння, розглядаючи його як основний результат взаємодії. На наш погляд, взаєморозуміння далеко не завжди властиво спілкуванню. Воно властиво переважно кооперативній і значною мірою дистантній (нейтральній) взаємодії. У процесі конкурентної, а тим більш конфліктної взаємодії взаєморозуміння різко знижується й може зникнути зовсім.

Ефект взаєморозуміння знову виникає, якщо сторони переходять від конкурентної до кооперативної або нейтральної взаємодії. Тому, аналізуючи перцептивну сторону взаємодії, правомірно говорити про взаємопізнання людьми одна одної в широкому сенсі. Воно містить взаємосприйняття, взаємооцінку й взаєморозуміння. Ключову роль серед зазначених складників пізнання людьми одна одної в процесі взаємодії грає взаємосприйняття. Його точність і повнота фіксує інформації, спрямованість її інтерпретації багато в чому визначають й ефект взаєморозуміння. Тому в роботі при аналізі пізнання офіцерами один одного у важких міжособистісних ситуаціях основна увага приділена розгляду перекручування міжособистісного сприйняття.

Основними психологічними механізмами, за допомогою яких здійснюється пізнання один одного в ситуації взаємодії, є ідентифікація, рефлексія й каузальна атрибуція. Ідентифікація являє собою такий спосіб пізнання іншого, при якому людина мовби вступає на місце іншої й міркує, думає за цю іншу. Внутрішній світ іншого пізнається, виходячи з його точки зору, тобто відбувається уподібнення себе іншому [10]. Ідентифікація забезпечує засвоєння особистістю норм і цінностей іншої, елементів її поведінки й звичок. Людина поводиться так, як, на її думку, будувала б у цій ситуації свою поведінку ця інша людина.

Каузальна атрибуція – це інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприйняття причин і мотивів поведінки інших людей. У процесі взаємодії людині завжди не вистачає інформації для аналізу, оцінки й прогнозу ситуації спілкування. У результаті вона майже завжди домислює, «добудовує» відсутні інформаційні ланки на основі своїх припущень про причини й підстави поведінки інших. У процесі дослідження виявлено, що в умовах проблемної міжособистісної взаємодії, для яких характерним є високий ступінь невизначеності результату й швидкоплинність розвитку, каузальна атрибуція стає домінуючим механізмом перцептивних процесів, приводячи до значних перекручувань у сприйнятті й оцінюванні ситуації. Як засоби перцептивної взаємодії виступають образ ситуації взаємодії й образ партнера, зокрема (у тому числі й стереотипи) оцінка іншого й самооцінка, а також прогноз розвитку ситуації, передзахоплюючий образ результатів взаємодії.

Поведінкова сторона взаємодії часто розглядається як взаємодія, що реалізується в поведінкових актах, що ззовні спостерігаються й фіксуються, – діях щодо один одного. Однак, на наш погляд, взаємодію як взаємовплив і прояв відносин до іншого неможливо здійснити лише на рівні певних дій, без інформаційної або перцептивної взаємодії. Тому ми розглядаємо поведінку стосовно іншого як складову частину, сторону міжособистісної взаємодії.

Основними механізмами, за допомогою яких реалізується взаємна поведінка сторін у процесі взаємодії, є, на наш погляд, наслідування й механізм компенсації дії. Компенсація дії розглядається нами як основний механізм взаємного впливу сторін одна на одну й полягає в спільному прагненні учасників взаємодії компенсувати ту дію, що розпочато партнером стосовно неї. У результаті дії цього механізму розвиваються як кооперативна, так і конкурентна взаємодія. Часткові прояви цього механізму описані О. Анцуповим [8]. Це баланс послуг і баланс збитку. Взаємодіючі сторони тією чи іншою мірою завжди намагаються зберегти те співвідношення дій щодо одна одної, яке існувало в попередній стадії взаємодії. Якщо одна зі сторін уважає, що такий баланс порушений, то вона прагне відновити його, компенсувати дію, розпочату стосовно неї.

Емоційна сторона взаємодії. Невід'ємною стороною взаємодії людей у процесі їхньої життєдіяльності є, на наш погляд, емоційний складник. Традиційно емоційні прояви не розглядалися як складник взаємодії. Багато дослідників указує на значну роль емоцій і переживань у виникненні й протіканні взаємодії. Так, Ю. Ханін пише, що «спілкування в спільній діяльності служить джерелом емоційних переживань» [2]. Аналізуючи динаміку психічних процесів і станів людини залежно від умов, засобів, способів і форм взаємодії, Б. Ломов підкреслював, що «спілкування є основною сферою прояву специфічно людських емоцій» [15, с. 9]. Раніше вже аналізувалися функції спілкування, виділені Б. Ломовим. Нагадаємо, що третьою функцією спілкування поряд з інформаційно-комунікативною (відображаються соціально-психологічні процеси комунікативного й соціально-перцептивного плану) і регулятивно-комунікативною (поведінка людини є регулятором поведінки й дій іншої) зазначена афективно-комунікативна. Однак, розкриваючи її сутність, автор говорить не про соціально-психологічний аспект емоційності взаємодії, а лише про те, що ця функція належить до детермінації емоційної сфери людини. Далі Б. Ломов указує, що ця функція, «найбільш важлива й складна, але найменш за все вивчена – функція спілкування» [15].

У процесі взаємодії люди обмінюються, контактують шляхом емоційних проявів, з їх допомогою впливають один на одного. Відбувається не лише передача, а й прийом, прийняття емоційного стану іншого, свого роду зараження емоційним станом партнера по спілкуванню [21]. Емоції й переживання одного впливають на емоції й переживання іншого, що, у свою чергу, впливає на емоційні реакції першого. У результаті такої емоційної взаємодії іншу динаміку здобувають і комунікативна, і перцептивна, і поведінкова сторони взаємодії. Тому доцільно розглядати не лише емоційні прояви людини в процесі взаємодії, а й емоційний компонент міжособистісної взаємодії. Теоретичний аналіз та експериментальне дослідження показали, що емоційні прояви в ситуації взаємодії виконують такі функції: є реакцією особистості на ситуацію в цілому; регулюють власну поведінку; виступають як регулятор поведінки іншої сторони; виражають ставлення до партнера по спілкуванню.

У процесі нормальної (або повсякденної) взаємодії емоційний компонент менш виражений, тому що в ньому значне місце посідає офіційно-нормована або ритуальна сторона взаємодії. Водночас у комфортних або важких ситуаціях емоційна сторона взаємодії починає відігравати більш значиму роль, а іноді й переважну. Наприклад, в умовах конфлікту емоційний компонент може бути домінуючим у взаємодії. Основними ефектами емоційної взаємодії є симпатія й антипатія. Симпатія являє собою відносно стійке емоційне ставлення до іншого, котре проявляється в привітності, доброзичливості, спонуканні до спілкування, наданні допомоги, підтримці тощо. Зворотним, відштовхуючим емоційним ставленням до іншого є антипатія.

Серед основних механізмів емоційної взаємодії ми виділяємо такі, як емпатія, атракція, поляризація й віддзеркалення емоцій. Емпатія визначається як емоційне

співпереживання іншому. Через емоційний відгук людина досягає розуміння внутрішнього стану іншої й починає сама переживати адекватні емоції. Атракція найбільш часто трактується як формування й прояв стійкого позитивного почуття до іншого. Деякі фахівці розглядають атракцію як базовий термін для позначення широкого кола явищ емоційних відносин. У цьому випадку вона розуміється як емоція, що має своїм предметом іншу людину, як атитюд (установка на іншу людину) і як емоційний компонент міжособистісного сприйняття [22]. Ці механізми в основному функціонують у комфортних або повсякденних ситуаціях. Що стосується ситуацій протиріччя, то тут, на наш погляд, усе більш активно проявляються такі механізми, як віддзеркалення й поляризація емоцій.

Віддзеркалення емоцій розглядається як процес обміну одномодальними емоційними реакціями, відображення (віддзеркалення) у собі емоційного стану іншого. Найчастіше цей механізм реалізується в ситуаціях протиріччя, особливо в процесі їх ескалації. Поляризація емоцій як механізм емоційної взаємодії також більш характерний, на відміну від емпатії, для конкурентної взаємодії. Він полягає у виникненні й циклічному посиленні поляричних за модальністю емоцій, зворотних емоційному стану опонента.

Психологічними засобами реалізації емоційної взаємодії є різні емоційні реакції, емоційні стани й переживання. Основний результат міжособистісної взаємодії полягає в реалізації індивідуальних (або групових) цілей, а також спільної мети, виробленої в процесі взаємодії. У цих цілях, як правило, відображені завдання спільної діяльності або спілкування взаємодіючих сторін.

З метою повного й усебічного вивчення взаємодії офіцерів у проблемних ситуаціях в основу дослідження покладено метод системно-ситуаційного аналізу. Уперше ідею про можливість ситуаційного аналізу психічних явищ у військовій психології висунув Б. Шведін [23]. Ним розроблена спеціальна методика (метод послідовної динамічної оцінки), призначена для вивчення індивідуальної діяльності. О. Анцупов розвинув та успішно реалізував ситуаційний підхід при дослідженні міжособистісних конфліктів у відносинах офіцерів. За його твердженням, цей «метод забезпечує створення гарної емпіричної бази, що є основою одержуваних теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій» [8].

Визначаючи задум дослідження й використовуючи методичний підхід О. Анцупова, основний наголос у вивченні міжособистісної взаємодії офіцерів у проблемних ситуаціях зробили на аналізі психологізму ситуацій. Нас меншою мірою цікавили зовнішні, об'єктивні показники взаємодії, ніж соціально-психологічні процеси. Тому до бланку аналізу проблемної міжособистісної ситуації включено питання, що дають змогу отримати інформацію про перцептивні, комунікативні, поведінкові й емоційні процеси взаємодії офіцерів. Ретроспективний аналіз проблемної міжособистісної ситуації робив лише сам основний учасник взаємодії, що давало змогу зафіксувати суб'єктивне бачення учасником психологічних складників ситуації, порівнювати оцінки власної поведінки з його оцінками поведінки опонента, фіксувати динаміку зміни ставлення до партнера, з яким взаємодіє по мірі розвитку ситуації, а також інші соціально-психологічні характеристики. Це мотиви «входження» в ситуацію й поведінку в ній, переживання й емоційні реакції, різні аспекти сприйняття опонента й уявлення про самого себе в умовах ситуації, обрані способи впливу на опонента й особисту оцінку їх результативності, а також оцінка ефективності стратегій взаємодії протилежної сторони. Саме ці й інші параметри, що становлять соціально-психологічну «канву», психологічний зміст проблемної ситуації як об'єктивно-суб'єктивного феномена, багато в чому визначають динаміку й своєрідність її розвитку.

Висновки. Взаємодія як соціально-психологічне явище являє собою процес впливу суб'єктів один на одного, взаємну обумовленість та опосередкованість їхньої спільної діяльності або спілкування. Сьогодні в психології сформувалося понятійне поле опису

взаємодії, що містить у собі сутність взаємодії; її генезу; структуру; типологію; механізми й закономірності; динаміку; функції; чинники; ефекти й результати. Дослідження взаємодії у військовій психології йде за такими напрямками: теоретико-методологічний аналіз військово-соціальної взаємодії; вивчення процесу спілкування військовослужбовців; комплексне дослідження конфліктів між військовослужбовцями; соціально-психологічний аналіз спільної діяльності військовослужбовців. Взаємодія являє собою зовнішній план ставлення особистості до людей, які її оточують. Основними компонентами взаємодії є спонукальний (мотиваційно-цільовий обмін), когнітивний (комунікативний процес як взаємoinформування й перцептивний процес як взаємосприйняття, взаємооцінка й взаєморозуміння), регулятивний (поведінковий процес як зміна поведінки один одного) й емоційний (як формування симпатії-антипатії) процес. Ці процеси взаємодії розгортаються і здійснюються за допомогою певних психологічних механізмів і засобів, породжують низку ефектів, у яких утілюється й проявляється багатогранність міжособистісної взаємодії.

Список використаної літератури

1. Платонов К.К. Личность как объект социальной психологии. *Методологические проблемы социальной психологии*. Москва : Наука, 1975. С. 72–89.
2. Ханин Ю.Л. Межличностная и межгрупповая тревога в условиях значимой совместной деятельности. *Вопросы психологии*. 1991. № 5. С. 56–64.
3. Парыгин Б.Ф. Основы социально-психологической теории. Москва : Мысль, 1971. 348 с.
4. Обозов Н.Н. Психология работы с людьми. Москва : МАУП, 2004. 228 с.
5. Deutch M. Distributive justice. A Social-psychological perspective. New Heaven and London : Yale Univ. Press, 1985.
6. Katz D., Schanck R.L. Social Psychology. N-Y : John Wiley & Sons, 1938.
7. Акофф Р., Эмери Э. О целеустремленных системах. Москва, 1974. 272 с.
8. Анцупов А.Л. Социально-психологические проблемы предупреждения и разрешения межличностных конфликтов во взаимоотношениях офицеров. Москва : ГАВС, 1992. 261 с.
9. Гришина Н.В. Психология социальных ситуаций. *Вопросы психологии*. 1997. № 1. С. 121–132.
10. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва : Аспект Пресс, 1996. 376 с.
11. Ивашов А.М., Заика Е.В. Методика исследования коммуникативных установок личности. *Вопросы психологии*. 1991. № 4. С. 162–166.
12. Гончаров А.И. Социально-психологические проблемы военной психологии. *Военная психология: методология, теория, практика*. Москва : ВУ, 1998. С. 39–46.
13. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. Москва : Прогресс, 1969. 238 с.
14. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. Москва : Просвещение, 1991. 127 с.
15. Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии. *Методологические проблемы социальной психологии*. Москва, 1975. 268 с.
16. Мясищев В.Н. Психология отношений : избр. психол. труды. Москва : Ин-т практ. психологии, 1995. 356 с.
17. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
18. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, 1975. 144 с.
19. Олексієнко С.Б. Психологічні особливості інтерпретації невербальної поведінки особистості, яка здійснює протиправну діяльність : дис. ... канд. психол. наук / Національна академія держ. прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2004. 179 с.

20. Батраченко И.Г. Психологический анализ антиципации в педагогическом общении : дисс. ... канд. психол. наук. Киев, 1991. 186 с.
21. Юрченко В.М. Теоретико-методологічні засади дослідження психічних станів людини : дис. ... докт. психол. наук / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 412 с.
22. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. Москва : МГУ, 1987.– 175 с.
23. Шведин Б.Я. Модели трудных ситуаций. *Морской сборник*. 1983. № 8. С. 48–53.

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF RESEARCH INTERPERSONAL INTERACTIONS IN PSYCHOLOGY

Vladyslav Havriushenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine, 01033*

The article considers the interaction as a process of influence of the parties on each other, due to their individual and (or) group goals. Being a universal way of existence of social systems, social interaction at the micro level is realized as interpersonal interaction. In addition, social interaction takes two forms: communication and joint activities. Their division is somewhat conditional, because joint activities can not be implemented without elements of communication. In turn, communication often acts as a component or means of joint activities. Therefore, the category of interaction is used, which reflects the processes of communication and joint activities. It is determined that interaction as a socio-psychological phenomenon is a process of influence of subjects on each other, the mutual conditionality and indirectness of their joint activities or communication. Today in psychology a conceptual field of description of interaction has been formed, which includes: the essence of interaction; its genesis; structure; typology; mechanisms and patterns; dynamics; functions; factors; effects and results. The study of interaction in military psychology goes in the following areas: theoretical and methodological analysis of military-social interaction; study of the communication process of servicemen; comprehensive study of conflicts between servicemen; socio-psychological analysis of joint activities of servicemen. It is concluded that the interaction is an external plan of the individual's attitude to the people around him. The main components of interaction are motivational (target-exchange), cognitive (communicative process as mutual information and perceptual process as mutual perception, mutual evaluation and understanding), regulatory (behavioral process as a change in each other's behavior) and emotional process (as the formation of sympathy-antipathy). These processes of interaction unfold and are carried out by means of certain psychological mechanisms and means, generate a number of effects in which the multifaceted nature of interpersonal interaction is embodied and manifested.

Key words: analysis, method, results, society, group, interaction.

УДК 159.923.9.07:165.62

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.7>

ЖИТТЄВИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ: ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ

Руслан Ганущак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: Ruslan.Hanushchak@lnu.edu.ua*

У статті розглянуто актуальну проблему індивідуальних відмінностей з перспективи життєвого світу особистості. Такий погляд дозволяє проникнути у безпосереднє буття людини, її внутрішній світ та суб'єктивні переживання. Життєвий світ як динамічна психологічна система смислів, інтерпретацій та досвіду, завдяки якій людина сприймає навколишній світ, соціальне оточення та саму себе, лежить в основі унікальності особистості. Автор підкреслює, що сучасна людина все більше прагне до вираження власної індивідуальності та своєрідності, а отже, будь-які дослідження, що сприятимуть розумінню унікальності її буття, є надзвичайно актуальними. На думку автора, концепція життєвого світу є корисним теоретичним і практичним конструктом, який відображає цілісний погляд на питання людського буття, охоплюючи різні аспекти існування людини, зокрема суб'єктивне ставлення людини до зовнішнього світу, до інших людей, до власного життя та до самої себе.

У статті порушено проблему утвердження поняття життєвого світу як психологічної категорії. Запропоновано визначення життєвого світу та окреслено його онтологічний статус. Розглянуто погляди різних мислителів та дослідників на проблему взаємодії індивіда з навколишнім світом. Піддано критичному розбору розуміння феноменів життєвого світу з боку різних ідеалістичних підходів. Розглянуто можливі зв'язки концепції життєвого світу з сучасними даними нейронаук. Загалом у статті була продемонстрована доцільність використання поняття життєвого світу у психологічних науках для розуміння індивідуальних відмінностей та унікальних особистісних особливостей сучасної людини.

Також розглянуто і обґрунтовано можливі методологічні підходи до дослідження життєвого світу особистості. Показано, що внутрішній світ людини цілком доступний для наукового дослідження у разі застосування відповідних методів. Описано необхідні умови для використання феноменологічного підходу у психології.

Ключові слова: життєвий світ, особистість, буття людини, феноменологія, онтологія, методологія.

Постановка проблеми. Життєвий світ як психологічна категорія має довгу історію. Це поняття осмислювалося багатьма психологами (Л. Бінсвангер, Г. Елленбергер, Е. ван Дорцен, Ф.Ю. Василюк, В.М. Дружинін, Д.О. Леонт'єв, Т.М. Титаренко та ін.), проте досі існують певні проблеми щодо визначення його місця у психологічній науці та окреслення його меж. Спроби дослідження життєвого світу особистості стикаються з багатьма труднощами конкретного методологічного характеру. Отже, актуальним є виявлення того, чим є життєвий світ людини з точки зору психології. Необхідно наповнити це поняття психологічним сенсом, окреслити потенційні методи дослідження життєвого світу як психологічного конструкту.

Мета статті. У статті ми спробуємо представити і обґрунтувати методологічні підходи, за допомогою яких можна підступитися до емпіричного дослідження вкрай суб'єктивних феноменів життєвого світу, а також дати йому власне визначення. Також доцільно

спочатку розкрити, як співвідносяться між собою поняття «життєвий світ особистості» та «фізичний світ», адже із суб'єктивності внутрішніх переживань можна вивести постулат про відсутність самостійного існування зовнішнього світу. Проте, як ми покажемо нижче, той факт, що для окремо взятої людини життєвий світ є єдиною доступною їй безпосередньою реальністю, а коли людина помирає, особисто для неї зникає усе, не дає підстав для сумнівів в об'єктивній реальності.

Виклад основного матеріалу. Поняття життєвого світу бере свій початок у феноменології філософа Е. Гуссерля, який трактував його як основу пізнання та як сукупність очевидностей, впевненостей, вірувань та поглядів, які людина вважає безумовно значущими та практично апробованими. Життєвий світ виявляє себе в актах душевного життя, актах свідомості, а суб'єктивність є єдиною смисловою інстанцією світу, джерелом сенсів і значень. Для Е. Гуссерля саме життєвий світ є основою для будь-яких гносеологічних досліджень [3].

Поняття життєвого світу міцно закріпилося у філософії, а також проникло у соціологію та психологію, де набуло специфічних для цих наук значень. До психології ця концепція потрапила завдяки зусиллям психологів та психотерапевтів гуманістичного та екзистенціального напрямів (Л. Бінсвангер, Г. Елленбергер, Р. Мей, К. Роджерс та ін.), які вважали її корисною для розуміння суб'єктивних переживань своїх клієнтів та пацієнтів. Однак доволі швидко це поняття вийшло за межі психотерапії і почало застосовуватися для опису внутрішнього світу людини взагалі.

На початку нашого дослідження доречно буде визначити онтологічний статус життєвого світу особистості, тобто окреслити його співвідношення із зовнішнім, тобто фізичним та соціальним, світом.

Як зауважував К.І. Юнг, все, що відчуває і переживає людина – це психічні явища. Навіть фізичний біль – це психічне явище, що стосується людського досвіду. Відчуття – це психічні образи, які є безпосередніми об'єктами свідомості. Психіка перетворює і навіть фальсифікує дійсність, причому до такого ступеня, що доводиться вдаватися до штучних засобів визначення того, якими є речі, якщо відокремити їх від людини. Індивід так оточений психічними образами, що не може проникнути в суть речей, зовнішніх по відношенню до нього. Усі наші знання зумовлені психікою, яка є реальною для нас. У цьому і полягає дійсність, тобто психічна реальність [16].

Способи і обмеження нашої взаємодії з навколишнім світом, тобто співвідношення між психічною та фізичною реальностями, висвітлювалися багатьма філософами і мислителями (Дж. Локк, Д. Юм, Дж. Берклі та ін.). Найбільш ґрунтовно цю проблему розглянув І. Кант, який чітко розділив світ на дві такі сфери: «речі-у-собі» (ноумени), «речі-для-нас» (феномени). Перші – це світ, що існує незалежно від нас, про який не можна нічого сказати достовірно. Другі – це все те, що потрапляє до нашої свідомості, тобто те, що ми можемо пізнавати. Усі наші знання – це те, що ми сприймаємо і пропускаємо через нашу здатність до пізнання. Цікавою для нас є ідея І. Канта про простір і час як апіорні форми чуттєвого пізнання. Простір і час не належать речам. Це спосіб нашого сприйняття. За І. Кантом, простір і час суб'єктивні, тобто вони є нашими уявленнями, а не існують самі по собі, тому все, що уміщується в них (а ми нічого не можемо сприйняти поза простором і часом), є теж нашим уявленням. Отже, на практиці ми маємо справу лише з нашими уявленнями, які являються нам як об'єкти, тому все без винятку, навіть самих себе, ми знаємо лише як явища, а не як «речі-у-собі». При цьому І. Кант не вважав за можливе заперечувати саме існування речей-в-собі хоча б тому, що таке заперечення стало б певним судженням про них, висловлювати яке через їх непізнаваність для нас ми не маємо жодних підстав [4]. Це розуміння часу і простору як суб'єктивних, внутрішніх, психологічних явищ є важливим

фактором, адже таке трактування лежить в основі переживання темпоральності та просторовості як основних вимірів життєвого світу особистості.

Проте визнання безпосередньої доступності нам лише психічних явищ не означає, що ми опиняємося на позиціях радикального конструктивізму, згідно з яким знання принципово не можуть відповідати об'єктивній реальності або відображати її, оскільки єдиний і доступний індивіду реальний світ являє собою конструкцію (систему конструктів), що породжується самим індивідом у процесі пізнання на основі власного сенсорного досвіду.

Центральну парадигму радикального конструктивізму філософ і психолог Е. фон Глазерсфельд формулює так: а) знання не здобуваються пасивно, вони активно конструюються суб'єктом пізнання; б) сама функція пізнання має адаптивний характер і служить для організації світу досвіду, а не для відкриття онтологічної реальності [20].

Один із засновників радикального конструктивістського підходу у психології, психотерапевт П. Вацлавік вважав, що люди самі створюють сприйманий світ, оскільки вони піддають селекції сприйняту реальність, щоб привести її у відповідність зі своїми уявленнями про світ [1]. П. Вацлавік сформулював поняття комунікативної реальності, описуючи його так: «Реальність – продукт людського спілкування. Реальність є принципово множинною (існують різноманітні її версії та варіанти). Множинну реальність не можна розглядати як відображення або репрезентацію будь-якої об'єктивної реальності» [2].

До такої аргументації можна навести певні заперечення. До прикладу, фізик та філософ Г. Фоллмер зазначає, що в історії науки теорії, які зазнали краху, було значно більше, ніж визнаних успішними. З позиції реаліста це пояснюється тим, що такі теорії розглядаються як помилкові, тому що світ не такий, як передбачалося в теорії. На думку вченого, аби бути іншим, світ повинен не тільки існувати, а й мати специфічну структуру, якій можна відповідати або не відповідати. Антиреалісти – ідеалісти, позитивісти, конвенціоналісти, прагматисти, а також радикальні конструктивісти, на його думку, не можуть обґрунтовано відповідати на питання про підстави краху теорій [19].

Ще один аргумент проти радикального конструктивізму та схожих позицій був запропонований філософом Г. Франкфуртом. Він зазначає, що усвідомлення та розуміння особистістю власної ідентичності залежать від визнання реальності, яка є цілком незалежною від людини. Інакше кажучи, розуміння ідентичності залежить від визнання людиною того, що існують факти та істини, над якими людина не може здійснювати прямий і безпосередній контроль. Якби таких істин і фактів не було та якщо б світ незмінно й легко ставав таким, як нам би хотілося, ми не могли б себе відрізнити від того, чим ми не є, і у нас не було б відчуття того, чим же ми насправді є. Лише завдяки визнанню світу вперто незалежної реальності ми усвідомлюємо себе як таких, що відрізняються від інших, і виражаємо свободу власної ідентичності [15].

З іншого боку, також можна зазначити, що реальність певного переживання не дорівнює реальності змісту цього переживання. Для прикладу можна навести галюцинації при певних психічних розладах і станах (у феноменологічних термінах можна говорити про дисгармонійний життєвий світ). Деякі вчені говорять про життєвий світ у контексті соціалізації. Успішна соціалізація означає максимальну симетрію між суб'єктивним (внутрішнім) та об'єктивним (зовнішнім) світами [12]. Повна симетрія і абсолютна соціалізація, звісно, неможливі, проте їх рівень визначає гармонійний життєвий світ, на відміну від дисгармонійного і дисфункціонального [7].

Отже, у випадку із життєвим світом ідеться не про виключне і єдине незалежне його існування, а просто про різні способи сприймання, переживання, інтерпретації реального об'єктивного світу, надання йому різного сенсу окремим індивідом. Немає жодних підстав сумніватися в існуванні такого зовнішнього щодо нас об'єктивного світу.

Очевидно, людина не має безпосереднього доступу до цього світу. Цей доступ опосередкований діяльністю наших аналізаторів та роботою мозку, який виконує функцію моделювання. Ми сприймаємо світ за допомогою моделей, які не цілком відповідають реальності. Спосіб, яким представники різних видів, а також особини одного й того ж виду інтерпретують реальність, зумовлений трьома змінними, а саме: фізичною природою органів чуття, фізичною природою «процесора» (мозку) та наповненням життєвого досвіду [8]. Хоча фундаментальні принципи роботи аналізаторів і мозку однакові, люди дещо по-різному сприймають і пояснюють для себе різноманітні аспекти реальності, попри те, що бачимо ми нібито одне й те саме, адже об'єктивна реальність є однаковою для всіх. Отже, у людей різна внутрішня система смислів та інтерпретацій. Зазначена система – це і є життєвий світ, сформований на основі постійних взаємовпливів зовнішнього і внутрішнього світів одне на одного. Як мозок є біологічною системою інтерпретацій (наприклад, інтерпретація мозком певної довжини електромагнітної хвилі як відповідного кольору), так життєвий світ є психологічною системою інтерпретацій фактів, подій і явищ зовнішнього світу та внутрішніх переживань.

Зворотні зв'язки між мозком та навколишнім середовищем сприяють закріпленню вигідних і адаптивних конфігурацій зв'язків у самому мозку та позбавленню від невідповідних. Цей процес іноді називають нейродарвінізмом. Він гарантує закріплення конфігурацій активності мозку, що викликають думки, а через них і форми поведінки, корисні для існування нашого організму і нашої особистості, а також згасання тих, які не є корисними. Ця система працює не надто жорстко (більшість виниклих у мозку форм активності не має жодного стосунку до виживання), але, імовірно, саме так мозок формує здатність здійснювати свої ключові реакції [13].

Таким чином, природна і соціальна реальність конструює нашу внутрішню реальність шляхом утворення відповідних зв'язків у мозку [11]. Слід зазначити, що зараз до такого інструменту конструювання додалася й віртуальна реальність – Інтернет та соціальні мережі. До того часу, як ми стаємо дорослими, ландшафти головного мозку кожної людини стають настільки своєрідними, що неможливо знайти двох осіб, які б абсолютно однаково дивилися на ті чи інші речі.

Дослідження в рамках когнітивних нейронаук також показують, що в мозку широко розповсюджені певні масиви нейронів, які являють собою організовану мережу клітин. Коли масиви відповідають просторовій організації тієї чи іншої структури, їх називають картами. Просторові карти є однією з форм просторового кодування у нервовій системі. У мозку відбувається як часове, так і просторове кодування поряд із багатьма іншими способами кодування та обробки інформації [10]. Таким чином, можна сказати, що основні виміри життєвого світу особистості – особливості переживання часу і простору – це не просто теоретичні абстракції, адже вони є безпосередньо представленими у роботі нашого мозку.

Підсумовуючи сказане вище, можна зазначити, що якби справа була лише в аналізаторах і в найзагальніших принципах роботи мозку, то люди сприймали б реальний світ майже однаково, а це, очевидно, не так. Отже, є ще щось, що визначає їх бачення реального світу. Це і є феноменологічний життєвий світ, який виявляє себе через поведінку людини у реальному світі. Таким чином, життєвий світ є психологічною системою бачення, сприймання та інтерпретації реального світу, в основі якої лежать культурний багаж особистості, її досвід, переконання, цінності, вірування тощо.

Прикладом того, як різні люди можуть бачити один і той же світ зовсім по-різному, є концепція різних парадигм, що виникла в епоху постмодернізму [5]. Відповідно до цієї концепції в її крайньому прояві люди, які бачать світ як одну парадигму, не здатні

сприймати іншу парадигму, а також не здатні спілкуватися з тими, хто дотримується інших парадигм (неспівмірність досвіду). Одна з багатьох ідей, висунутих філософом науки Т. Куном, полягає в тому, що на наші спостереження безпосередньо впливають наші фонові знання і переконання. Іншими словами, те, що людина спостерігає, є результатом не тільки органів чуття, але й теорій, які людина має на увазі, роблячи спостереження. Отже, спостереження навантажені теорією. У певному сенсі ідея Т. Куна не така вже й революційна, адже більшість із нас, ймовірно, стикалася із цим на власному досвіді. У більш екстремальній формі твердження послідовників Т. Куна означає, що люди буквально не можуть спостерігати речі, що суперечать їх теоріям, тому що теорія визначає те, як вони бачать речі. Крім того, вчені, що працюють в різних парадигмах, фактично не можуть спілкуватися один з одним, тому що воникладають в одні й ті ж слова різне значення, навіть не підозрюючи, що вони це роблять, адже вони не можуть однаково спостерігати один і той же світ природи.

Також дослідження показують [17], що переконання та ідеологічні мотивації викривляють саму здатність до мислення. Вчені припускають, що у людей існує схильність до мислення, що захищає їхню ідентичність. Прагнучи уникнути дисонансу і відчуження від поцінованої групи, індивіди несвідомо чинять опір фактологічній інформації, яка загрожує декларованим ними цінностям. Люди не відокремлюють свої переконання від своєї самості, тобто в якійсь мірі наші переконання нас формують. Отже, існує потужний психологічний імператив, який охороняє і наше уявлення про самих себе, і наші відносини з тими, хто розділяє ті ж ідеї та світогляд. Людині неймовірно важко відокремити свої ідеї від відчуття власної самості. Часто це прирікає її на фанатичну відданість невірним уявленням та на небажання розглядати альтернативи, які загрожують її глибинній ідентичності. Життєвий світ особистості є основою цієї ідентичності.

Таким чином, під життєвим світом ми розуміємо психологічну, суб'єктивну і самоорганізовану систему смислів і досвіду, яка формується у процесі онтогенезу і визначає ставлення людини до фізичного світу, соціального світу та до самої себе, а також зумовлює способи переживання, оцінки та інтерпретації навколишніх явищ і власного існування.

Отже, описавши співвідношення між життєвим світом та фізичним світом, окресливши онтологічний статус першого та давши йому визначення, перейдемо до обґрунтування методологічних підходів до його дослідження.

Далеко не всі учені та мислителі погоджуються із тим, що внутрішній світ людини недоступний для вивчення. Зокрема, філософ Г. Райл обґрунтовує, що ментальні стани слід розуміти у категоріях поведінки, дій, висловлювань. У цьому контексті можна розглянути райлівський аналіз поняття «переконання» (“beliefs”). Дехто дотримується тієї точки зору, що переконання – це індивідуальні ментальні стани, безпосередньо відомі тому, хто їх дотримується, але які відкриваються іншим лише в мовленні чи в діях. Г. Райл же висуває ідею, згідно з якою мати переконання – це бути схильним говорити чи поводити себе певним чином. Тобто людські висловлювання чи дії – це не симптоми чогось, що належить до іншого світу. Схильність діяти і говорити певним чином – це переконання. На його думку, переконання є диспозиціями. Людина володіє диспозиціями, якщо їй притаманна схильність поводити себе певним чином [6]. Отже, не слід розділяти ментальні стани (внутрішній життєвий світ людини) та їх прояви у поведінці та висловлюваннях, адже це те саме. Такий поділ, на думку деяких мислителів, є наслідком некоректного використання термінології.

Філософ В. Селларс запровадив поняття маніфестної та наукової картин світу. Маніфестна картина світу – це світ, яким він являється нам у повсякденності, повний твердих предметів, кольорів, запахів і смаків, рослин і тварин, людей і речей, а також таких

невловимих речей, як слова, можливості чи свобода волі. Наукова картина світу – це молекули, атоми, електрони, кварки, тобто речі, які не є частиною нашого безпосереднього досвіду. При цьому більш реальною є наукова картина світу, адже насправді не існує по-справжньому твердих предметів (між атомами завжди є порожній простір) чи кольорів (є лише електромагнітні хвилі певної довжини). А наша маніфестна картина світу має декларативний та цілком суб'єктивний характер [18].

Одним із найважливіших патернів маніфестної картини світу філософ Д. Деннет називає патерн народної психології, тобто властивої людям здатності бачити в людях, тваринах, явищах природи і навіть штучних пристроях агентів, які мають певну інформацію про світ, в якому вони функціонують (переконання), та цілі (бажання), яких вони прагнуть досягти, вибираючи при цьому найбільш раціональний порядок дій з урахуванням цих переконань та бажань.

Вивчення внутрішнього життєвого світу зачіпає феномени, котрі, на перший погляд, спостерігаються в якомусь іншому вимірі – в особистому, суб'єктивному вимірі, де все описується від першої особи. Кожна людина перебуває в цьому вимірі стосовно власної свідомості, і ніхто більше не може отримати туди безпосереднього доступу.

Попри це, Д. Деннет зазначає, що внутрішній світ людини цілком доступний для об'єктивного вивчення. Для цього вчений пропонує методологію, яку він називає гетерофеноменологією (феноменологією іншого), протиставляючи її аутофеноменології Е. Гуссерля та його послідовників. Нагадаємо, що Е. Гуссерль назвав феноменологією дослідження феноменів суб'єктивного досвіду, що спостерігалися під час інтроспекції від першої особи у відриві від будь-яких теорій та передумов. Феноменологія досі вважається вкрай суб'єктивним підходом та переважно ігнорується сучасною об'єктивною й емпіричною наукою, яка вимагає, щоб дані були доступні усім дослідникам. Але, як вважає Д. Деннет, внутрішній життєвий світ можна вивчати об'єктивно, застосовуючи метод, який являє собою просту варіацію на тему феноменології, у зв'язку із чим він називає його гетерофеноменологією. Гетерофеноменологія – це вивчення суб'єктивних феноменів з точки зору об'єктивної науки. Суть цього методу полягає у тому, щоб використати нашу здатність до мовлення та його інтерпретації, аби укласти каталог того, що суб'єкт вважає істинним про свій внутрішній досвід. Цей каталог переконань деталізує гетерофеноменологічний світ суб'єкта – світ очима суб'єкта, суб'єктивний світ суб'єкта. Д. Деннет закликає серйозно сприймати самоопис суб'єкта. Усю сукупність деталей гетерофеноменології можна порівнювати з іншими об'єктивними даними, які нам вдалося зібрати, зокрема і про поведінку цього суб'єкта [14]. Отже, самі феномени життєвого світу недоступні для безпосереднього спостереження, проте самозвіти про них цілком можуть згодитися для наукового аналізу.

Науковий експеримент будується з перспективи третьої особи. Це означає, що дослідники приймають об'єктивну точку зору, розглядають усі докази, будучи фізичними об'єктами. Навіть люди сприймаються як об'єкти. Внутрішній духовний світ також розглядається за допомогою об'єктивних методів, таких як спостереження за поведінкою чи нейровізуалізація. Проте вчені, які цікавляться свідомістю, стали обговорювати додатковий спосіб наукового пізнання, який дозволяє збирати інформацію з перспективи першої особи, тобто використовувати феноменологічні дані інтроспекції (самозвіту). До певної межі самозвіт у контрольованих умовах є досить сталим науковим методом (зокрема, у психофізиці чи під час вивчення сприйняття).

Що стосується перспективи другої особи, то в даному випадку інша людина сприймається як суб'єкт, що має певні розумові стани, а не просто як об'єкт. Ця перспектива мало використовується в психології загалом і у нейронауках зокрема, але вона добре

відома у філософії та клінічній психології. Зараз дослідження соціальної когнітивної діяльності підходить все ближче до розгляду проблем з перспективи другої особи [10].

Висновки. Підсумовуючи зазначене, можна сказати, що коротко окреслений нами феноменологічний підхід у психології має такі особливості, як [9]:

- погляд «від першої особи». Припущення про психологічні явища переважно формулюються лише від третьої особи, тобто з точки зору спостерігача, а не самого агента дії, однак феноменологія змінює цей пріоритет на протилежний. Тільки завдяки усвідомленню того, чим для нас є певний досвід, ми можемо зрозуміти його об'єктивне і зовнішнє бачення третьою особою;

- перцептивний підхід. Без урахування точки зору учасника дослідження стани інтенціональності свідомості – сприйняття, мислення, судження, зосередження уваги, переключення з одного на інше тощо – не можуть бути належним чином диференційовані і досліджені, тому що це вимагає трактування відносин між свідомістю і об'єктами її уваги;

- ідеографія. Ортодоксальні психологічні дослідження допускають такі речі, як індивідуальні відмінності через варіації в індивідуальній історії підкріплень, однак вони не можуть розглядати вивчення людей в їх унікальності як виправданий науковий захід, адже тоді об'єктивність може опинитися під загрозою. Феноменологія це заперечує: тут можливий дисциплінований підхід до суб'єктивного;

- у психологічних дослідженнях зазвичай жертвують сенсом. У пошуках об'єктивних і спостережуваних причин поведінки смисл, який ситуація має для людини, зникає як тема дослідження;

- значення соціальних зв'язків часто принижується, інші люди є лише важливими джерелами стимулів, а наші реакції на них просто мають певні наслідки. Але так ніби не вважаються чимось відмінним від неживих предметів, що становлять середовище проживання людини. У рамках феноменологічного підходу вважається, що потрібно вміти розпізнавати соціальну природу людини.

Таким чином, для феноменологічного підходу у психології індивід – це свідомий агент, якого необхідно вивчати з точки зору першої особи і який спрямований на світ, повний особистісних сенсів. Отже, можна констатувати, що самозвіт про внутрішні стани та переживання людини є цілком легітимним методом дослідження. Він лежить в основі конструювання психологічних опитувальників і тестів. А під час дослідження життєвого світу особистості такому підходу важко знайти альтернативу.

Список використаної літератури

1. Баксанский О.Е., Кучер Е.Н. Когнитивные науки: от познания к действию. Москва : КомКнига, 2005. 182 с.
2. Вацлавик П., Бивин Дж., Джексон Д. Прагматика человеческих коммуникаций. Москва : Эксмо-Пресс, 2000. 320 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2004. 399 с.
4. Кант И. Критика чистого разума. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
5. Кун Т. Структура научных революций. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с.
6. Райл Г. Понятие сознания. Москва : Идея-Пресс, 2000. 408 с.
7. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
8. Alper M. The "God" part of the brain: A scientific interpretation of human spirituality and God. Naperville : Sourcebooks, 2008. 288 p.
9. Ashworth P. The phenomenology of the lifeworld and social psychology. *Social Psychology Review*. 2003. № 5 (1). P. 18–34.

10. Baars B., Gage N. Cognition, brain and consciousness: Introduction to cognitive neuroscience. Cambridge : Academic Press, 2010. 672 p.
11. Barrett L.F. How emotions are made: the secret life of the brain. Boston : Houghton Mifflin Harcourt, 2017. 449 p.
12. Berger P.L., Luckmann T. The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge. Garden City, NY : Anchor Books, 1966. 240 p.
13. Carter R. The human brain book. London : DK, 2014. 264 p.
14. Dennet D. Intuition pumps and other tools for thinking. New York : W.W. Norton & Company, 2013. 512 p.
15. Frankfurt H. On truth. New York : Knopf, 2006. 112 p.
16. Jung C.G. The undiscovered self. New York : Signet Classics, 2006. 112 p.
17. Kahan D.M. Ideology, motivated reasoning, and cognitive reflection. *Judgment and Decision Making*. 2013. Vol. 8, No. 4. P. 407–424.
18. Sellars W. Science, perception, and reality. Atascadero, CA : Ridgeview Publishing Co, 2017. 368 p.
19. Vollmer G. Woran scheitern Theorien? Wieso können wir die Welt erkennen? Stuttgart ; Leipzig, 2003. S. 89–120.
20. Von Glasersfeld E. Radical constructivism: a way of knowing and learning. London : Falmer Press, 1995. 234 p.

PERSON'S LIFEWORLD: ONTOLOGICAL STATUS AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO RESEARCH

Ruslan Hanushchak

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: Ruslan.Hanushchak@lnu.edu.ua*

The article considers the current problem of individual differences from the perspective of the lifeworld of the individual. This view allows us to penetrate into the immediate existence of man, its inner world and subjective experiences. The lifeworld as a dynamic psychological system of meanings, interpretations and experiences, through which a person perceives the world around it, the social environment and itself, is at the heart of the uniqueness of the individual. The author emphasizes that modern person is increasingly striving to express their individuality and originality, and therefore, any research that will help to understand the uniqueness of its existence, is extremely relevant. According to the author, the concept of the lifeworld is a useful theoretical and practical construct that reflects a holistic view of human being in the world, covering various aspects of human existence – the subjective attitude to the outside world, to other people, to one's own life and to oneself.

The article raises the issue of establishing the concept of the living world as a psychological category. The definition of the lifeworld has been offered and its ontological status has been outlined. The views of various thinkers and researchers on the problem of individual interaction with the outside world has been considered. The understanding of the phenomena of the lifeworld by various idealistic approaches has been critically analyzed. Possible connections of the concept of the lifeworld with modern neuroscience data has been considered. In general, the article demonstrates the feasibility of using the concept of the lifeworld in the psychological sciences to understand the individual differences and unique personality traits of modern man.

Possible methodological approaches to the study of the lifeworld of an individual has been also considered and substantiated. It has been shown that the inner world of man is quite accessible for scientific research using appropriate methods. The necessary conditions for using the phenomenological approach in psychology has been described.

Key words: lifeworld, personality, human existence, phenomenology, ontology, methodology.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.8>

ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Маргарита Гутиря

*Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка,
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, Україна, 36000
e-mail: marvaspsy@gmail.com*

Марина Кононова

*Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка,
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, Україна, 36000
e-mail: kononovam030@gmail.com*

Стаття присвячена розгляду актуальної проблеми чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки. Встановлено, що студенти-психологи протягом навчання у закладі вищої освіти проходять стадії адаптації (криза професійного вибору), інтенсифікації (криза навчально-професійних експектацій) та ідентифікації з майбутньою професійною діяльністю. Розглянуто передумови становлення професійної самоактуалізації та висвітлено основні характеристики самоактуалізованої особистості, які співвідносяться з індивідуально-психологічними якостями особистості майбутнього психолога-фахівця. Це такі якості: інтелектуальність, широкий світогляд, соціальність, емоційна стабільність, емпатичність, гуманістична спрямованість, адекватний образ «Я», професійна ідентичність та рефлексія, наявність психологічної культури та ін. Проаналізовано наукові дослідження стосовно особистісного та професійного розвитку студентів-психологів та взято до уваги найбільш вагомні, на думку авторів, чинники, які можуть впливати на становлення професійної самоактуалізації майбутніх психологів (адекватна самооцінка, локус-контроль, ціннісні орієнтації, саморегуляція поведінки, навчально-професійні мотиви, професійне самовизначення, професійна ідентичність, професійна рефлексія та ін.). Зрештою, здійснено спробу виокремити чинники професійної самоактуалізації майбутніх психологів, розділивши їх на макро-, мезо- та мікрорівні, що пов'язані із соціальними умовами, навчальним середовищем, індивідуально-типологічними і професійно значущими характеристиками особистості, організаційно-професійними умовами та соціально-демографічними ознаками. Розподіл цих же чинників на внутрішні і зовнішні дозволив підкреслити вагомість саме внутрішніх чинників, які є суб'єктивними.

Ключові слова: професійна самоактуалізація, чинники професійної самоактуалізації, фахова підготовка, майбутні психологи, макрорівень, мезорівень, мікрорівень.

Постановка проблеми. В умовах прискореного науково-технічного прогресу, швидких змін в економіко-політичній, соціальній, екологічній, духовно-культурній сферах суспільного життя психологічна наука вимушено стикається з великою кількістю нових теоретико-практичних проблем, на фоні яких, однак, питання професійного розвитку особистості досі залишається провідним з огляду на галузеву і фахову різноманітність та специфічність процесу становлення кожного окремого спеціаліста. Серед низки особистісно-професійних явищ – самосвідомості, саморозвитку, самоорганізації, самовтілення, самоздійснення тощо – нашу увагу найбільше привертає феномен професійної

самоактуалізації, зокрема чинники, які сприяють її становленню у майбутніх психологів у процесі їхньої фахової підготовки.

Попередній аналіз теоретико-методологічного матеріалу та емпіричних даних дозволив зробити висновок, що професійна самоактуалізація особистості є внутрішнім, складним, активним і багаторівневим процесом, спрямованим на прогресивний професійний розвиток внаслідок розкриття власного потенціалу особистості. Висунуто таке припущення: чим вищим є рівень професійної самоактуалізації, тим меншою є інтенсивність кризи фахової готовності [2]. Для підтвердження даної гіпотези важливо зрозуміти чинники, від яких залежить професійна самоактуалізація. Це зумовило вибір теми цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань професійного саморозвитку, професійної самореалізації та самоактуалізації особистості присвячені роботи В.А. Гупаловської (професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки), А.І. Іващенко (розкриття професійної рефлексії як механізму саморозвитку майбутніх психологів), Л.М. Карамушкіної, І.А. Андреевої (класифікація чинників ефективної діяльності організації в банківських структурах), О.М. Кокуна (вивчення чинників та психофізіологічного забезпечення професійного самоздійснення особистості), Н.В. Старинської, А.А. Фурмана (розкриття особливостей та чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів) та інших вчених, які, продовжуючи справу А. Маслоу, К. Роджерса, С.Л. Рубінштейна, В. Франкла та ін., розширили сферу наукових знань стосовно проблеми розвитку особистості в аспекті її самоактуалізації.

Мета роботи – здійснити теоретичне дослідження проблеми психологічних чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки.

Постановка завдання. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: 1) визначити оптимальний вік початку становлення професійної самоактуалізації; 2) означити стадії професійного розвитку студентів-психологів; 3) виділити основні характеристики самоактуалізованої особистості; 4) проаналізувати наукові погляди на визначення чинників самоактуалізації майбутніх фахівців; 5) виокремити чинники професійної самоактуалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чимало науковців вважає самоактуалізацію надбанням дорослої людини (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, Л.І. Божович, Т.О. Корень, Н.В. Старинська та ін.), яка пізнала свої здібності, має сформований образ «Я» і психологічно готова забезпечити зовнішні умови для своєї подальшої самореалізації [9]. Вчені одноставно вважають оптимальним періодом для здійснення самоактуалізації студентський вік (орієнтовно 18–25 років), коли природне бажання до самовираження, особистісного самоствердження, досягнення ідентичності та психофізіологічна активність і психічна зрілість молоді включаються в процес професіоналізації особистості на етапі фахової підготовки.

Примітно, що проблемність становлення самоактуалізованої особистості Н.В. Старинська пов'язує з невідповідністю між наявністю великої потенційної кількості можливостей для саморозвитку і самореалізації особистості молодої людини та недостатністю особистісних та соціальних ресурсів для повноцінного втілення цих можливостей в життя [9, с. 52].

Професійний розвиток прийнято вважати безперервним процесом становлення особистості фахівця, який потребує немалих вольових зусиль та самоактивності і завершується, коли людина припиняє свою професійну діяльність. З огляду на це професійний розвиток психологів Т.О. Корень характеризує як індивідуально своєрідний, динамічний, нелінійний і багаторівневий процес, у рамках якого відбуваються якісні зміни особистості психолога, що зумовлені внутрішніми та зовнішніми факторами. Вчена зазначає, що

є кілька стадій, які проходять студенти-психологи за час професійної підготовки у ЗВО: 1) адаптація – пристосування до умов і змісту навчально-професійного процесу, засвоєння нової соціальної ролі, налагодження відносин один з одним і з викладачами (проходження кризи професійного вибору); 2) інтенсифікація – розвиток загальних і спеціальних здібностей студентів, інтелекту, емоційно-вольової регуляції, самостійності, відповідальності (криза навчально-професійних експектацій, тобто розчарування професійною освітою і професійною підготовкою); 3) ідентифікація – формування професійної ідентичності та самовизначення, здатності до самопрезентації, готовності до майбутньої професійної діяльності психолога [6]. Цікаво, що самоактуалізацію вчена розглядає у структурі професійної самосвідомості психолога, а саме мотиваційно-цільового компоненту, вважаючи її вродженою тенденцією до постійного розвитку й практичної реалізації особистісного потенціалу й особистісно-професійного удосконалення. Високий рівень такого удосконалення сприяє досягненню творчої й особистісної зрілості [6].

Науковий огляд за темою статті показав, що визначення чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів неможливе без означення характеристик самоактуалізованої особистості, яка повноцінно функціонує. Розкриття цього питання ставало об'єктом пильної уваги Б.Г. Ананьєва, О.О. Бодальова, А. Маслоу, Р.В. Овчарової, М.А. Садової, О.П. Саннікової, Н.В. Старинської, К. Роджерса, С.Л. Рубінштейна, Т.М. Титаренко та інших вчених, у дослідженнях яких прослідковується подібність у виділенні таких важливих характеристик, як інтелектуальність, широкий світогляд, соціальність, емоційна стабільність, емпатичність, гуманістична спрямованість, свідоме і несвідоме прагнення до допомоги людям, толерантність, адекватний образ «Я», професійна ідентичність, професійна рефлексія, відповідність особистісних рис загальнолюдським і національно-культурним цінностям, наявність психологічної культури, соціально-психологічної компетентності тощо [9, с. 45–48]. Погоджуємося, що зазначені індивідуально-психологічні якості самоактуалізованої особистості відповідають якостям особистості психолога-фахівця (Н.В. Старинська).

Розуміння чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів відбувається через аналіз передумов становлення цього процесу, якими науковці вважають такі: вроджену тенденцію особистості до зростання та розвитку; протиріччя між наявними цілями й ступенем їх реалізації; внутрішньоособистісні суперечності і зовнішні впливи, які можуть породжувати кризи; діалектичні суперечності між становленням та розкриттям внутрішньої сутності, між соціальним і біологічним, суспільним та індивідуальним [1].

Вивчення наукового погляду на зазначену проблему дослідження [4; 5; 6; 7; 8; 9] дозволяє стверджувати, що на успішне й продуктивне становлення професійної самоактуалізації особистості в сучасних умовах, як і на будь-який інший психологічний процес, впливають індивідуально-психологічні та соціально-трудова чинники.

Зокрема, чинниками самоактуалізації студентів інженерно-технічних спеціальностей вчена Н.В. Підбуцька експериментально визначила адекватну самооцінку, локус-контроль життя та цілі у житті, смислотетивні орієнтації, планування й оцінку результатів, загальний рівень і стиль саморегуляції поведінки, навчально-професійні мотиви діяльності особистості та мотиви досягнення успіху [8].

Досліджуючи структуру самоактуалізаційних властивостей майбутніх психологів, вчена Н.В. Старинська виявила домінування чинника «опора» та не менш значущого чинника «професійна ідентичність». Перший чинник показав, що основною самоактуалізаційною тенденцією у майбутніх психологів є незалежність від інших і переважно опора на себе, вміння керувати власними цілями і переконаннями, а другий чинник дозволив вченій припустити, що майбутні психологи усвідомлюють свою приналежність до певної

професійної спільноти, мають чіткі уявлення про себе та свої прагнення, пов'язані з майбутньою професією [9, с. 109].

У ході науково-теоретичного аналізу ми помітили, що ключовим на шляху до самоактуалізації та подальшого здійснення професійної діяльності науковці нерідко називають професійне самовизначення (Т.О. Корень, Т.В. Кудрявцев, П.А. Шавир та ін.) [9, с. 43–44], яке, на думку Т.О. Корень, на всіх етапах навчання здійснюється за допомогою самоаналізу поведінки, психологічних властивостей особистості, свідомої постановки питань професійного розвитку, кар'єрного просування в майбутній професійній діяльності тощо [6].

Для нас також примітним є дослідження А.І. Іващенко, в якому вона вивчала професійну рефлексію як ефективний механізм саморозвитку особистості майбутнього психолога. На основі визначення компонентів професійної рефлексії (когнітивно-інформаційного, мотиваційно-ціннісного та регулятивно-поведінкового) дослідниця зробила висновок, що «ефективність саморозвитку майбутніх психологів пов'язана з високими та помірними показниками розвитку таких складників професійної рефлексії, як професійні якості, мотивація до майбутньої професії, емоційно-ціннісне ставлення до неї, професійна самоефективність та професійна саморегуляція. Низькі показники таких складників, як професійні знання, ціннісне прийняття професії, готовність до професійної самореалізації, вказують на порушення цілісності становлення досліджуваного процесу» [3]. Підвищення ефективності розвитку структури професійної рефлексії, як стверджує А.І. Іващенко, сприяє професійному саморозвитку майбутніх психологів [3, с. 181–182].

За висновками науковця А.А. Фурмана, особистісний розвиток майбутнього психолога багато в чому залежить від суб'єктивних чинників, до яких поряд із розумовою та соціальною зрілістю, досконалістю моральної і духовної свідомості належить гармонійність системи ціннісних орієнтацій. Враховуючи, що цінності виявляють свідоме ставлення людини до соціальної дійсності (А.А. Фурман), якою, безумовно, є і професійна діяльність, гадаємо, що вони відіграють одну з ключових ролей у процесі професійної самоактуалізації майбутніх психологів [11].

З огляду на зміст зазначених психологічних досліджень стосовно професійної самоактуалізації ми здійснили спробу означити чинники реалізації цього феномену відносно майбутніх психологів.

Своєрідним орієнтиром у визначенні чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів для нас стала класифікація чинників ефективної діяльності організації Л.М. Карамушкіної [4, с. 37–39], за якою вчена поділяє їх на взаємозалежні одна від одної групи, що функціонують на макрорівні (рівень суспільства), мезорівні (рівень організації) та мікрорівні (рівень особистості). Оцінивши також досвід Ю.В. Рутиної щодо окреслення чинників професійної самоактуалізації державних службовців за цією ж класифікацією [7], ми спробували означити специфічні компоненти кожного з рівнів уже відносно фахової підготовки у сфері психологічної діяльності.

Власні наукові уявлення стосовно обраної проблеми дали поштовх до включення в структуру чинників макрорівня самоактуалізації майбутніх психологів таких компонентів, як: соціально-економічний та політичний устрій і розвиток країни, де навчається студент-психолог, які визначають рівень фінансування ЗВО для підготовки спеціалістів певної галузі; ставлення суспільства до професії психолога (соціальний запит на психологічну допомогу, рівень довіри до психологів); місце професії в загальній картині спеціальностей (престижність, імідж); мережа організацій з відповідним фаховим запитом (робочі місця, конкурентність).

Чинниками мезорівня для майбутніх психологів (на рівні ЗВО) вважаємо такі: середовище професійного навчання (формальна, неформальна, інформальна освіта); стиль

навчально-виховної діяльності в ЗВО на рівні факультету, кафедри та особистість куратора студентської групи психологів, стиль його керівництва, взаємовідносини між студентами, студентами і викладачами (комфортні, відкриті і довірливі, напружені, конфліктні); рівень орієнтовної заробітної плати майбутнього психолога та показник задоволеності нею.

До групи чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів на мікрорівні ми пропонуємо включати:

1) індивідуально-типологічні та професійно значущі якості особистості, тобто темперамент, характер, когнітивні здібності та можливості, ціннісні орієнтації та мотиви навчально-пізнавальної діяльності стосовно обраного фаху, рівень задоволеності ними та змістом майбутньої роботи, соціально-психологічну компетентність, професійну рефлексію та емпатію, самоідентичність (уявлення про себе як спеціаліста-психолога), локус контролю, переживання (подолання) криз фахового навчання;

2) індивідуальні організаційно-професійні чинники становлення професійної самоактуалізації майбутніх психологів, тобто рік їхнього навчання в ЗВО, рівень академічної успішності, наявність і характер особистісного досвіду роботи за фахом, характер міжособистісних відносин «студент – студент», «студент – викладач – ЗВО», двосторонні вимоги і мораль в системі «спеціаліст – роботодавець» (конфлікти, критика, довіра, емоційна підтримка, взаємодопомога, обмін досвідом, стимулювання).

Крім того, важливо враховувати такі соціально-демографічні чинники, як вік, стать, місце народження, сімейний стан майбутнього спеціаліста [7].

Зазначені вище чинники самоактуалізації майбутніх психологів вважаємо за можливе розділити на зовнішні (все, що зумовлюється впливом соціуму, середовищем та організаційними умовами процесу оволодіння професією, тобто навчанням (на рівні держави, адміністративного ладу закладів вищої освіти, студентського колективу, родини)) та внутрішні (ті, які стосуються індивідуально-психологічних характеристик майбутнього спеціаліста (когнітивної та мотиваційно-ціннісної сфери, емоцій, самоідентичності, саморегуляції і самоконтролю поведінки, особливостей комунікації, рефлексії, творчого самовираження у професії, досвіду діяльності тощо).

Ми поділяємо думку вчених, що формування будь-якої психологічної якості чи явища детермінується сукупністю можливих чинників, які так чи інакше впливають на особистість, яка розвивається. Водночас ми хотіли б акцентувати увагу на вагомості саме внутрішніх і суб'єктивних чинників, описаних вище. Для пояснення своєї позиції ми виходимо з того, що сучасні обставини життя людини як ніколи ставлять перед нею високі професійні вимоги, для успішного задоволення яких необхідний безперервний процес цілеспрямованого всебічного саморозвитку індивідуально-особистісних та професійних здібностей і можливостей. Це завдання є нездійсненним без активності та усвідомленого прагнення самої людини віднайти самобутній життєвий стиль і сенс, без окреслення та дотримання нею ціннісних орієнтацій, без наявності прагнення до розширення спектру цілей і мотивів професійного самовизначення та творчої самореалізації. Іншими словами, беззаперечним стає факт прямого зв'язку між особистісним зростанням та професійним становленням (самоактуалізацією) майбутнього психолога. Для підтвердження цієї думки, вважаємо, справедливим є твердження Т.М. Титаренко: «Якщо людина не розвиває власні здатності, вона поступово втрачає здатність самоактуалізуватися» [10, с. 337].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Окреслена науково-теоретична проблема, звісно, потребує подальшого емпіричного вивчення задля підтвердження або спростування важливості і означення ролі кожного зі згаданих психологічних чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки.

Список використаної літератури

1. Гупаловська В.А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки : автореф. дис. ... психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2005. 25 с.
2. Гутиря М.О., Кононова М.М. Особливості професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності. *Психологія і особистість*. 2021. № 2 (20). С. 82–92.
3. Іващенко А.І. Професійна рефлексія як механізм саморозвитку майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2020. 248 с.
4. Карамушка Л.М., Андрєєва І.А. Психологія відданості персоналу організації (на матеріалі діяльності банківських структур) : монографія. Київ – Львів : Галицький друкар, 2012. 212 с.
5. Кокур О.М. Чинники та психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення особистості. *Національна академія педагогічних наук України – 25 років : інформаційний довідник*. Київ : Видавничий дім «Сам», 2017. С. 134–140.
6. Корень Т.О. Модель професійного розвитку майбутнього психолога у вищому навчальному закладі. *Особистість в єдиному освітньому просторі* : Електронний збірник наукових праць Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти. 2011. № 3 (4). URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/psihologia/koren.pdf.
7. Рутиня Ю.В. Чинники професійної самоактуалізації державних службовців. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. 2017. Вип. 46. С. 17–21. С.
8. Підбуцька Н.В. Особливості та чинники самоактуалізації майбутніх інженерів. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ : НУОУ, 2014. Вип. 4 (41). С. 280–286.
9. Старинська Н.В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Київ : Інтерсервіс, 2015. 178 с.
10. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2013. 372 с.
11. Фурман А.А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку студентів-психологів. *Психологія і суспільство*. 2009. № 3. С. 148–158.

FACTORS OF PROFESSIONAL SELF-ACTUALIZATION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

Marharyta Gutyrta

*Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University,
2, Ostrohradskoho Str., Poltava, Ukraine, 36000
e-mail: marvaspsy@gmail.com*

Maryna Kononova

*Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University,
2, Ostrohradskoho Str., Poltava, Ukraine, 36000
e-mail: kononovam030@gmail.com*

The article is devoted to the topical problem of factors of professional self – actualization of future psychologists in the process of professional training, from student age. It has been established that student psychologists during this time in the institution of higher education are undergoing a stage of adaptation (associated with the crisis of professional choice), intensification (crisis of educational and professional ex-

pectations) and a stage of identification with future professional activities. The preconditions of professional self-actualization are considered and the main characteristics of self-actualized personality are correlated, which are correlated with individual-psychological qualities of the future psychologist-specialist: intelligence, broad worldview, sociality, emotional stability, empathy, humanistic orientation, adequate self-image and professionalism, psychological culture, etc. Several scientific researches concerning personal and professional development of students-psychologists are analyzed and the most important, from the author's point of view, factors which can influence formation of professional self-actualization of future psychologists (adequate self-assessment, locus-control, value orientations, self-regulation of behavior, educational-professional motives, professional self-determination, professional identity, professional reflection, etc.). Finally, an attempt was made to identify the factors of professional self-actualization of future psychologists, dividing them into macro-, meso- and micro-levels related to social conditions, learning environment, individual-typological and professional-significant personality characteristics, organizational-professional conditions and socio-demographic signs. The division of the same factors into internal and external allowed to emphasize the importance of internal, which are highly subjective.

Key words: professional self-actualization, factors of professional self-actualization, professional training, future psychologists, macro level, meso level, micro level.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.9>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ НАВЧАЛЬНОГО СТРЕСУ УЧНЯМИ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ

Ольга Дробот

*Міжнародний європейський університет,
пр-т Академіка Глушкова, 42-В, м. Київ, Україна, 03187
e-mail: piterkiev@gmail.com*

Як у місті, так і в селі до об'єктивних стресорів молодших школярів можна віднести розклад, ритм життя, емоційно вороже оточення, домашні завдання, оцінки, змагання, дестабілізуючі події навколишнього світу. Метою цього дослідження стало розкриття особливостей переживання навчального стресу молодшими школярами сільської школи. Для дослідження переживань навчального стресу були застосовані такі методики: «Тест шкільної тривожності» Філіпса, «Шкала стресу та тривожності» Тейлора, «Тест для визначення особистісної адаптованості школярів» А.В. Фурмана. Крім того, використовувались такі методи математичної статистики: критерій кореляції Пірсона, метод ранжування даних, t-критерій Стьюдента. Експериментальною базою дослідження став ОЗ «Деснянський навчально-виховний комплекс «Гімназія – загальноосвітня школа I ступеня» Деснянської селищної ради Чернігівської області. Учасниками дослідження були 40 учнів 4-х класів, серед них – 17 хлопчиків, 23 дівчинки.

Констатовано, що багато молодших школярів відчуває стрес, страх та тривожність, пов'язані з навчанням у школі й нестандартними умовами навчального процесу. Діти мають проблеми у міжособистісних стосунках з однолітками та труднощі у взаємодії з учителями. Деякі учні бояться перевірки знань, потребують соціального схвалення та прийняття близькими людьми.

Розроблено та впроваджено психокорекційну програму, метою якої є зниження рівня тривожності та навчального стресу у дітей, зменшення показників стресових станів, подолання негативних проявів у спілкуванні, зняття емоційної напруги. З метою дослідження ефективності впливу психокорекційної програми був проведений контрольний зріз прояву досліджуваних якостей за методичним інструментарієм констатувального етапу дослідження. Результати ретестової діагностики дали можливість стверджувати, що психоемоційний стан дітей, які мали виражений стрес, тривожність та напругу у сфері навчання, значно покращився. Знизились показники шкільного стресу, загальної шкільної тривожності та страху перевірки знань. Результати дослідження показали, що більшість респондентів експериментальної групи отримала якісні психологічні зрушення до зменшення проявів навчального стресу в умовах навчання в сільській школі.

Ключові слова: молодші школярі, навчальний стрес, особистісна адаптованість, учні сільської школи, шкільна тривожність.

Актуальність дослідження. У сучасному світі стрес усе впевненіше входить в життя дитини: діти, як і дорослі, страждають від надлишкових фізіологічних та інформаційних навантажень, непосильного для них психологічного тиску. Як би ретельно дошкільні заклади освіти не готували дітей до вступу в школу, молодші школярі продовжують стикатися з новою для них специфікою і провідною діяльністю, темпом, кількістю і способом подачі й отримання інформації, тривалим навчальним днем, великою кількістю домашніх завдань. Якщо ці стресори перевершують адаптаційні можливості молодшого школяра, то навіть у разі його високої зацікавленості виконанням навчальної роботи фахівці констатують стан інформаційного перевантаження дитини.

Попри поширену думку про те, що життя в сільській місцевості позбавлене багатьох стресорів, спостереження свідчать про інше. Як у місті, так і в селі до об'єктивних стресорів молодших школярів можна віднести розклад, ритм життя, емоційно вороже оточення, домашні завдання, оцінки, змагання, дестабілізуючі події навколишнього світу. Суб'єктивні стресори варіюються залежно від особливостей особистості дитини, її темпераменту, життєвого досвіду. До суб'єктивних стресорів для молодших школярів належать зауваження з боку дорослих, вплив однолітків, дух суперництва, прагнення до досягнень, високий рівень вимог до самого себе, потреба в контролі, потреба у визнанні.

Окрім психологічні дослідження розкривають особливості самопізнання й самореалізації школярів з сільської місцевості [1]. Основними психологічними особливостями сільських школярів є підвищена чуттєво-емоційна сфера, розвиненість вольових якостей, наївність, відкритість, підвищене почуття справедливості та гуманізм [2; 3]. При цьому досліджень сфери переживання стресу сільських школярів в Україні нам знайти не вдалося.

Метою дослідження є виявлення психологічних особливостей переживання навчального стресу молодшими учнями сільської школи.

Завдання дослідження. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: визначити рівень стресу у молодших школярів сільської школи; виявити рівень їхньої шкільної тривожності; визначити рівень особистісної адаптованості школярів.

У дослідженні ми використовували **такі методи збору даних:** методику «Шкала стресу та тривожності» Тейлора, «Тест шкільної тривожності» Філіпса, «Тест для визначення особистісної адаптованості школярів» А.В. Фурмана.

Експериментальною базою дослідження став «Деснянський навчально-виховний комплекс «Гімназія – загальноосвітня школа I ступеня» Деснянської селищної ради Чернігівської області. Учасниками дослідження були 40 учнів 4-х класів, серед них – 17 хлопчиків та 23 дівчинки.

Аналіз публікацій на тему дослідження. Відомо, що шкільне навчання завжди супроводжується підвищенням емоційної напруги у дітей. Якщо тривожність перевищує оптимальний рівень, то зростання тривожності стає постійною перешкодою і веде до появи таких негативних симптомів, як шкільна дезадаптація, дидактогенні неврози, шкільна фобія, хронічна неуспішність, шкільний невроз [4; 5].

Протягом часу, який займає навчання в початкових класах, у дитини складається нова для неї діяльність – навчальна, формується світогляд, коло моральних уявлень і наукових понять, збагачується світ почуттів, естетичних переживань, ширшими стають захоплення [6].

Можна зазначити деякі емоційні властивості, характерні для навчально-пізнавальної діяльності в молодшому шкільному віці. Так, А.Н. Фомінова встановила, що більшість дітей у початковій школі відчуває підвищений і високий ступінь психологічної напруги щодо перевірки знань. Близько 85% дітей пов'язують це зі страхом покарання і боязню засмутити батьків [7, с. 33].

Важлива причина психологічної напруги – це труднощі в навчанні, адже найбільш значним чинником, що викликає негативні емоції у молодших школярів, продовжує залишатися шкільне життя. Це більшою мірою стосується дівчаток, ніж хлопчиків. Як показали дослідження, тривогу часто відчувають не тільки двієчники, а й школярі, які добре і навіть відмінно вчать, відповідально ставляться до навчання, шкільної дисципліни і беруть участь у суспільному житті [8].

Серед причин навчального стресу у молодших школярів автори називають такі:

- перевірку знань під час контрольних та інших письмових робіт;

- відповідь учня перед класом і страх помилитися;
- отримання поганої оцінки (при цьому поганою може бути названа трійка чи четвірка залежно від рівня домагань школяра та його батьків) [9; 10].

Проте практичним психологам потрібно працювати не над тим, щоб повністю нівелювати тривогу, а над підтриманням її не вище певного рівня.

Навчальний стрес може стати причиною розвитку шкільної фобії. Поняття «шкільна фобія» використовується для позначення ситуацій відмови від відвідування школи дітьми. Страх перед школою проявляється в таких реакціях, як крики та скарги, у негативіській поведінці та відмові підкорятися батькам. Дратівливість і вибухи гніву також є поширеними формами вираження страху у молодших школярів, які менше обізнані про свої емоції, ніж більшість дорослих [11].

Ознаками того, що дитина перебуває у стані навчального стресу, є такі: труднощі в засвоєнні матеріалу, що зазвичай дорослі називають відсутністю здібностей; неправильне формування ставлення до навчання; відсутність правильних навичок навчальної роботи; невміння долати труднощі; нерозвиненість пізнавальних і навчальних інтересів; підвищена емоційна чутливість до подій, що відбуваються; емоційна нестійкість, часта зміна настрою, схильність до короточасних і бурхливих афектів [12; 13].

Виклад основного матеріалу. У рамках проведеного нами емпіричного дослідження були проаналізовані показники рівня стресу у молодших школярів за методикою «Шкала стресу та тривожності» Тейлора. Ми провели визначення рівня шкільної тривожності за методикою Філіпса. Цей аналіз дав можливість констатувати, що отримані показники мають високий діапазон значимості кореляції ($p \leq 0,05$). Це означає, що кожна зі шкал обох методик має велике значення для розуміння причинно-наслідкового зв'язку між показниками шкільного стресу, самоцінного стресу, міжособистісного стресу та рівнем загальної тривожності, рівнем переживання соціального стресу, фрустрацією потреби в досягненні успіху, страхом самовираження та перевірки знань, страхом не відповідати очікуванням оточуючих, а також низьким фізіологічним опором стресу.

Усі зазначені показники значною мірою корелюють між собою. Між змінними обох методик був виявлений сильний позитивний зв'язок ($r > 0,70 \leq 1,00$), який є свідченням того, що чим вищим є рівень показників стресу за методикою Тейлора, тим сильнішими будуть прояви тривожності та вплив на дитину інших стресових факторів, зазначених у методиці Філіпса. Наприклад, чим вищим є показник шкільного стресу, тим сильнішим є страх перевірки знань.

Що стосується кореляції показників діагностики стресу та тривожності молодших школярів сільської школи, то за першими двома методиками та методикою визначення особистісної адаптованості школярів А.В. Фурмана ми можемо зробити певні висновки.

У процесі визначення кореляції між шкалами змінних обох методик був виявлений сильний негативний зв'язок ($r > -0,70 \leq -1,00$). Отже, високі показники за шкалами методик Тейлора та Філіпса чинять негативний вплив на розвиток особистісної адаптованості дітей молодшого шкільного віку. Так, найбільший негативний вплив на розвиток особистісної адаптованості мають фактори страху самовираження (-0,924), страху перевірки знань (-0,851), страху не відповідати очікуванням оточуючих (-0,899).

За результатами застосування методики «Шкала тривожності та стресу» Тейлора, що спрямована на дослідження таких стресових факторів, як навчання у школі, самооцінка та міжособистісні стосунки, були констатовані такі результати: 15% респондентів мають високий показник шкільного стресу; 35% учнів отримали результати, що відповідають середньому рівню; 50% опитаних отримали результати, що відповідають низькому рівню стресу, пов'язаного зі школою. Високі та середні показники свідчать про те, що

такі учні відчувають тривожність та страх щодо навчання у школі. Вони переживають за успішність та досягнення, мають проблеми у спілкуванні з учителем.

Високий показник самооцінного стресу мають 43% учнів молодших класів, 38% – середній показник, 19% – низький рівень досліджуваної якості. Високий показник стресу, пов'язаного з самооцінкою, вказує на те, що такі діти є невпевненими у власних силах, їм важко долати труднощі. Діти з низькою самооцінкою гостро сприймають критику, можуть бути надто емоційними, а також відчувають підвищену потребу у прийнятті та підтримці.

Що стосується шкали міжособистісного стресу, то високі показники отримали 30% дітей молодшого шкільного віку, серед яких проводилось дослідження. 45% дітей мають середній рівень стресу, пов'язаного з відносинами з оточуючими, 25% – низький рівень досліджуваної якості. Варто зазначити, що високі та середні показники вказують на проблеми у спілкуванні з однолітками, такі діти можуть відчувати сильний стрес саме через те, що вони не можуть знайти спільну мову з однокласниками, батьками, вчителями або іншими людьми.

За результатами «Тесту шкільної тривожності» Філіпса, спрямованого на дослідження загального рівня тривожності, соціального стресу, фрустрації потреби у досягненні успіху та страхів, пов'язаних зі школою, ми отримали такі результати.

Загалом рівень тривожності в учнів молодших класів є досить високим (43%). Емоційний стан таких дітей пов'язаний з різними формами залучення їх до життя школи. Вони боязкі, багато хвилюються, невпевнені. У дітей з підвищеною тривожністю, як правило, є підвищена потреба у прийнятті та емоційному контакті з домінуючими дорослими (батьками). 45% респондентів мають середній рівень загальної шкільної тривожності. Це вказує на проблеми в емоційно-вольовій сфері дітей. У дітей страх перед школою та соціальним життям не такий високий, але потреба у підтримці є актуальною завжди. У 12% молодших школярів рівень досліджуваної ознаки є низьким.

Що стосується шкали переживання соціального стресу, то 30% респондентів мають високі показники досліджуваної якості. Загалом емоційний стан таких дітей формується на фоні соціальних контактів, зокрема і з однолітками. Діти з високим рівнем переживання соціального стресу важко встановлюють взаємини з іншими, можуть піддаватись булінгу, бути відстороненими від інших. Також 30% дітей мають середні показники соціального стресу, 40% – низькі.

Фрустрація потреби в досягненні успіху – несприятливий психічний фон, що не дає змоги дитині сформувати свої потреби в успіху, досягненні високого результату тощо. 23% дітей, які брали участь у дослідженні, мають високі показники за даною шкалою. Ці діти мають низьку самооцінку, є невпевненими у власних силах, їм важко долати труднощі та життєві перешкоди. 43% молодших школярів отримали результати, що дорівнюють середнім показникам, 34% – низьким.

23% молодших школярів мають високий рівень страху самовираження. Вони відчувають негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних з необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей. 33% дітей мають середній рівень досліджуваної ознаки, 44% – низький.

23% дітей відчувають страх перевірки знань. У таких дітей відзначається негативне ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки (зокрема, публічної) знань, досягнень, можливостей. 58% респондентів мають середній рівень страху перевірки знань, 19% – низький рівень.

Наступною ознакою є страх не відповідати очікуванням оточуючих. У дітей відзначається орієнтація на значущість інших в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, тривога з приводу оцінок. 23% респондентів мають високий показник досліджуваної якості,

8% – середній, а 85% дітей мають низький рівень страху не відповідати очікуванням оточуючих.

Низький фізіологічний опір стресу – це важливий показник, що вказує на особливості психофізіологічної організації, які знижують пристосованість дитини до ситуацій стресогенного характеру. Це підвищує імовірність неадекватного та деструктивного реагування на тривожний чинник середовища. У 28% учнів молодших класів даний показник є високим. У 13% фізіологічний опір стресу знаходиться на середньому рівні, а 59% дітей мають низький показник досліджуваної якості.

Проблеми і страхи у стосунках з учителями – загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими у школі, що знижує успішність дитини. У досліджуваній вибірці 33% дітей мають високі показники даної ознаки, 5% – середні показники, а 62% дітей відчують страх, пов'язаний із взаєминами з вчителями.

Провівши діагностику особистісної адаптованості школярів за методикою А.В. Фурмана, можемо зробити певні висновки. 20% дітей отримали показники дезадаптованості. Це означає, що такі діти не впевнені у власних силах, їм важко взаємодіяти з оточуючим середовищем. Рівень самооцінки у них є надзвичайно низьким, а потреба у підтримці є високою. Страхи, тривожність, стрес у цих дітей перебувають на високому рівні. Подібні ознаки є свідченням невротичності особистості. Варто зазначити, що таким дітям потрібна допомога психолога.

33% учнів молодшої ланки сільської школи є неадаптованими до умов шкільного життя. Це може бути пов'язано з карантинном та дистанційним навчанням, адже дітям доволі важко пристосуватись до інновацій. 47% респондентів мають високі показники особистісної адаптованості.

Зважаючи на результати проведеного дослідження, ми розробили корекційну програму для зниження переживання стресу від навчання у дітей молодшого шкільного віку. Для її впровадження була сформована експериментальна група з 19 осіб, вибраних за допомогою процедури ранжування. У кожного з обраних респондентів був високий показник стресу, пов'язаного зі шкільною діяльністю, особистісним самосприйняттям та з міжособистісною взаємодією. Також учасники корекційної групи схильні до проявів тривоги під час навчальної діяльності, відчують напругу під час спілкування з однолітками та вчителями.

Програма розрахована на 10 занять по 35–40 хвилин (2 зустрічі в тиждень з групою дітей із 9 осіб), що відповідає віковим особливостям молодших школярів та вимогам до організації корекційної роботи з ними. Кожне заняття варто починати з привітання і завершувати підбиттям підсумків. Дана програма була проведена з дітьми, що мають виражені прояви стресу та тривожності у навчанні. Протягом 7 тижнів психолог працював з учнями молодших класів. Результати психокорекційної роботи були отримані завдяки повторному проведенню діагностики дітей.

Контрольний зріз рівня стресу під час навчання у молодших школярів дає підстави констатувати, що проведення корекційної програми знизило якісні характеристики даного явища в дітей. Це підтверджується кількісними показниками, отриманими після проведення контрольного зрізу.

Так, за методикою «Шкала тривожності та стресу» Тейлора були отримані задовільні показники Високого рівня шкільного стресу, самооцінного стресу та міжособистісного стресу не було виявлено взагалі. Це є свідченням дієвості проведеної психокорекційної програми для зниження рівня стресу у молодших школярів. Середні показники рівня шкільного стресу ми отримали у 22% молодших школярів, низькі – у 78% дітей.

Графічне зображення отриманих показників наведено на рисунку 1.

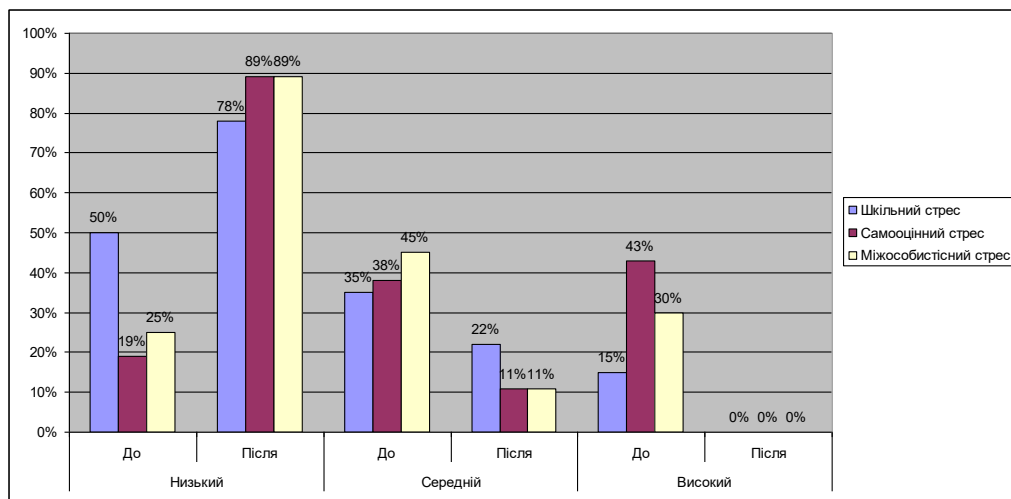

Рис. 1. Розподіл респондентів за рівнем розвитку шкільного стресу до та після використання психокорекційної програми (за методикою Тейлора)

Для підтвердження дієвості психокорекційної програми нами був розрахований t-критерій Стьюдента. Інтерпретувати результати до проведення корекційної програми та після її проведення можна наступним чином:

- р-рівень за шкалою шкільного стресу $0,04 (\leq 0,05)$, а значення t-критерія = 3,825. Це означає, що рівень стресу, пов'язаного з навчанням у школі статистично значимо нижче після проведення психокорекційної програми.

- р-рівень за шкалою самооцінного стресу $0,00 (\leq 0,05)$, а значення t-критерія = 9,859. Це означає, що рівень стресу, пов'язаного з самооцінкою статистично значимо нижче після проведення психокорекційної програми.

- р-рівень за шкалою міжособистісного стресу $0,00 (\leq 0,05)$, а значення t-критерія = 18,7276. Це означає, що рівень стресу, пов'язаного з міжособистісним спілкуванням статистично значимо нижче після проведення психокорекційної програми.

За результатами Тесту шкільної тривожності Філіпса були отримані наступні показники: загальна тривожність у школі – високий рівень у 0%, середній рівень у 33% респондентів та низький рівень – у 67%. Високий відсоток переживання соціального стресу у 0 респондентів, середній – у 22%, низький у 78% дітей. Фрустрація потреби у досягненні успіху: високий показник у 0% дітей, середній у 11% та низький у 89%.

Страх самовираження відчують 0% дітей, середній показник даної ознаки у 44% та низький показник у 56% дітей. Страх ситуації перевірки знань високого рівня у 0% дітей, середнього рівня у 33%, низького – у 67%. Страх не відповідати очікуванням оточуючих у сильній мірі не відчують ні один з респондентів, середній показник у 33% та низький – у 67% дітей. Низький фізіологічний опір стресу у 11% дітей (це шкала високого показника, інтерпретувати дані потрібно навпаки). Середній рівень досліджуваної ознаки у 89% та високий рівень – у 0% дітей. Проблеми і страхи у стосунках з учителями у сильній мірі відчуває 11% дітей, 33% мають середні показники страху та 56% – низькі. Високих відсотків по кожній зі шкал майже немає, всього 11% дітей все ще відчувають страх у стосунках з вчителями та мають низький фізіологічний опір стресу.

Це означає, що проведена з дітьми корекційна програма показала хороші результати для покращення психоемоційного стану учнів молодших класів.

Графічне зображення отриманих показників наведено на рисунку 2.

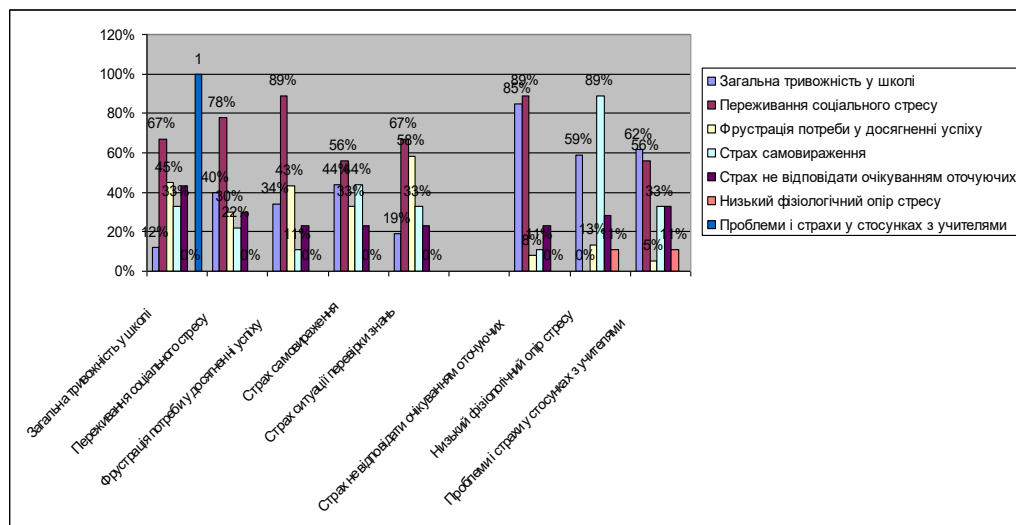

Рис. 2. Розподіл респондентів за рівнем розвитку тривожності до і після використання психокорекційної програми (за методикою Філіпса)

Для підтвердження дієвості психокорекційної програми ми розрахували t-критерій Стьюдента:

- r-рівень за шкалою загальної тривожності у школі становить 0,00 ($\leq 0,05$), а значення t-критерію = 11,442. Це означає, що рівень загальної тривожності став статистично значимо нижчим після проведення психокорекційної програми;
- r-рівень за шкалою переживання соціального стресу становить 0,00 ($\leq 0,05$), а значення t-критерію = 6,260. Це означає, що рівень стресу, пов'язаного з соціумом, став статистично значимо нижчим після проведення психокорекційної програми;
- r-рівень за шкалою фрустрації потреби у досягненні успіху становить 0,00 ($\leq 0,05$), а значення t-критерію = 6,159. Це означає, що рівень фрустрації потреби у досягненні успіху став статистично значимо нижчим після проведення психокорекційної програми;
- r-рівень за шкалою страху самовираження становить 0,01 ($\leq 0,05$), а значення t-критерію = 4,657. Це означає, що рівень досліджуваної ознаки став статистично значимо нижчим після проведення психокорекційної програми;
- r-рівень за шкалою страху перевірки знань становить 0,00 ($\leq 0,05$), а значення t-критерію = 5,809. Це означає, що рівень стресу, пов'язаного зі страхом перевірки знань, став статистично значимо нижчим після проведення психокорекційної програми;
- r-рівень за шкалою страху не відповідати очікуванням оточуючих становить 0,00 ($\leq 0,05$), а значення t-критерію = 6,364. Це означає, що рівень досліджуваної якості став статистично значимо нижчим після проведення психокорекційної програми;
- r-рівень за шкалою фізіологічного опору стресу становить 0,03 ($\leq 0,05$), а значення t-критерію = 4,000. Це означає, що рівень фізіологічного опору стресу став статистично значимо нижчим після проведення психокорекційної програми;

– р-рівень за шкалою проблем і страхів у стосунках з учителями становить 0,01 ($\leq 0,05$), а значення t-критерію = 2,848. Це означає, що рівень досліджуваної якості став статистично значимо нижчим після проведення психокорекційної програми.

За результатами «Тесту на визначення особистісної адаптованості школярів» А.В. Фурмана були отримані такі показники: кількість дітей з високим показником адаптованості зросла до 87%, рівень неадаптованості зменшився до 13%. Деадаптованих дітей серед досліджуваної вибірки не виявилось.

Висновки. Стрес – невід’ємна частина сучасного життя. Шкільне навчання завжди супроводжується підвищенням емоційної напруги у дітей. Найбільш значним чинником, що викликає негативні емоції у молодших школярів, продовжує залишатися шкільне життя. Зокрема, діти в початковій школі відчують підвищену психологічну напругу стосовно перевірки знань.

Дослідивши рівень прояву шкільної тривожності у дітей молодшого шкільного віку, ми дійшли висновку, що серед досліджуваної вибірки сільських учнів є діти, які відчувають стрес, страх та тривожність, пов’язані з навчанням у школі. У частини з них існують проблеми у міжособистісних стосунках з однолітками, інші діти мають труднощі з учителями. Деякі учні бояться перевірки знань, а деякі діти потребують соціального схвалення та прийняття близькими людьми. Кожен з факторів є важливим чинником, який впливає на формування особистісних якостей дитини. Серед учнів молодших класів є такі, що мають труднощі в адаптації до шкільного середовища та навчання, високий показник стресу та тривожності. Це зумовлює виникнення необхідності проведення корекційно-розвивальних заходів щодо зниження рівня навчального стресу у сільських дітей молодшого шкільного віку.

Метою розробленої та впровадженої корекційної програми стало зниження рівня стресу та тривожності від навчання, подолання негативних проявів у спілкуванні, зняття емоційної напруги та загальне покращення психоемоційного стану у дітей молодшого шкільного віку. Отримані показники ретестової діагностики вказують на те, що рівень як шкільного, так і пов’язаного з уявленням про себе та спілкуванням з однолітками стресу значно знизився у досліджуваної вибірки школярів. Рівень тривожності, пов’язаної з навчанням у школі, у дітей молодшого шкільного віку, які брали участь у контрольному зрізі показників, значно знизився. Суттєво зросла кількість дітей з високим показником адаптованості.

Перспективу дослідження становить можливість поглиблення знань і подальшого вивчення проблеми переживання навчального стресу дітьми шкільного віку, які навчаються в сільських школах.

Список використаної літератури

1. Федоренко Л.П. Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2020.
2. Бадашкеєв М.В. Психологические особенности сельских школьников. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2016. Том 5. С. 215–221.
3. Гинзбург М.Р. Психологическое будущее городских и сельских подростков. *Мир психологии*. 1995. № 4. С. 60–67.
4. Омельченко Я.М. Особливості емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів тривожних станів у молодших школярів. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. 2004. Т. IV. Вип. 8. С. 222–233.
5. Слободяник Н.П. Психологическая помощь школьникам с проблемами в обучении. Москва : Апрель Пресс, Эксмо, 2003. 384 с.

6. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва, 1981. 584 с.
7. Фомина А.Н. Причины эмоционального дискомфорта учащихся старших классов и условия его преодоления : автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Новгород, 2000. 22 с.
8. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Москва ; Воронеж : МОДЭК, 2005. 303 с.
9. Лазарус Р. Теория стресса и психологические исследования. *Эмоциональный стресс*. Ленинград, 1970. С. 41–47.
10. Абабков В.А., Перре М. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 166 с.
11. Чебыкин Л.Я. Проблемы эмоциональной регуляции учебно-познавательной деятельности учащихся. *Вопросы психологии*. 1987. № 6. С. 33.
12. Дробот О.В. Переживання навчального стресу молодшими школярами сільської школи. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Львів, 22 жовтня 2021 року / уклад. В.С. Бліхар. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 48–51.
13. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. *Психическое развитие в детских возрастах: избранные психологические труды* / под ред. Д.И. Фельдштейна. Москва : Ин-т практич. Психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1997. 384 с.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF EXPERIENCING ACADEMIC STRESS BY STUDENTS OF RURAL SCHOOLS

Olga Drobot

*International European University,
42-B, Academician Glushkov Ave., Kyiv, Ukraine, 03187
e-mail: piterkiev@gmail.com*

Both in the city and in rural areas, objective stressors of junior high school students include their schedule and rhythm of life, emotionally hostile environment, homework, grades, competitions; destabilizing events in the world. The purpose of this study is to reveal peculiarities of experiencing academic stress by junior students of rural schools. The Phillips School Anxiety Scale, the Taylor Manifest Anxiety Scale, the student's personal adaptiveness test by A.V. Furman, and mathematical statistics methods: the Pearson correlation coefficient, the data ranking method and Student's t-test were used to study the anxieties of academic stress. The experimental base of the study was "Desnyansky Educational Complex" – a secondary school of Desnyansky village council of Chernihiv region. The study included 40 fourth-grade students, among them 17 boys, 23 girls.

It was determined that a high percentage of junior students experience stress, fears and anxiety related to their studies at school and unconventional conditions of academic process; they also have problems in interpersonal relations with the age mates and difficulties in interaction with teachers. Some students are afraid of knowledge tests; they need social approval and acceptance, first of all, by the close ones.

A psycho-correctional program aimed to reduce anxiety and academic stress in children, bring down stress indicators, overcome negative manifestations in communication and relieve emotional tension was developed and implemented. In order to study the effectiveness of this psycho-correctional program, a reference sample of manifestations of the studied qualities was taken using methodological instruments of the recital part of study. The results of retested diagnostics suggested a conclusion that psycho-emotional state of children who experienced a vivid stress, anxiety and tension in academic sphere has significantly improved. The indicators of academic stress, general school anxiety and the fear of knowledge test situations have statistically significantly declined. The results of this study have revealed that the majority of respondents in experimental group have received a quality psychological impetus toward reduction of academic stress manifestations in the conditions of study at a rural school.

Key words: junior students, academic stress, personal adaptiveness, rural school students, school anxiety.

УДК 159.9+347.97+351.74

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.10>

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ФАХІВЦІВ ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ

Сергій Кононенко

*Донецький інститут ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»,
вул. Уральська, 12, м. Краматорськ, Україна, 84333
e-mail: kononenko-sv@ukr.net*

У статті розглядаються особливості структурно-функціональних компонентів процесу розвитку професійної самосвідомості фахівців юридичного профілю. Сучасні підходи до підготовки юриста вимагають комплексного поєднання таких аспектів, як правова освіта, формування правової культури, правової поведінки та певних професійно важливих психологічних властивостей особистості. Єдність у рішенні цієї задачі забезпечує підготовку юристів з високою професійною компетентністю. Особливістю діяльності юристів є наявність владних повноважень. Це потребує від юриста високого ступеня відповідальності, необхідності розуміння своїх дій на основі законодавства. Правомірність і доцільність використання прав, наданих владою, залежить від особистісних якостей юриста та сформованої професійної самосвідомості. Тобто професійна самосвідомість юриста розглядається як багатовимірна характеристика особистості, що характеризується суб'єктивно-об'єктною природою і опосередкує всі свідомі прояви особистості. Процес становлення професійної самосвідомості юристів та її розвиток протікає в єдності структурно-функціональних компонентів і особливостей «Я-концепції» особистості фахівця. Модель структурно-функціональних компонентів професійної самосвідомості юриста розкриває взаємозв'язок когнітивного, мотиваційно-цільового, морально-етичного, емоційно-вольового компонентів, які реалізуються через такі регулятивно-функціональні якості: самопізнання, самоактуалізацію, саморозуміння і самореалізацію, саморегуляцію. Особливості внутрішніх взаємозв'язків структурно-функціональних компонентів розвитку професійної самосвідомості юристів становлять психологічний зміст процесу їх професійного становлення, що дозволяє виділити професійно-типологічні якості особистості юриста у професійній діяльності. Юрист відображає соціальне та юридичне середовище, в якому він працює і розвивається. Професійна самосвідомість та її складові компоненти характеризують професійний зміст, регулюють професійну діяльність юриста у процесі опосередкованої передачі смислів, цінностей і відносин у юридичній сфері.

Ключові слова: психологічні якості особистості юриста, свідомість, самосвідомість, професійна самосвідомість, розвиток професійної самосвідомості фахівців юридичного профілю, право, юридична діяльність.

Постановка проблеми. Сучасні підходи до підготовки юриста вимагають комплексного поєднання таких аспектів, як правова освіта, формування правової культури, правової поведінки та певних професійно важливих психологічних властивостей особистості. Єдність у рішенні цієї задачі забезпечує підготовку юристів з високою професійною компетентністю. Особливістю діяльності юристів є наявність владних повноважень. Це потребує від юриста високого ступеня відповідальності, необхідності розуміння своїх дій на основі законодавства. Правомірність і доцільність використання прав, наданих владою, залежить від особистісних якостей юриста та сформованої професійної самосвідомості [13, с. 341].

Мета статті – визначити особливості розвитку професійної самосвідомості фахівців юридичного профілю.

Аналіз останніх досліджень. Проблемі самосвідомості присвячена низка досліджень у вітчизняній та зарубіжній психології. У дослідженнях Б.Г. Ананьєва, Л.С. Виготського, М.І. Лісіна, С.Л. Рубінштейна, П.Р. Чмати, І.І. Чеснакова в загальнотеоретичному і методологічному аспектах проаналізоване питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. В інших дослідженнях розглядаються спеціальні питання, які розкривають особливості самооцінки та оцінки оточуючих. А.А. Бодальов проявив інтерес до питання зв'язку пізнання інших людей і самопізнання. Роботи І.С. Кона, в яких вдало синтезовані філософські, соціально-психологічні, історико-культурні аспекти, теоретичні питання та аналіз конкретних експериментальних даних, відкрили нові горизонти для дослідження професійної свідомості та самосвідомості [7, с. 96].

У низці наукових джерел засвідчений підвищений інтерес фахівців до психологічних аспектів професійної діяльності юристів (О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, О.В. Землянська [1, с. 10], В.Л. Васильєв [2, с. 112] та інші). В.Л. Васильєв, В.В. Романов особливого значення надають розвитку психологічних якостей особистості юриста. Вони відзначають, що правова регламентація діяльності юристів – одна з найбільш специфічних особливостей професійної діяльності в юридичній сфері [2; 11]. Діяльність юристів суворо регламентована правовими нормами, законодавчими актами, нормативними документами. Правова регламентація підкоряє діяльність юриста порядку, зумовленому нормами закону. Неналежне виконання юристом службових обов'язків завжди є порушенням того або іншого закону [4, с. 46]. У соціально-економічному житті суспільства відбуваються інноваційні процеси, зокрема зміна особистісних цінностей, що вимагає від кожного юриста перегляду концептуальної системи поглядів на юридичну діяльність. Слід відмітити значну увагу дослідників до особистості юриста, його духовного та професійного становлення, розвитку правосвідомості та професійної самосвідомості. Таким чином, актуальність проблеми вивчення професійної самосвідомості юристів зумовлена необхідністю активно керувати процесом професійного становлення, входження в систему професійних цінностей, формування впевненості в собі як суб'єкта юридичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. У комплексі проблем розвитку активності юриста і реалізації його творчого потенціалу суттєва роль належить проблемам розвитку професійної самосвідомості та саморегуляції поведінки. Вивчення професійної самосвідомості юриста у кожен період розвитку його професіоналізації має важливе практичне значення, оскільки тільки з урахуванням психологічних закономірностей щодо її природи та змісту можна на науковій основі організувати виховну і розвивальну роботу фахівця.

Під поняттям самосвідомості в загальній психології розуміються різні, але тісно пов'язані між собою явища. Самосвідомість – це могутній чинник не тільки самоконтролю, але і самокритики, самовдосконалення і самосприйняття. Самосвідомість як складне психологічне утворення є нерозривною єдністю когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів. Поведінка людини завжди так чи інакше співвідноситься з її уявленнями про себе (образ «Я») і про те, якою вона повинна чи хотіла б бути. Вивчення властивостей самосвідомості, адекватності самооцінок, структури і функцій образу «Я» становить не лише теоретичний, але і практичний інтерес у зв'язку з формуванням життєвої позиції особистості і самовдосконалення її в процесі творчої діяльності [14, с. 17]. Сучасні дослідники дійшли висновку, що єдиний гідний для людини спосіб життя і спосіб реалізації себе як особистості – це шлях усвідомленого самовдосконалення [6, с. 20]. У фундаменті самовдосконалення особистості лежить розвиток самосвідомості. Проблема розвитку

самосвідомості не може бути вирішена без формування внутрішнього світу – почуттів, переживань, думок, ілюзій, мрій людини. Внутрішній і зовнішній світи відображаються в свідомості особистості, яка включає дві складові частини. Одна з них спрямована на зовнішній світ, на оточуючі нас предмети і людей, а друга відображає внутрішню сутність самої особистості і спрямована на споглядання себе, свого духовного світу. Результатом діяльності предметної свідомості є знання про світ, самосвідомість – знання людини про саму себе і свої можливості. Розвиток «Я-концепції» людини пов'язаний зі здатністю людини відображати оточуючу дійсність [6, с. 25]. С.Л. Рубінштейн підкреслює, що самосвідомість формується з моменту виділення себе з оточуючого середовища, усвідомлення своєї самостійності, своєї відокремленості від оточуючих людей. Автор зазначає, що одним з найважливіших питань, які постають у плані психологічного вивчення особистості, є питання про самосвідомість, про особистість як «Я», яка в якості суб'єкта свідомо приносить собі все, що вона робить, відносить до себе всі похідні від неї справи і вчинки та свідомо приймає на себе відповідальність за них в якості їх автор і творець [12, с. 421].

Продуктом самосвідомості є «Я-концепція». Описову складову частину «Я-концепції» називають образом «Я». Образ «Я» – це складне і багатокомпонентне явище, що включає знання індивіда про себе в даний період життя, знання про те, яким він може стати, яким він має бути, знання про те, яким він має зображувати себе, а також знання про те, яким він виступає для оточуючих. На думку І.С. Кона, образ «Я» – це основа для аналізу деяких аспектів «Я-концепції», а також самоаналізу [7, с. 89]. Водночас розвинута самосвідомість не ізолює людину від оточуючого світу, а збагачує її уяву про цей світ. Свідомість робить діяльність людини більш гнучкою, цілеспрямованою і результативною. Самосвідомість спрямована на психічну і фізичну суть людини, підвищує її надійність, стійкість, стабільність. Розвиток фахівця як саморегулюючої, самоорганізуючої і самопрограмуючої особистості можливий лише за умови розвитку його професійної самосвідомості [7, с. 137].

Е.А. Клімов визначає професійну самосвідомість як комплекс «Я-образів», де «центральне місце серед відповідних думок професіонала про себе і свою цінність займають знання про об'єктивний вклад його і його колег (злиття «я» і «ми») в загальнонародну справу» [5, с. 117]. У цьому визначенні більше уваги приділяється когнітивному аспекту професійної самосвідомості, але не ігноруються й емоційно-ціннісні та операціональні сторони. На думку Е.А. Клімова, професійна самосвідомість – це усвідомлення фахівцем своєї приналежності до певної професійної групи [5, с. 119].

Професійна самосвідомість, на думку А.К. Маркової, – це комплекс уявлень людини про себе як професіонала, це цілісний образ себе як професіонала, система відносин і установок щодо себе як професіонала [8, с. 274]. Таке визначення охоплює всі сторони досліджуваного явища, але в ньому складно простежити операціональний компонент. Л.М. Мітіна розуміє професійну самосвідомість як усвідомлення себе в таких складниках професійної діяльності: у системі своєї професійної діяльності, в системі професійного спілкування, в системі власної особистості [9, с. 78]. На основі розглянутих понять можна зазначити, що професійна самосвідомість юриста – це комплекс уявлень про себе як про професіонала юридичної сфери, це усвідомлення причетності до юридичної діяльності, а також зумовлені цим уявленням знання про соціальне середовище і про своє місце в ньому, а також це сприйняття себе як носія юридичних, професійних умінь і навичок.

О.П. Москаленко визначає структуру професійної самосвідомості фахівця, виділяючи в ній функціональні та структурні компоненти [10, с. 54]. Під структурними компонентами він розуміє образ «Я», самооцінку, поведінкові реакції. З функціональної позиції когнітивний компонент реалізується в самопізнанні, мотиваційний – в самоактуалізації,

емоційний – в саморозумінні, операціональний – в саморегуляції [10, с. 63]. Самопізнання є початковою ланкою, що утворює самосвідомість. Досліджуючи себе, людина свідомо оцінює свої вчинки і себе в цілому. У процесі взаємодії зі світом людина пізнає його і себе. Самопізнання може здійснюватися лише через відношення даної людини до інших людей, через різноманітні форми зв'язку її «Я» з «Я» інших людей. Поняття «саморозуміння» дозволяє розширити уявлення про природу «Я». Саморозуміння визначається як процес, за допомогою якого людина осягає сенс свого існування, результатом якого є когнітивне та емоційне узгодження продуктів самосвідомості і реальності, тобто людина будує або перебудовує свій образ, аналізує свій ціннісний світ, реалізовує діяльність самопізнання, самовизначення [14, с. 187].

Зміст мотиваційного компонента самосвідомості реалізується через самоактуалізацію. Самоактуалізація – це постійний процес розвитку особистістю своїх потенційних можливостей з метою досягнення творчої зрілості. Професійна самоактуалізація, на думку Н.Є. Герасимової, виступає операціональним аналогом особистісної зрілості [3, с. 151].

Саморегуляція розкриває резервні можливості юриста, його творчий потенціал. Застосування прийомів саморегуляції припускає активну вольову участь і є умовою формування вольового та відповідального фахівця. У професійній діяльності юриста універсальним механізмом саморегуляції є рефлексія, яка фіксує процес діяльності фахівця і об'єктивізує його [1, с. 412]. Високий рівень розвитку саморегуляції юриста, який об'єктивно виражається в диференційованості й адекватності всіх усвідомлених інтелектуальних, емоційних, поведінкових реакцій, вчинків, вербальних проявів тощо, дає підставу припускати наявність зрілого стану розвитку його самосвідомості в цілому. Функціональні компоненти професійної самосвідомості реалізуються у певних планах. В об'єктивному плані їх показником виступає професійна майстерність, у суб'єктивному – «Я-концепція». На професійну самосвідомість юриста впливають зовнішні і внутрішні (самоактуалізація, самопізнання, саморегуляція, саморозуміння) умови, в результаті чого змінюється «Я-концепція». Зміна «Я-концепції» впливає на професійний розвиток самосвідомості фахівця [13, с. 228]. Отже, розвиток професійної самосвідомості юриста – це психічний процес, який передбачає формування таких компонентів: когнітивного (знання про свої психологічні особливості в професійній діяльності), емоційно-ціннісного (формування потреб, мотивів, інтересів) регулятивного (регуляція поведінки в юридичній сфері). Усі компоненти професійної самосвідомості слід розглядати цілісно і в єдності їхнього впливу на особистість юриста. Кожен з компонентів робить свій внесок у професійну самосвідомість юриста.

У системі уявлень кожного індивіда є специфічні, притаманні лише йому складники, зумовлені його індивідуальним досвідом. Вони формуються через безпосереднє засвоєння досвіду сім'ї, професійного досвіду, масової інформації й зумовлюють формування моральних критеріїв, еталонів, з якими індивід підходить до оцінювання себе й інших. Такі категорії індивідуальної свідомості юриста, що відображають індивідуальний досвід, називаються його особистісними конструктами. До складу цих конструктів можуть входити також етичні категорії – поняття честі, обов'язку, совісті тощо, які мають свою когнітивну представленість. З огляду на це свідомість юриста та розуміння ним життєвих цілей і мотивів, характеру його стосунків з оточуючими входить в інтегральний рівень регуляції його особистості. Отже, можна припустити, що структура професійної свідомості юриста – це складне функціональне утворення, що поєднує в собі особистісні якості, минулий професійний досвід, рефлексію засобів праці як внутрішніх індивідуальних прийомів професійної майстерності (у вигляді знань, умінь, навичок) та зовнішніх, які служать для вибудовування адекватної та реалістичної стратегії поведінки. Основними

категоріями професійної свідомості юриста, що відображають його концептуальну структуру, є такі категорії, як професіоналізм, відповідальність, принциповість, чесність, норми, мораль, активність, комунікативність, толерантність тощо. Наведені категорії відображають суб'єктивний підхід юриста до своєї професійної діяльності і є певними образами-еталонами, що спрямовують ціннісний підхід фахівця до оцінювання своїх професійно важливих якостей [6, с. 24].

Ми розробили модель структурно-функціональних компонентів професійної самосвідомості фахівців юридичного профілю (рис. 1).

Системоутворюючим компонентом у структурі професійної самосвідомості юристів є мотиваційно-цільовий компонент. Відповідні потреби і мотиви спонукають до постановки цілей самопізнання, виділення сфери «Я», на яку буде спрямована професійна самосвідомість. Окреслюється відповідна галузь знань, визначаються методи і засоби досягнення мети. Проявом потреби в саморозумінні є емоційна реакція фахівця. Ставлення юриста до себе та інших здійснюється з урахуванням оцінки, яка складається на основі наявних знань і уявлень про самого себе та інших, регламентованої його цінностями. Ці знання складно отримати, не опанувавши способами і прийомами саморозуміння. Однак без певних вольових зусиль особистості юриста (зокрема, самоорганізації, рефлексії, доопрацювання і вдосконалення зрозумілих можливостей та здібностей) не відбудеться залучення отриманих знань для виявлення особистістю своїх якостей та здібностей, їх вдосконалення та коригування. Емоційний і операціональний компоненти спонукають до підключення дії до смислової сфери особистості юриста для перетворення заданої дії на приватне знання. Таким чином, у розвитку професійної самосвідомості юристів простежується ієрархія взаємозв'язків між когнітивним, мотиваційно-цільовим, емоційним та операціональним компонентами [11, с. 92]. Розвиток професійної самосвідомості юристів слід проводити таким чином, щоб у його ході у фахівця виникла необхідність перевірити те чи інше положення правової теорії на практиці. Потрібно також у процесі практичної діяльності створювати такі ситуації, які викликають потребу в реалізації правового законодавства. Використання таких ситуацій буде активно впливати на розвиток професійної самосвідомості [11, с. 96].

Розглядаючи проблему розвитку професійної самосвідомості юристів, В.В. Романов [11, с. 78] виділив такі показники:

- наповнюваність «Я-концепції» професійним змістом через наявність професійного змісту в «Я-реальному» і «Я-майбутньому»;
- здатність до рефлексії, критеріями сформованості якої є наявність у «Я-концепції» «Я-рефлексивного» і його відповідність «Я-реальному»;
- сформованість адекватної самооцінки, що характеризує співвідношення самооцінки зі структурою образу «Я» і враховується у професійній діяльності;
- ступінь професійної самоактуалізації визначається наявністю професійних цінностей-цілей, виділенням професійної мети та її узгодженням з іншими важливими цілями і цінностями;
- високий ступінь адекватності сприйняття поведінкових реакцій, наявність значущості факторів оцінки, сили, активності в рольовому образі «юрист-професіонал».

Професійна самосвідомість юриста відображає соціальне та юридичне середовище, в якому працює і розвивається юрист. Професійна самосвідомість та її складові компоненти характеризують професійний зміст, регулюють професійну діяльність юриста у процесі опосередкованої передачі смислів, цінностей, а також у рамках відносин у юридичній сфері.

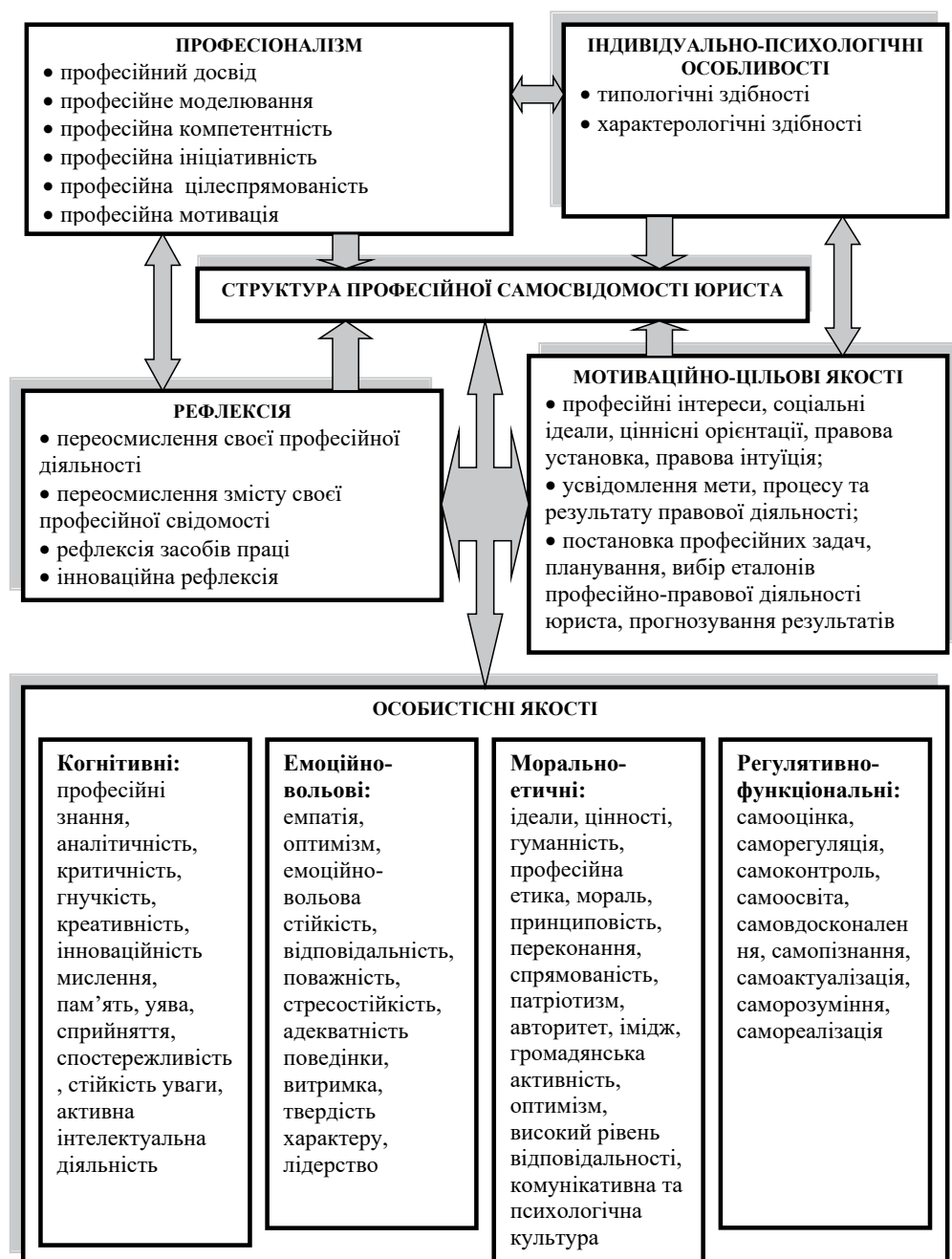

Рис. 1. Модель структурно-функціональних компонентів професійної самосвідомості фахівців юридичного профілю

Висновки Професійна самосвідомість юриста розглядається як багатовимірна характеристика особистості, що характеризується суб'єктно-об'єктною природою і зумовлює всі свідомі прояви особистості.

Становлення професійної самосвідомості юристів і її розвиток протікають в єдності структурно-функціональних компонентів і особливостей «Я-концепції» особистості фахівця.

Модель структурно-функціональних компонентів професійної самосвідомості юриста розкриває взаємозв'язок когнітивного, мотиваційно-цільового, морально-етичного, емоційно-вольового компонентів, які реалізуються через такі регулятивно-функціональні якості, як самопізнання, самоактуалізація, саморозуміння і самореалізація, саморегуляція.

Особливості внутрішніх взаємозв'язків структурно-функціональних компонентів розвитку професійної самосвідомості юристів становлять психологічний зміст процесу їх професійного становлення, що дозволяє виділити професійно-типологічні якості особистості юриста у професійній діяльності.

Список використаної літератури

1. Бандурка А.М. Юридическая психология : учебник. Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
2. Васильев В.Л. Юридическая психология : 3-е изд. Санкт-Петербург, Издательство «Питер», 2000. 624 с.
3. Герасимова Н.С. Внутрішньоособистісні конфлікти в процесі соціальної адаптації студентів до умов вищих навчальних закладів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 196 с.
4. Касьянов В.В. Социология права. Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. 480 с.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 512 с.
6. Кобець О.В. Еталони правосвідомості як психологічний механізм саморегуляції соціальної оцінки особистості професіонала. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. Харків : ХНПУ, 2005 р. Вип. 15. Частина II. С. 20–26.
7. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва, 1996. 487 с.
9. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. Москва : Флинта ; МПСИ, 1998. 200 с.
10. Москаленко А.П. Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція : науково-практичний посібник. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. 98 с.
11. Романов В.В. Юридическая психология : учебник. Москва : Юрист, 1998. 488 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.
13. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 639 с.
14. Столин В.В. Самосознание личности. Москва : Изд-во Моск. Ун-та, 1983. 284 с.

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL COMPONENTS OF PROFESSIONAL SELF-AWARENESS DEVELOPMENT PROCESS OF LEGAL PROFESSIONALS

Serhii Kononenko

*Donetsk Institute PJSC VUZ "Interregional Academy of Personnel Management",
12, Uralskaya Str., Kramatorsk, Ukraine, 84333
e-mail: kononenko-sv-@ukr.net*

The article addresses the features of the structural and functional components of professional self-awareness development of legal professionals. Modern approaches to the training of a lawyer require a complex combination of such aspects as legal education, the formation of legal culture, legal behavior and certain important psychological features of personality. Unity in addressing the following tasks ensures the training of highly qualified legal professionals. A feature of the activities of lawyers is the presence of power. This requires a lawyer to have a high degree of responsibility, the need to understand their actions on the basis of legislation. The legitimacy and expediency of using the rights vested by the authority depends on the personal qualities of the lawyer and the formed professional self-awareness. That is, the professional self-awareness of a lawyer is considered as a multidimensional characteristic of a personality, characterized by a subject-object nature and mediates all conscious manifestations of personality. The process of formation of the professional self-awareness of lawyers and its development, proceeds in the unity of the structural and functional components and features of the "I-concept" of the specialist's identity. The model of the structural and functional components of the lawyer professional self-awareness reveals the interrelationship of cognitive, motivational-target, moral-moral, emotional-volitional components, which realized through regulatory and functional qualities such as self-knowledge, self-actualization, self-understanding and self-realization, self-regulation. The peculiarities of the internal interrelationships of the structural and functional components of the professional self-awareness development of lawyers represents the psychological content of their professional development process, which makes it possible to highlight the professional and typological qualities of the personality of a lawyer in professional activity. The lawyer reflects the social and legal environment where he works and develops. Professional self-awareness and its constituents characterize the professional content, regulate the professional activities of a lawyer during the indirect transferring of meanings, values and relationships in the legal field.

Key words: psychological qualities of a lawyer's personality, consciousness, self-awareness, professional self-awareness, professional self-awareness development of legal professionals, law, legal activity.

УДК 159.922.8-057.875:378

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.11>

ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ НАСИЛЬСТВО ТА ЙОГО ВИДИ: ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

Тетяна Костіна

*Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського,
вул. Джона Маккейна, 33, м. Київ, Україна, 01042
e-mail: kostina_tanya@ukr.net*

Ірина Булах

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601
e-mail: i.s.bulakh@ukr.net*

У статті представлено результати теоретичного аналізу підходів до визначення терміна гендерно зумовленого насильства (ГЗН) та його видів. За результатами проведеного аналізу констатовано, що терміни «гендерне насильство» та «гендерно зумовлене насильство» використовуються як синоніми. На сучасному етапі розвитку суспільства простежується тенденція до надання переваги позначенню «гендерно зумовлене насильство» (ГЗН). Визначено, що гендерно зумовлене насильство (gender-based violence) – це насильство, яке вчиняється до осіб через їхню стать або стосується переважно осіб певної статі; це крайній вияв дискримінації за ознакою статі, жертвами якого найчастіше стають жінки. Виокремлено такі основні форми ГЗН: насильство з боку інтимного партнера, сексуальне насильство, дитячі шлюби, каліцтво жіночих статевих органів, торгівля з метою сексуальної експлуатації, жіноче дітовбивство та злочини «честі». Термінологічне порівняння використання словосполучення ГЗН засвідчило, що сьогодні цей термін здебільшого використовується як «парасольковий термін» (гіперонім) та описує не лише насильство проти жінок, а і випадки насильства щодо чоловіків, якщо вони пов'язані із гендерними нормами щодо маскуліності.

Аналіз засвідчив, що до ГЗН також належить домашнє насильство. Підкреслено, що в англійських джерелах цей термін може позначатись словами “domestic violence” або “domestic abuse”, які розпізнаються як синонімічні. Домашнє насильство може проявлятися у наступних формах, як фізичне, психологічне, економічне та сексуальне. Підкреслено, що цей тип насильства відбувається циклічно (cycle of abuse) і вміщує такі фази: 1) наростаюча напруга; 2) інцидент (насильство); 3) примирення; 4) «медовий місяць» (заспокоєння). Домашнє насильство часто зумовлюється наявністю усталених соціальних стереотипів щодо гендерних ролей жінок та чоловіків.

Ключові слова: гендерне насильство, гендерно зумовлене насильство, домашнє насильство, насильство, гендер, гендерна нерівність.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства все більшої актуальності набуває сфера гендерної рівності. Значні соціально-політичні та економічні зрушення, що відбуваються в Україні останнім часом, загострили питання рівності, справедливості та рівноправності, якими може користуватися кожен учасник / учасниця української спільноти. Попри спрямування українців до розбудови власної держави на засадах демократичних цінностей, в Україні залишається важливим питання гендерного насильства, яке значною мірою проявляється у формі домашнього насильства. Особливо гостро проблема домашнього насильства постала на фоні пандемії, спричиненої COVID-19. Практично усі

країни світу зафіксували сплеск випадків домашнього насильства, жертвами якого переважно ставали жінки. Через це вчені домашнє насильство позначили як тіншову пандемію, що розгортається паралельно з пандемією COVID-19 [20].

Домашнє насильство – чутлива тема, яка потребує від людей, що працюють із жертвами домашнього насильства, високого рівня підготовки та професіоналізму. Особливого значення набуває професійна підготовка психологів, соціальних працівників, психотерапевтів, оскільки саме ці люди будуть допомагати жертвам домашнього насильства віднайти ресурс для виходу за межі токсичних стосунків.

Останнім часом інтерес до теми гендерно зумовленого насильства, у тому числі й домашнього насильства, помітно зростає. Все більше науковців та громадських активістів наголошує на важливості даного питання та необхідності залучення якомога більшої кількості людей до вивчення цієї проблеми. Серед найбільш відомих учених, які заклали фундамент гендерних досліджень у соціально-психологічній сфері, варто відзначити науковці Т. Говорун (гендерний дискурс у психолого-педагогічній практиці), О. Кізь та О. Кікінежди (формування гендерної культури молоді), Т. Марценюк (роль фемінізму у боротьбі проти домашнього насильства) [3; 7; 8].

На сьогодні існує значна кількість праць у поведінкових науках, де здійснений аналіз феномену насильства та домашнього насильства. Зокрема, у працях Д. Норт, Дж. Волліс та Б. Вайнгест надано аналіз розвитку суспільства через призму насильства, показано роль насильства у становленні історії людства, проаналізовано насильство як суспільний феномен [9]. Психологічні наслідки насильства для жертв насильства та особливості надання психологічної допомоги такій категорії людей висвітлено у роботах Дж. Герман [2]. Аналіз проблеми домашнього насильства та можливостей подолання цього явища презентовано у працях О. Здравомислової, Р. Ерусланової, О. Размахової та А. Край [6; 4; 11]. Особливості проявів насильства щодо дітей, зокрема булінгу та домашнього насильства, були відображені у роботі Л. Турищевої, І. Дорожко й О. Малихіної [12].

Надамо визначення вихідних термінів, які стосуються питання домашнього насильства та будуть використані у даній статті.

Одним із головних понять є поняття «гендерно зумовлене насильство» (“gender-based violence”) – це насильство, яке вчиняється щодо осіб через їхню стать або стосується переважно осіб певної статі. Це крайній вияв дискримінації за ознакою статі, жертвами якого найчастіше стають жінки. Таке визначення подає організація «Ла Страда – Україна» [1]. Загалом вчені виділяють такі види гендерно зумовленого насильства: фізичне насильство; психологічне насильство; сексуальне насильство; економічне насильство; домашнє насильство; переслідування; зґвалтування; сексуальні домагання; каліцтво жіночих геніталій; примусову стерилізацію; примусовий аборт; примусовий шлюб; злочини в ім’я так званої честі; насильство в інституційному середовищі; насильство у воєнних, конфліктних та постконфліктних ситуаціях; торгівлю людьми; гендерну дискримінацію [1].

Необхідно зауважити, що поруч із терміном «гендерно зумовлене насильство» (ГЗН) також використовують термін «гендерне насильство», під яким розуміється насильство, яке чинять переважно чоловіки проти переважно жінок [8]. Зазначені терміни є синонімічними. На початку входження цього явища в українські наукові джерела учені переважно використовували термін «гендерне насильство» [8]. Зараз простежується тенденція до надання переваги терміну «гендерно зумовлене насильство», що ми бачимо на прикладі діяльності правозахисної організації «Ла Страда – Україна».

До особливостей гендерного насильства Т. Марценюк відносить такі:

1) це проблема 21 століття, яка властива усім країнам світу;

2) насильство може пояснюватись та підтримуватись «культурою» (наприклад, вбивства честі);

3) проблема перейшла із приватної сфери у площину публічності, тобто особисте стало політичним. Держави долучились до вирішення питання насильства щодо жінок;

4) потрібні спільні зусилля активістів, поліції, центрів соціальної допомоги, державних інституцій, щоб подолати цю проблему [8].

Усвідомлення значущості та масштабності проблеми насильства проти жінок відбувалося поступово та не так швидко, як мало би відбуватись. Лише у XX столітті були здійснені перші кроки щодо протидії цьому явищу: у 1993 році була прийнята Декларація ООН про викорінення насильства щодо жінок. У цьому документі Організації Об'єднаних Націй було використане поняття «насильство проти жінок». У документі міститься таке визначення: «Насильство проти жінок – це будь-який акт гендерного насильства, який призводить або може призвести до фізичної, сексуальної чи психічної шкоди чи страждання жінок, включаючи погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення свободи як у суспільному, так і в особистому житті» [14]. Отже, у цьому документі насильство проти жінок розглядається як гендерно зумовлене насильство.

Зауважимо, що на початку свого становлення термін «гендерне насильство» («гендерно зумовлене насильство») позначав насильство, яке здійснюється по відношенню до жінок та дівчат. Тобто це поняття не включало інші категорії людей, зокрема й чоловіків. На сучасному етапі спостерігається тенденція до розширення цього терміна та його перехід у «парасольковий термін» (“umbrella term”). Сьогодні ГЗН виступає гіперонімом, тобто є родовим поняттям до таких термінів, як «насильство за ознакою статі», «насильство проти жінок» (“violence against women (VAW)”), «насильство проти жінок та дівчат» (“violence against women and girls (VAWG)”), «насильство з боку інтимного партнера» (“intimate partner violence”), «домашнє насильство» (“domestic violence”) та ін. [15; 16].

Водночас чіткого термінологічного розмежування щодо того, як саме і проти кого здійснюється ГЗН, поки що не встановлено. Є організації, які підкреслюють, що ГЗН – це насильство проти жінок, яке пов'язане із їхньою соціальною статтю – гендером, а також зумовлюється патріархальною системою відносин у суспільстві. Включення до визначення цього терміна інших груп населення, зокрема чоловіків, призведе до певного викривлення інформації, оскільки це зміщуватиме фокус уваги із жінок та дівчат. Саме зародження терміна було пов'язане з необхідністю привернення уваги до проблеми насильства, від якого потерпали саме жінки та дівчата. Зокрема, у документах Світового банку (The World Bank) поняття «гендерно зумовлене насильство» та «насильство проти жінок та дівчат» використовуються як синонімічні [16].

Однак міжнародні джерела Фонду ООН у галузі народонаселення (UNFPA) розмежовують поняття «гендерно зумовлене насильство» та «насильство проти жінок», наголошуючи, що ГЗН є більш широким, інклюзивним та включає насильство не лише проти жінок, але й інших категорій населення, у тому числі чоловіків, якщо насильство зумовлене гендерною ідентичністю чоловіка [18]. Водночас у матеріалах, що висвітлюють питання гендерно зумовленого насильства, зазначається, що серед жертв такого типу насильства переважають жінки та дівчата.

На офіційних ресурсах Дитячого фонду ООН (UNICEF) гендерно зумовлене насильство позначається як таке, що «включає фізичну, сексуальну, психологічну або економічну шкоду, заподіяну людині через соціально приписаний дисбаланс сил між чоловіками та жінками. Це також включає як публічну, так і приватну загрозу насильства, примусу та позбавлення волі» [17]. У цьому визначенні чітко не виділено, що ГЗН – це насильство,

якого зазнають жінки та дівчата через приналежність до жіночої статі та соціальні очікування і традиції, які унормовують підлегле становище жінок. Однак у подальших поясненнях щодо ГЗН акцентується увага на тому, що у всіх суспільствах жінки та дівчата мають менше влади, ніж чоловіки. Ідеться про владу над своїм тілом, рішеннями та ресурсами. Соціальні норми, які визнають використання чоловіками насильства як форми дисципліни та контролю, посилюють гендерну нерівність і продовжують гендерно зумовлене насильство. У всьому світі жінки та дівчата, особливо підлітки, є групою з найбільшим ризиком стати жертвою ГЗН [17].

Отже, ми бачимо, що проблема здійснення ГЗН асоціюється саме із жінками та дівчатами як такими, що є вразливою категорією до прояву даного типу насильства. UNICEF перелічує такі форми ГЗН: насильство з боку інтимного партнера, сексуальне насильство, дитячі шлюби, каліцтво жіночих статевих органів, торгівля з метою сексуальної експлуатації, жіноче дітовбивство та злочини «честі» [17].

Структура Організації Об'єднаних Націй з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок (UN Women) надає гендерно зумовленому насильству таке визначення: «<...> шкідливі дії, спрямовані проти окремої особи або групи осіб на основі їхньої статі. Це корениться в гендерній нерівності, зловживанні владою та шкідливих нормах» [15]. У цьому визначенні ми також не бачимо чіткого визнання того, що ГЗН – це насильство, жертвами якого є жінки. Однак тут зазначається, що цей термін використовується для підкреслення того факту, що структурні, гендерні відмінності владних повноважень ставлять жінок і дівчат під загрозу різноманітних форм насильства. Наголошується, що саме жінки та дівчата непропорційно страждають від ГЗН. Водночас зауважується, що чоловіки та хлопчики також можуть бути мішенню такого типу насильства. Крім того, термін також іноді використовується для опису цілеспрямованого насильства проти ЛГБТ-КІ+, коли йдеться про насильство, пов'язане з нормами маскуліності / жіночності та / або з гендерними нормами [15].

До типів насильства, якого можуть зазнавати жінки, також відносять домашнє насильство. Зауважимо, що в англійських джерелах термін «домашнє насильство» може позначатись словами “domestic violence” або “domestic abuse”, які здебільшого розпізнаються як синонімічні [15].

ООН Жінки надають таке визначення домашньому насильству: «<...>це будь-яка модель поведінки, яка використовується для отримання або збереження влади та контролю над інтимним партнером. Воно охоплює всі фізичні, сексуальні, емоційні, економічні та психологічні дії або погрози дій, які впливають на іншу людину» [15]. Підкреслюється, що це одна з найпоширеніших форм насильства, з якою стикаються жінки у всьому світі.

Як бачимо, домашнє насильство входить до загального поняття «гендерно зумовлене насильство». Вважається, що зґвалтування та домашнє насильство є найпоширенішими видами гендерно зумовленого насильства по відношенню до жінок. Нині в Україні діє закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII, на який мають спиратись професіонали, дотичні до теми домашнього насильства. Відповідно до цього закону домашнє насильство позначається так: «Діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [5].

Отже, виділяють такі види домашнього насильства: фізичне, психологічне, економічне та сексуальне. Надамо більш детальну характеристику кожного із перерахованих видів [10]:

- фізичне – заподіяння тілесних ушкоджень, незаконне позбавлення волі, мордування, залишення в небезпеці, ненадання допомоги, заподіяння смерті;
- сексуальне – будь-які діяння сексуального характеру, вчинені без згоди особи;
- психологічне – словесні образи, погрози, приниження, переслідування, залякування, обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, що спричиняють невпевненість, нездатність захистити себе, шкоду психічному здоров'ю;
- економічне – умисне позбавлення житла, їжі, одягу, коштів чи документів, перешкоджання в отриманні лікування, заборона працювати, примушування до праці, заборона навчатися.

Потрібно зауважити, що кожне домашнє насильство відбувається за схемою циклу насильства (cycle of abuse), яку розробила Л.Е. Уолкер [21]. Відповідно до цієї схеми виділяються такі етапи насильства:

- 1) наростання напруги;
- 2) інцидент (насильство);
- 3) примирення;
- 4) «медовий місяць» (заспокоєння) [21].

Як зауважують спеціалісти, цикл насильства буде повторюватись доти, доки один/одна із партнерів/ок не зупинить цей цикл. Найчастіше цикл можна розірвати за допомогою виходу з відносин [13]. Однак через неоднозначність поведінки кривдника жертва часто не може цього зробити без зовнішнього втручання [19]. Цикл може повторюватися безліч разів. Повний цикл (4 стадії) може тривати від декількох годин до року або більше. Однак тривалість циклу зазвичай зменшується з часом, так що стадії «примирення» і «заспокоєння» можуть повністю зникнути. У такому разі насильство стає більш інтенсивним, а цикли частішають [19].

Отже, домашнє насильство – це проблема, яка має набувати видимості у суспільстві та отримувати належну увагу, щоб жертви насильства отримували необхідну допомогу, зокрема і психологічну, щоб вийти за межі токсичних стосунків. Домашнє насильство є складовою частиною гендерно зумовленого насильства (ГНЗ). Воно зумовлене наявністю усталених гендерних стереотипів у суспільстві щодо розподілу гендерних ролей жінок та чоловіків.

Список використаної літератури

1. Гендерно зумовлене насильство. *Ла-Страда Україна* : вебсайт. 2021. URL: <https://www.facebook.com/lastradaukraine/posts/1997840736959667/>.
2. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів : Видавництво «Старого Лева», 2015. 424 с.
3. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерний дискурс в психологічній науці та педагогічній практиці. *Психологічний часопис*. 2016. Вип. 1. С. 41–55.
4. Ерусланова Р. Насиліе в семье. Москва : Дашков и К, 2010. 224 с.
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України вид 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
6. Зравомыслова О. Обыкновенное зло. Исследования насилия в семье. Москва : Эдиториал УРСС, 2003. 200 с.
7. Кізь О.Б., Кікінежді О.М. Формування гендерної культури молоді : науково-методичні матеріали до тренінгової програми. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. 160 с.
8. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Київ : Основи, 2017. 256 с.

9. Норт Д., Уолліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Київ : Наш Формат, 2017. 352 с.
10. Поняття «домашнє насильство» та його види. *Офіційний вебсайт Тернівської районної у місті Кривому Розі ради та її виконавчого комітету* : вебсайт. URL: https://trnvk.gov.ua/ua/news/pg/300420333844253_n/.
11. Размахова О., Край А. Домашнее насилие. Так будет не всегда. Москва : АСТ, 2020. 240 с.
12. Турищева Л., Дорожко І., Малихіна О. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях. Харків : Видавнича група «Основа», 2019. 144 с.
13. Bancroft L. Why does he do that? Inside the minds of angry and controlling men. New York : Putnam's Sons, 2002. 408 p.
14. Declaration on the Elimination of Violence against Women. General Assembly resolution, 1993. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.21_declaration%20elimination%20vaw.pdf.
15. Frequently asked questions: Types of violence against women and girls. UN Women. URL: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.
16. Gender-Based Violence (Violence Against Women and Girls). The World Bank, 2019. <https://www.worldbank.org/en/topic/socialsustainability/brief/violence-against-women-and-girls>.
17. Gender-based violence in emergencies. UNICEF, 2021. URL: <https://www.unicef.org/protection/gender-based-violence-in-emergencies>.
18. Kirkegaard D. What is gender-based violence (GBV)? URL: <https://www.friendsofunfpa.org/what-is-gender-based-violence-gbv/>.
19. Newman W.C., Newman E. Domestic Violence: Causes and Cures and Anger Management. Willis Newman, 2010. 80 p.
20. The Shadow Pandemic: Violence against women during COVID-19. URL: <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/in-focus-gender-equality-in-covid-19-response/violence-against-women-during-covid-19>.
21. Walker L.E. The Battered Woman. New York : Harper and Row, 1979.

GENDER-BASED VIOLENCE AND ITS TYPES: DOMESTIC VIOLENCE

Tetiana Kostina

*V.I. Vernadskyi Taurida National University,
33, John McCain Str., Kyiv, Ukraine, 01042
kostina_tanya@ukr.net*

Iryna Bulakh

*National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov,
9, Pyrohova Str., Kyiv, Ukraine, 01601
i.s.bulakh@ukr.net*

The article presents the results of a theoretical analysis of approaches to determining the term gender-based violence (GBN) and its types. According to the results of the study, it was stated that the terms “gender-based violence” and “gender-based violence” are used interchangeably; At the present stage, there is a tendency to give preference to the designation “gender-based violence” (GBN). Gender-based violence is defined as violence committed against persons because of their gender or mainly against persons of a particular sex; this is an extreme manifestation of gender discrimination, which most often affects women. The primary forms of GBV are identified: intimate partner violence, sexual violence, child marriage, female

genital mutilation, trafficking for sexual exploitation, female infanticide, and "honor" crimes. A terminology comparison of the use of the phrase GBV showed that today the term is mainly used as an "umbrella term" (hyperonym) and describes violence against women and cases of violence against men if they are related to gender norms regarding masculinity.

The analysis showed that domestic violence also belongs to the GBV. It is emphasized that in English-language sources, this term can be denoted by the words "domestic violence" or "domestic abuse", which in the vast majority are recognized as synonymous. Domestic violence can take the following forms: physical, psychological, economic and sexual.

It is emphasized that this type of violence takes place according to the scheme of the cycle of violence ("cycle of abuse"), which contains the following phases: 1) increasing tension, 2) incident (violence), 3) reconciliation, 4) "honeymoon" (calm). Domestic violence is often caused by established social stereotypes about the gender roles of women and men.

Key words: gender-based violence, domestic violence, domestic abuse, violence, gender, gender inequality.

УДК 316.61

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.12>

ЦІННІСНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОГНОЗУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Ольга Кухарук

*Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України,
вул. Андріївська, 15, м. Київ, Україна, 04070
kuharuk.o@gmail.com*

Актуальність статті зумовлена важливістю аналізу ціннісного складника соціальної ідентичності, що має виключний вплив на процес соціальної взаємодії та порозуміння. Ціннісне значення надається їй усім іншим складникам соціальної ідентичності, але в дослідженнях вони переважно лишаються поза увагою. Фокусування на тому, як втілюється ціннісний складник соціальної ідентичності, дасть можливість визначити основи для прогнозування певних видів соціальної поведінки загалом та певних суспільних конфліктів зокрема.

Мета статті – визначення ролі ціннісного складника соціальної ідентичності у процесі соціальної взаємодії. Для реалізації зазначеної мети ми використали аналіз статей та наукових робіт, що були написані у рамках теорії соціальної ідентичності з метою вивчення ролі ціннісного складника у міжгруповій взаємодії.

Результати аналізу джерельної бази показали, що ціннісний складник соціальної ідентичності є невід’ємною складовою частиною всіх видів соціальної ідентичності, визначаючи їх актуальність та значущість у структурі особистісної ідентичності та «Я-концепції». У процесі соціальної перцепції збіг ідентифікаційних ознак переважно сприймається як тотожність інших складників соціальної ідентичності, в тому числі й ціннісних. Чим більш складною за своєю структурою і глибокою за своєю рефлексованістю є соціальна ідентичність, тим простіше сприймається складна ідентичність інших людей. Розбіжності за ціннісними ознаками соціальної ідентичності призводять до соціального протиставлення навіть у випадках, коли за іншими ознаками можливе порозуміння і відсутність конфлікту.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у глибшому аналізі результатів досліджень, здійснених у межах теорії соціальної ідентичності, виділенні основних закономірностей, спільних для цих досліджень, та інтеграції отриманих знань в українську соціально-психологічну наукову думку з метою напрацювання методологічних підходів до прогнозування міжгрупової взаємодії.

Ключові слова: соціальна ідентичність, теорія соціальної ідентичності, структура соціальної ідентичності, соціальна взаємодія, соціальне протистояння.

Постановка проблеми. Соціальна ідентичність – одна із найбільш досліджуваних соціально-психологічних категорій. Переважно увага у таких дослідженнях фокусується на змістових характеристиках та емоційному наповненні соціальної ідентичності. Однак для соціальної взаємодії ключовим є саме ціннісне значення, яке надається усвідомленню і переживанню власного членства у тій чи іншій соціальній групі. Саме цей складник ідентичності, як і поведінковий, переважно лишається поза увагою. Фокусування на тому, як втілюється ціннісний складник соціальної ідентичності, дасть можливість визначити основи для прогнозування певних видів соціальної поведінки загалом та певних суспільних конфліктів зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Цінність соціальної ідентичності розглядається у більшості досліджень, що стосуються соціальної ідентичності. Зокрема, про ціннісне значення ідентичності говорять А. Елмерс і Е. Мліські, А. Хогг та інші дослідники соціальної ідентичності [1; 2; 3]. Ціннісне значення переважно включається в емоційний компонент того чи іншого виду соціальної ідентичності.

Метою статті є визначення ролі ціннісного складника соціальної ідентичності у процесі соціальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Група існує психологічно, якщо троє чи більше людей конструюють і оцінюють себе в межах певних спільних ознак, що відрізняють їх разом від всіх інших людей. Згідно з цим, як тільки виникає група, виникають групові соціальні феномени, які є значно ширшими, ніж особисті чи міжгрупові. Теорія соціальної ідентичності ґрунтується на чотирьох таких теоретичних постулатах: дослідженні про те, як люди шукають подібності у стимулах, що належать до однієї групи, та відмінності, коли стимули належать до різних груп; аналізі ролі когнітивних процесів у становленні упереджень; дослідженнях про те, що примітивна категоризація призводить до дискримінації; твердженні про те, що в міжгруповому контексті порівняння будуються за допомогою максимізації відмінностей між собою (щодо учасника тієї самої групи) та іншими людьми (щодо учасника іншої групи) [2].

Ж.Е. Сатерон наводить таку структуру ідентичності: когнітивне ядро; внутрішньогрупові почуття, тобто почуття стосовно себе, які виникають внаслідок групової ідентичності; внутрішньогрупові зв'язки, які відображають значення внутрішньогрупової належності і прив'язаностей у групі [4]. На думку Д. Райхер і Н. Хопкінса, соціальна ідентичність – це не лише власне переживання і самоусвідомлення, а й той набір ознак і критеріїв, за якими певну особистість визначають інші [5]. М. Брюер пропонує визначати 4 типи соціальної ідентичності: 1) особистісну соціальну ідентичність, яка відображає те, як характеристики групи інтерналізуються та стають частиною «Я-концепції»; 2) стосункову соціальну ідентичність, яка визначає «Я» стосовно певних людей, з якими особа взаємодіє в груповому контексті; 3) групову соціальну ідентичність, еквівалентну традиційному визначенню; 4) колективні ідентичності, які стосуються процесів, у яких член групи не лише поділяє ознаки самовизначення, але і залучений в соціальну дію, в якій формується образ того, що обстоє його група, а також того, як вона презентується і сприймається іншими [6].

У кожному із цих видів соціальної ідентичності ціннісна складова частина відіграє важливу роль, адже без неї формування ідентичності неможливе. Ціннісний, як і інші складники ідентичності, пронизує і поєднує всі види соціальних ідентичностей. Так, соціальні цінності завжди є складовою частиною «Я-концепції». У цьому сенсі вони є дуже особистими і значущими. Вони визначають людину, її думку про себе і її особистісні риси. Однак ці цінності не можуть проявлятися за межами стосунків, тобто через відокремлення себе від інших чи ототожнення з ними. Значимі і важливі переконання, які є частиною особистого світу і збігаються з переконаннями інших членів групи, є мотивами до соціальної дії. І тут, звісно, працюють закони діалектики, адже, реалізуючи свої цінності, ми змінюємо соціальну дійсність, а соціальна дійсність змінює нас і наші цінності.

Дослідники дійшли такого висновку: аби людина стала частиною спільноти, мають збігатися її самовизначення і визнання групи. У випадку розбіжності власної ідентичності з ідентичністю, яку приписує особистості група, зростають ризики опинитися за межами групи. Щоб бути спільнотою, її учасники мають не просто ідентифікувати себе з певною групою, а робити це правильним і визначеним чином. Ідентифікація «свій – чужий»

відбувається досить швидко за певним набором очевидних ознак [7]. Наслідком ідентифікації є, зокрема, емоційна ідентифікація, яка передбачає, що людина, яка ідентифікується як член моєї групи, є носієм таких же цінностей, які є у мене.

Що очевиднішою є ознака, то простіше відбувається за нею ідентифікація «свій – чужий». Через це, формуючи соціальну ідентичність, ми прагнемо виявляти її і у зовнішніх атрибутах, які мають бути пізнаваними і відображати ті цінності, які закладені і ідентичність. Наприклад, такою ознакою може бути мова ідентифікації. Чим більше в групі домінує одна мова (зокрема, українська чи російська), тим вірогідніше, що цей критерій сприймається як валідний, за яким можна визначити подібних собі.

За Дж. Тернером, розвиток ідентичності – це добір компонентів ідентичності і пристосування до їхньої структури соціальної ідентичності шляхом надання їм ціннісного значення [8]. Отже, у процесі формування соціальної ідентичності засвоюється кожен із її компонентів, їм надається ціннісне значення.

Згадаємо дослідження Дж. Фінні, у якому йшлося про те, що засвоєння та сприйняття ідентифікаційних чинників залежить від того, наскільки вони є доступними у процесі формування та на етапі ствердження ідентичності. Засвоєння цих чинників відбувається на етапі первинної соціалізації через такі соціальні групи, як сім'я, найближче соціальне коло, інші референтні та значущі соціальні групи, які мають вплив на становлення молодшої людини [9]. Рання доступність ідентифікаційних ознак, як правило, передбачає їхнє ціннісне забарвлення, адже пов'язана вона зі значущими для людини соціальними групами. Засвоєння ідентифікаційних ознак відбувається через спілкування і навчання, передачу досвіду, а також прями вказівки. У такий спосіб поступово формується картина світу, яка включає ідентичність та набір ознак для соціальної самокатегоризації та категоризації інших [10; 11].

На думку Г. Теджфела і Дж. Тернера, позитивна соціальна ідентичність є однією з найважливіших соціальних потреб людини і складником її самооцінки [8]. Такий рівень ідентичності забезпечується в процесі міжгрупового порівняння завдяки позитивному ставленню до своєї групи і протиставленню іншим групам. Прагнення відстояти право на власну самобутність можна розглядати як частину стратегії підтримки позитивної соціальної ідентичності.

Н. Елмерс і П. Мліскі вважають, що, крім мотивації самоповаги (бути кращим за інших), в ідентифікаційних процесах діє мотивація відмінності (відрізнитися від інших), а різниця в настановах може лише посилювати цю мотивацію. Отже, загроза позитивній ідентичності під час міжгрупового порівняння за будь-якою ознакою може посилювати міжгрупове протиставлення і міжгрупову дискримінацію. Загроза ідентичності завжди сприймається як загроза всій ідентичності, тобто і тій її частині, яка пов'язана із «Я-концепцією» і значущістю своїх цінностей. Тобто соціальна загроза – це не лише загроза відокремлення від частини буття, адже саме через її ціннісну наповненість сприймається як значуща особистісна загроза те, що може суттєво похитнути бачення себе, самооцінку, картину світу [3].

С. Рокас і М. Брюер розглядають соціальну ідентичність в контексті її складності та простоти. Люди, які мають різний рівень складності ідентичності, різняться за своїми якостями. Так, складна ідентичність властива більш зрілим за віком людям, які мають високий рівень освіти, сповідують ліберальні політичні погляди, виявляють толерантність до представників інших соціальних груп. Проста соціальна ідентичність характерна здебільшого для підлітків і молоді. Простота проявляється ще й у тому, що людина стереотипно сприймає представників інших груп, проєктуючи свої ідентифікації на них [12].

Ідентифікуючи себе тим чи іншим чином, людина припускає, що якщо люди, які її оточують, належать до однієї з нею групи, то для них будуть важливими і ціннісно значущими ті самі ідентифікаційні ознаки. Може бути й інакше: якщо для людини не характерна ідентифікація за певними маркерами, то вона буде очікувати від решти такого ж знецінення цих маркерів. А засвоєння і розуміння множинності ідентифікацій забезпечує формування складності ідентичності і гнучкості у самопрезентації та сприйнятті інших. Якщо у людини відрефлексована можливість власної складної та багатогранної ідентичності, то, вірогідно, вона буде легко сприймати інших як носіїв іншої ідентичності.

Ціннісний складник ідентичності реалізується також через особливості співвідношення видів соціальної ідентичності. Питання природи зв'язків між різними видами соціальної ідентичності, їхньої якості, взаємовпливів досі залишаються актуальними. Спробуємо окреслити деякі аспекти цієї непростой проблеми. Шляхом розкриття загальних механізмів визначимо механізм впливу одного – вужчого – виду ідентичності на інший – більш загальний та навпаки. Крім того, визначимо ціннісні аспекти цих взаємовпливів.

І. Ейбс та С. Джонс основними вимірами ідентичності вважають расу, гендер, сексуальну орієнтацію, релігійні переконання, належність до тієї чи іншої культури чи соціального класу. Усередині цього ядра вимірів знаходиться особистісна ідентичність. Але при цьому ступінь впливу зовнішніх чинників визначається різними особистісними характеристиками осмислення людиною свого життя [13]. Отже, маємо справу з моделлю, яка описує двосторонній зв'язок соціальної та особистісної ідентичностей індивіда. Природу таких зв'язків науковці описують як нелінійне, багатогранне і складне явище. Види соціальної ідентичності в цій моделі тісно пов'язані між собою.

Значно простіше уявляв взаємовпливи різних видів ідентичності С. Московісі. Структуру ідентичності він розглядав як ідентифікаційну матрицю, а також категоріальну підсистему в системі знань суб'єкта. Основою такої матриці є множинність належностей. Ця матриця розподіляє інформацію, що надходить, за категоріями, з якими людина себе ідентифікує [14].

Матричний підхід був одним з перших і дав можливість виділити і відокремити види ідентичності. Однак він не розкриває особливостей ціннісних взаємозв'язків. На його протигагу можемо згадати, наприклад, інтерсекціонізм. Виник він зі сфери гендерних студій, але ідея його стосується всіх видів ідентичності, тому доволі скоро він знайшов значно ширше застосування, ніж гендерно зумовлені питання. Суть підходу полягає у тому, що ми можемо розрізняти певні види ідентичності, але кожен із цих видів, поєднуючись з іншими, буде формувати особистісну соціальну ідентичність, нетотожну іншій. Тобто типологія формується не за окремим видом ідентичності, а за їх поєднанням [9]. Цей підхід був розроблений на основі аналізу процесу соціалізації як процесу формування та об'єднання множини ідентичностей. Таким чином, особистість розглядається не лише як носій провідної ролівої ідентичності, а і як сукупність кількох ідентичностей. Частина цих ролей є заданою з народження. Наприклад, біологічна характеристика «раса» має у кожному із соціумів свої когнітивні, емоційні та ціннісні характеристики. Людина засвоює їх з народження і слідує засвоєним правилам. Значущість і релевантність ідентичностей визначається у процесі соціалізації особистості. Відбувається або засвоєння, або зміна ідентичності, яка часто пов'язана з виходом за межі ролівої нормативності суспільства.

Об'єднує всі сучасні підходи, що вивчають структуру ідентичності, уявлення про ідентичність як про складний і багаторівневий феномен. Здатність ідентичності змінюватись, розвиватись, наповнюватись цінностями і сенсами є її основною внутрішньою характеристикою. Отже, групи, стосовно яких формується ідентичність, ознаки, за якими вона формується, значення і цінність цих ознак можуть бути надзвичайно варіативними.

Різні соціальні умови, що змінюються протягом життя людини, забезпечують таку різноманітність.

Зміна соціальних умов передбачає ще одну ознаку ідентичності – її динамічність. Динаміка ідентичності передбачає процес постійного переосмислення індивідом чи колективом тих ознак, з якими вони себе ототожнюють. Ідеться не лише про когнітивний вимір, але про ціннісний. Переосмислення у такому разі означає не так зміну змістового наповнення ідентичності, як процес постійного підтвердження або заперечення ознак належності до певних спільнот, зміну власної системи координат, зміну ієрархії цінностей. Зв'язки між типами ідентичності у такому контексті розглядаються як складні і багатозначні та як такі, що формують кожен із видів ідентичності, а в сумі формують соціальну ідентичність. Зміна в кожному із видів тягне за собою тією чи іншою мірою зміну всієї системи ідентичностей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ціннісний складник соціальної ідентичності є визначальним чинником для прогнозування міжгрупової взаємодії. Соціальна ідентичність як вихідна точка цієї взаємодії визначається знанням про групову належність і ставленням до неї. Але тільки коли ці знання й емоції стають цінністю, вони стають ваговою частиною «Я-концепції», тобто частиною самооцінки і образу себе. Таким чином, у міжгруповій взаємодії члени груп обстоюють не якусь абстрактну групову ідентичність, а значущу частину себе, яка є вираженням соціальної ідентичності. Усі процеси міжгрупової взаємодії мають особистісний вимір. Міжгрупове протиставлення – це протиставлення когнітивних уявлень, які є важливими для груп і конкретних людей – носіїв ідентичності. Такі протиставлення є емоційними, зарядженими упередженнями, сповненими негативних установок щодо носіїв іншої ідентичності. Такі носії сприймаються не просто як умовні «інші», а як реальна загроза, що має на меті змінити чи знищити цінність представника певної групи. Очевидно, у певних ситуаціях соціальної взаємодії так і є. Реальність свідчить про те, що існують групи реального протиставлення, які прагнуть взаємного підкорення чи знищення (наприклад, класичне дослідження С. Райхера злочинних угруповань в містечку Saint Andrews). Однак значна кількість ситуацій соціальної взаємодії, які переростають у протистояння, розвивається за сценарієм ціннісного протистояння, коли навіть раціональні аргументи не сприймаються жодною зі сторін, а емоційна напруга є надвисокою, але при цьому під час відстороненого аналізу ситуації можна знайти доступні шляхи до порозуміння, які до того ж будуть раціонально обґрунтовані і вигідні для обох груп. При цьому жодна із груп не зацікавлена у порозумінні на основі компромісу, бо компроміс трактується ними як відмова від ідентичності. У таких випадках конфлікт є суто протистоянням цінностей різних ідентичностей, що стосуються подібних ознак (наприклад, мовні, релігійні чи політичні протистояння).

Отже, у підсумку можемо сказати, що усі ознаки соціальної ідентифікації мають ціннісне значення. Відмінності в установках щодо самоідентифікації та ідентифікації інших як членів своєї групи можуть призводити до міжгрупової напруженості, ціннісного конфлікту, поглиблення міжгрупової дискримінації, викликати загрозу почуттю самоповаги та загрозу позитивній соціальній ідентичності. Це, безперечно, буде мати наслідки для міжгрупової взаємодії, нівелюватиме дію об'єднувачих чинників.

Список використаної літератури

1. Hogg M.A. Social identity theory. *Contemporary social psychological theories*. Palo Alto, CA : Stanford University Press, 2006. P. 111–136.
2. Hogg M.A. Uncertainty-identity theory. *Advances in Experimental Social Psychology*. 2007. Vol. 39. P. 69–126.

3. Ellemers N., Mlicki P.P. Being different or being better? National stereotypes and identifications of Polish and Dutch students. *European Journal of Social Psychology*. 1996. № 26. P. 97–114.
4. Cameron J.E. A three-factor model of social identity. *Self and Identity*. 2004. № 3. P. 239–262.
5. Hopkins N., Reicher S.D., Rijkswijkab W. Everyday Citizenship: Identity Claims and Their Reception. *Critical Social Policy*. 2001. № 21. P. 108–135.
6. Brewer M. The many faces of social identity: Implications for political psychology. *Political Psychology*. 2001. № 22. P. 115–125.
7. Hopkins N, Reicher S.D., Kahani V. Citizenship, participation and identity construction: political mobilization amongst British Muslims. *Psychologica Belgica*. 2003. Vol. 43. P. 33–54. DOI:10.5334/pb.1001.
8. Tajfel H., Turner J.C. The social identity theory of inter-group behavior. *Psychology of Intergroup Relations* / eds by S. Worchel, L.W. Austin. Chicago : Nelson-Hall, 1986. P. 120–153.
9. Phinney J.S. Ethnic Identity in Adolescents and Adults: review of Research. *Psychological Bulletin*. 1990. Vol. 108. № 3. P. 499–514.
10. Fishman J.A. Handbook of Language & Ethnic Identity. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1999. 320 p.
11. Marcia J.E. Identity in adolescence. *Handbook of adolescens psychology*. New York, 1980. 150–178 p.
12. Roccas S., Brewer M.B. Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*. 2002. Vol 6. P. 88–106.
13. Jones S.R., Abes E.S. Identity development of college students: advancing frameworks for multiple dimensions of identity. Jolley-Bass, 2013. P. 150.
14. Breakwell G. Identity and social representations. *Identity Process Theory: Identity, Social Action and Social Change*. Cambridge : Cambridge University Press. 2014. P. 118–134. DOI: 10.1017/CBO9781139136983.010.
15. Knudsen S. Intersectionality – A theoretical inspiration in the analysis of minority cultures and identities in Textbooks. 2006. URL: http://www.caen.iufm.fr/colloque_iartem/pdf/knudsen.pdf (дата звернення: 23.11.2021).

VALUE COMPONENT OF SOCIAL IDENTITY IN SOCIAL INTERACTION PROGNOSTICATION

Olga Kuharuk

*Institute of Social and Political Psychology
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
15, Andriyivska Str., Kyiv, Ukraine, 04070
e-mail: kuharuk.o@gmail.com*

The relevance of the article is due to the importance of analyzing the value component of social identity, which has an exceptional impact on the process of social interaction and social understanding. Value is given to all other components of social identity, but in psychological research it is mostly ignored. Focusing on how the value component of social identity is embodied will provide an opportunity to determine the basis for predicting certain types of social behavior in general and certain social conflicts in particular.

The purpose is determining the role of the value component of social identity in the process of social interaction. **Research methodology** – analysis of articles and research papers conducted in the framework of the social identity theory in order to study the role of the value component in intergroup interaction. The results of the analysis of the source base showed that the value component of social identity is an integral part of all types of social identity, determining their relevance and significance in the structure

of personal identity and self-concept. In the process of social perception, the coincidence of identification features is mainly perceived as the identity of other components of social identity, including values. The more complex in its structure and deep in its reflection is the social identity, the easier it is to perceive the complex identity of others. Disagreement on the value of social identity leads to social opposition, even in cases where other features may be understood and the absence of conflict.

Prospects for further research are seen in a deeper analysis of research results conducted within the theory of social identity, highlighting the basic patterns common to these studies and the integration of knowledge into Ukrainian socio-psychological scientific thought in order to develop methodological approaches to predicting intergroup interaction.

Key words: social identity, theory of social identity, structure of social identity, social interaction, social confrontation.

УДК 159. 907

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.13>

ЗВ'ЯЗОК МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ІЗ ФОРМУВАННЯМ ПОЧУТТЯ САМОТНОСТІ

Інна Леонова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
пр-т Академіка Глушкова, 2А, м. Київ, Україна, 02000,
e-mail: leonova.i.m@ukr.net*

У статті наведено результати дослідження зв'язків дефіциту і незадоволеності в міжособистісних стосунках із формуванням почуття самотності у жінок різних соціальних груп. Виконано міжгрупове порівняння і визначено статистично значущі відмінності найбільшого дефіциту і незадоволеності в міжособистісних стосунках жінок залежно від групової належності.

Виявлено, що почуття самотності у різних життєвих сферах має середню виразність у жінок п'яти груп (які проживають на тимчасово окупованій території, релігійні, переселенки з тимчасово окупованої території, інваліди і киянки), окрім жінок, ув'язнених у виправній колонії (далі – ВК), які відчувають високу незадоволеність у міжособистісних стосунках взагалі.

З'ясовано, що найбільшу самотність відчувають у всіх життєвих сферах жінки, які перебувають у ВК, що зумовлено закритою соціальною структурою виправної колонії (вимушена соціальна ізоляція). Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінки-інваліди, також відчувають самотність у всіх життєвих сферах, але найбільше в сім'ї і з більшими групами (соціум), що зумовлено об'єктивними чинниками. Жінки-переселенки з тимчасово окупованої території відчувають найбільшу самотність у соціумі (соціальна самотність), що пов'язано з переселенням у нове соціальне оточення. Релігійні жінки найбільше відчувають соціальну і романтичну самотність, а також у сім'ї, що зумовлено релігійною спільнотою. Щодо жінок-киянок, то їм притаманне незначне, ситуативне, тимчасове відчуття самотності у всіх життєвих сферах однаково.

Викрито, що наявність більшої дисгармонії в міжособистісних відносинах з іншими людьми мають жінки, які перебувають у ВК. Їх труднощі у стосунках з оточенням пов'язані з напруженістю, конфліктністю, агресивністю і відчуженістю. На рівні тенденції показано, що в жінок-переселенок з тимчасово окупованої території складність у стосунках із оточенням пов'язана з агресією (у вербальній чи невербальній формі); у релігійних жінок – із напруженістю; у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, – із напруженістю і відчуженістю; у жінок-інвалідів (глухоніми) – із напруженістю і конфліктністю, а у жінок-киянок – із конфліктністю.

Виявлено, що за гендерною спрямованістю жінкам, які перебувають у ВК, більш притаманні маскуліні якості, жінкам-киянкам – андрогенні, всім іншим групам жінок – фемінні, але з невеликою наявністю маскулінізму.

Також у процесі дослідження виявлено і встановлено статистично значущі відмінності між жіночими групами.

Ключові слова: сімейна самотність, соціальна самотність, романтична самотність, дружба, відносини з більшими групами, напруженість у стосунках, конфліктність у стосунках, агресивність у стосунках.

Вступ

Постановка проблеми. Безсумнівно, самотність у сучасному суспільстві є поширеною проблемою, пов'язаною зі зниженням якості життя та психологічного благополуччя людей. Особливо це стосується міжособистісних відносин, які є невід'ємним атрибутом життя людини в повноцінному формуванні особистості, а також відіграють значну роль

у всіх сферах її життєдіяльності. Аналізуючи міжособистісні відносини, можна пояснити багато соціальних проблем розвитку суспільства, сім'ї й особистості. Тому виявлення взаємозв'язків дефіциту і незадоволеності у міжособистісних стосунках із формуванням почуття самотності набуває більшої актуальності.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Нині дуже багато досліджень і праць присвячені проблемі самотності, яку дослідники визначають як одну з найгостріших проблем сучасного суспільства.

Дослідники М.Є. Пермякова, О.Г. Савченко і І.А. Єршова розглядали зв'язок відчуття щастя із суб'єктивною самотністю, індивідуалізмом / колективізмом та задоволеністю міжособистісними відносинами, де у своїх дослідженнях вони встановили негативну кореляцію між відчуттям щастя та рівнем суб'єктивної самотності, а гіпотеза про зв'язок відчуття щастя з показниками колективізму та індивідуалізму не підтвердилася [1, с. 149–157].

Низка науковців (А.С. Мельнічук, С.Н. Козловська, О.Ю. Нікіфорова) у своїх дослідженнях приділяли особливу увагу взаємозв'язку переживання самотності з ірраціональними ствердженнями про міжособистісні стосунки. Вони встановили, що відчуття самотності і негативне ставлення до нього має негативну кореляцію з переконаннями в комунікативній самоефективності, але взаємопов'язане з виразністю переконань (люди – егоїсти, близькі повинні розуміти «без слів», незгода означає неповагу, обов'язкове отримання схвалення з боку оточення, у детермінації самооцінки зовнішніми оцінками). Також вони встановили, що позитивне сприймання усамітнення пов'язане із силою переконань у детермінації самооцінки зовнішніми оцінками, в необхідності підтримки людини оточенням. А відчуття ізоляції від інших і суб'єктивна проблемність самотності пов'язані з небажанням емоційно саморозкриватися [2, с. 3–18].

Науковцями Сасіорро, Hughes, Waite, Hawkey & Thisted, 2006; Heikkinen & Kauppinen, 2004; Wilson, Krueger & Arnold et al., 2007; Stravynski & Boyer 2001; Russell, Cutrona, de la Mora, & Wallace, 1997 доведено, що переживання самотності впливає на психологічне і фізіологічне здоров'я людини, викликаючи депресію, тривогу, невпевненість, когнітивні і психічні розлади, адиктивну і делінквентну поведінку тощо [3; 5; 8; 7; 6]. А вчені Hawkey & Сасіорро [4] у своїх трудах акцентували увагу на тому, що проблема самотності ускладнює процес соціальної адаптації.

Отже, очевидний той факт, що почуття самотності зачіпає великий пласт проблем у житті людини. Незважаючи на розробленість проблеми, відкритим залишається питання переживання самотності жінок у міжособистісних стосунках.

Мета статті – виявити найбільший дефіцит і незадоволеність у міжособистісних стосунках, які пов'язані з почуттям самотності у жінок різних соціальних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невід'ємним атрибутом життя людини є міжособистісні стосунки. Аналіз міжособистісних стосунків людини дає можливість пояснити численні соціальні проблеми розвитку особистості, сім'ї і навіть суспільства.

Аналізуючи самотність, ми зіштовхуємося з тим, що людина відчуває себе самотньою тоді, коли усвідомлює неповноцінність своїх соціальних відносин. Виникнення переживання самотності починається з усвідомлення його причин, які можуть мати як внутрішній, так і зовнішній характер.

У процесі аналізу одержаних результатів «Зв'язок міжособистісних стосунків із формуванням почуття самотності» для виявлення рівня самотності, її виду та чинників у жінок різних соціальних груп використовувався такий методичний інструментарій, як диференційована шкала Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale), методика SELSA,

методика С.В. Духновського «Суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин» СОМО і методика С. Бем «Маскуліність – фемініність». Обробка отриманих даних здійснювалася за методом описової статистики (міра визначення центральної тенденції – Медіана, непараметричний критерій Манна-Уїтні (SPSS 23.0)). Отримані результати представлено в таблицях 1–8.

Вибірку досліджуваних склали жінки різних соціальних груп: 1) жінки які проживають на тимчасово окупованій території; 2) релігійні жінки; 3) жінки, які перебувають у виправній колонії (далі – ВК); 4) жінки-переселенки з тимчасово окупованої території; 5) жінки-інваліди (глухонімі); 6) жінки-киянки. Загальна кількість досліджуваних 270 осіб (по 45 у кожній групі), вік – 25–55 років.

Таблиця 1

Порівняння середніх показників незадоволеності соціальними відносинами за диференційованою шкалою Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale)

Медіана	Сім'я	Дружба	Романтичні і сексуальні стосунки	Відносини з більшими групами (соціум)
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	8	10	8	2
Релігійні жінки	9	11	6	3
Жінки, які перебувають у ВК	8	12	7	5
Жінки-переселенки з тимчасово окупованої території	7	10,5	5	3
Жінки-інваліди (глухонімі)	8	10,5	7	2
Жінки-киянки	6	10	6	2,5

Аналізуючи отримані показники ступеня тієї чи іншої соціальної незадоволеності досліджуваних груп жінок (табл. 1), визначимо: у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, виявлено високий рівень показника «романтичні і сексуальні стосунки» ($M=8$) і низький «відносини з більшими групами» ($M=2$); у жінок-киянок виявлено низький рівень за показниками: «сім'я» ($M=2$) і «відносини з більшими групами» ($M=2,5$); у жінок, які перебувають у ВК, виявлено високий рівень показників «дружба» ($M=12$) і «відносини з більшими групами (соціум)» ($M=5$); у жінок-інвалідів – низький рівень показника «відносини з більшими групами» ($M=2$). Щодо релігійних жінок і жінок-переселенок, то в них усі показники перебувають на середньому рівні.

Отже, можна говорити про те, що самотність у різних життєвих сферах шести груп жінок має середню вразливість. Тобто майже в кожній жіночій групі спостерігається невеликий дефіцит і незадоволеність у стосунках: сімейних, дружніх, соціальних, романтичних і сексуальних, окрім жінок із ВК, які відчувають високу незадоволеність у міжособистісних стосунках.

За методом попарного порівняння Манна-Уїтні визначено статистично значущі відмінності дефіциту і незадоволеності соціальними стосунками жінок різних соціальних груп, які представлені в таблиці 2.

Аналізуючи статистично значущі відмінності показників між групами жінок, можна говорити про те, що найбільший дефіцит і незадоволеність у сімейних стосунках відчувають релігійні жінки, а найбільшу задоволеність – жінки-киянки. В інших групах жінок незадоволеність сімейними стосунками має ситуативний характер, котрий підкріплюється не тільки відчуттям суб'єктивної невідповідності, а й об'єктивними чинниками, як-от

здоров'я (ставлення до здоров'я) у випадку з жінками-інвалідами; відстань та частота контактів із сім'єю, які зумовлені тимчасовою окупацією або вимушеним переселенням; вимушена соціальна ізоляція.

Таблиця 2

**Порівняльна характеристика соціальної незадоволеності жінок
різних соціальних груп**

Диференційована шкала Шмідт DSL				
1 група – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;				
2 група – релігійні жінки;				
3 група – жінки, які перебувають у виправній колонії;				
4 група – жінки-переселенки з тимчасово окупованої території;				
5 група – жінки-інваліди (глухонімі);				
6 група – жінки-киянки				
Групи	Сім'я	Дружба	Романтичні і сексуальні стосунки	Відносини з більшими групами (соціум)
1 і 2	—	0,01 (,002)	0,01 (,010)	0,01 (,003)
1 і 3	0,05 (,040)	—	—	0,001 (,000)
1 і 4	0,001 (,001)	—	0,01 (,008)	0,001 (,000)
1 і 5	—	—	0,05 (,015)	0,001 (,000)
1 і 6	—	—	—	0,05 (,033)
2 і 3	—	—	—	0,001 (,000)
2 і 4	0,001 (,001)	—	—	—
2 і 5	—	0,01 (,004)	—	—
2 і 6	0,01 (,010)	0,05 (,048)	—	—
3 і 4	0,01 (,009)	—	0,05 (,014)	0,001 (,001)
3 і 5	—	0,05 (,048)	—	0,001 (,001)
3 і 6	—	—	—	0,001 (,000)
4 і 5	0,01 (,002)	—	—	—
4 і 6	—	—	0,05 (,027)	—
5 і 6	0,05 (,017)	—	—	—
Критерій U Манна-Уїтні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t-критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%				

Високий рівень відчуття самотності у «дружніх стосунках» виявляється у жінок, які перебувають у ВК, що зумовлено закритою соціальною структурою ВК (соціально обмежене суспільство, положення, статус та соціальна роль). Найбільша задоволеність у «дружніх стосунках» виявляється у жінок-киянок і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, що зумовлено постійним місцем проживання і стійким колом суспільства (спілкування, підтримка). У інших групах жінок у меншій мірі, ніж у жінок із ВК, виявляється переживання самотності у дружніх стосунках. Але якщо у жінок-переселенок ця незадоволеність зумовлена вимушеним переселенням, новим соціальним оточенням, зміною роботи, то у жінок-інвалідів цей дефіцит зумовлений обмеженістю у вільному спілкуванні, котрий стає перетином для побудови стосунків і взаємовідносин із оточенням без вад слуху. А в релігійних жінок дефіцит у «дружніх стосунках» зумовлений релігійною спільнотою (з правилами, обмеженнями і канонами).

Самотність у «романтичних і сексуальних стосунках» у всіх жіночих групах має ситуативно-тимчасовий характер, окрім жінок, які проживають на тимчасово окупованій території.

Високий рівень самотності у «стосунках із більшими групами (соціум)» мають жінки, які перебувають у ВК, що зумовлено закритою соціальною структурою виправної колонії (соціально обмежене суспільство, положення, статус та соціальна роль). У жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-інвалідів ця потреба має задовольнений характер. Але варто зазначити, що на рівні тенденції жінок цих груп повністю влаштовує їх соціальне оточення (і більшого їм не потрібно) або що ця потреба отримала форму захисного механізму «заперечення». В інших групах жінок меншою мірою спостерігається дефіцит у стосунках із соціумом. Це свідчить про те, що всі жінки так чи інакше відчують самотність, а саме невідповідність або розрив між бажаними й дійсними стосунками з більшими групами (соціум), що зумовлено об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Подальше дослідження стосувалося більш глибокого вивчення взаємозв'язків, емоційних станів та визначення переживання різної самотності (соціальна, сімейна, романтична) жінок різних соціальних груп за методикою SELSA. Отримані результати представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Порівняння середніх показників сімейної, соціальної і романтичної самотності жінок різних соціальних груп за методикою SELSA

Медіана	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	32,5	37,0	35,5
Релігійні жінки	43,0	23,0	49,0
Жінки, які перебувають у виправній колонії	52,0	40,0	49,0
Жінки-переселенки з тимчасово окупованої території	45,0	15,5	32,5
Жінки-інваліди (глухонім)	37,5	48,5	43,5
Жінки-киянки	37,0	21,0	31,0

Аналізуючи отримані показники досліджуваних шести груп жінок (табл. 3) за методикою SELSA, зазначимо, що в жінок, які перебувають у ВК, показники «соціальна самотність» ($M=52,0$), «сімейна самотність» ($M=40,0$) і «романтична самотність» ($M=49,0$) перебувають на високому рівні, що свідчить про відчуття самотності у всіх життєвих сферах. У жінок-переселенок із тимчасово окупованої території показник «соціальна самотність» ($M=45$) перебуває на високому рівні, «романтична самотність» ($M=32,5$) – на помірному, «сімейна самотність» – на низькому ($M=15,5$). Це вказує на те, що жінки-переселенки відчують найбільшу самотність у соціальних стосунках і найменшу в сімейних, виходячи з того, що переселення відбувається разом із сім'єю, від якої вони отримують підтримку. У жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-інвалідів показник «сімейної самотності» ($M=37$; $M=48,5$) має високий рівень вияву, «романтичної самотності» ($M=32,5$; $M=43,5$) і «соціальної самотності» ($M=15,5$; $37,5$) – помірний. У релігійних жінок показник «соціальної самотності» ($M=43$) і «романтичної самотності» ($M=49$) мають високий рівень вияву, а «сімейної самотності» – помірний ($M=23,0$). У жінок-киянок усі показники виявились на помірному рівні, що вказує на притаманне невелике відчуття самотності у всіх життєвих сферах.

Також слід зазначити, що в чотирьох групах жінок, окрім жінок-інвалідів і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, однакова структура у співвідношенні різних видів самотності між собою: сімейна самотність менше виражена, ніж соціальна і романтична, які більш виражені і незначно відрізняються по показникам між собою, тоді

як у групі жінок-інвалідів і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, сімейна самотність займає найвище місце, а романтична і соціальна – менш виражені, до того ж сімейна самотність у них має високий рівень показника.

За методом попарного порівняння Манна-Уїтні визначено статистично значущі відмінності соціальної, сімейної і романтичної самотності жінок різних соціальних груп, які представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика самотності особистості жінок різних соціальних груп за методом U-критерія Манна-Уїтні

Selsa			
1 група – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;			
2 група – релігійні жінки;			
3 група – жінки, які перебувають у виправній колонії;			
4 група – жінки-переселенки з тимчасово окупованої території;			
5 група – жінки-інваліди (глухонімі);			
6 група – жінки-киянки.			
Групи	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність
1 і 2	–	–	–
1 і 3	0,05 (,039)	–	0,05 (,016)
1 і 4	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,001 (,000)
1 і 5	0,001 (,000)	0,05 (,033)	–
1 і 6	0,05 (,043)	0,001 (,000)	0,05 (,016)
2 і 3	0,001 (,001)	0,05 (,037)	–
2 і 4	–	0,001 (,000)	0,05 (,019)
2 і 5	–	–	–
2 і 6	–	0,05 (,033)	–
3 і 4	0,05 (,029)	0,001 (,000)	0,001 (,000)
3 і 5	0,001 (,000)	–	–
3 і 6	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,001 (,000)
4 і 5	–	0,001 (,000)	0,05 (,014)
4 і 6	0,001 (,001)	0,01 (,004)	–
5 і 6	–	0,001 (,000)	0,05 (,044)

Критерій U Манна-Уїтні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%

Якщо говорити про статистично значущі відмінності результатів методики між групами (табл. 4.), то ми можемо зазначити, що найбільшу самотність (соціальну, сімейну і романтичну) відчувають у всіх життєвих сферах жінки, які перебувають у ВК, що зумовлено закритою соціальною структурою виправної колонії (вимушена соціальна ізоляція). Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, також відчувають самотність у всіх життєвих сферах, але найбільше в сім'ї, що зумовлено об'єктивним чинником (тимчасовою окупацією території Донбасу; вимушеним розлученням; відстанню і частотою контактів із рідними, з партнером). Жінки-переселенки з тимчасово окупованої території відчувають найбільшу самотність у соціумі (соціальна самотність), а саме невідповідність або розрив між бажаними і дійсними стосунками, які передбачають налагодження нових соціальних контактів. Відчуття сімейної самотності їм не притаманне, оскільки переселення відбувалося разом із сім'єю, від якої вони отримують підтримку. Щодо жінок-інвалідів, то вони найбільшу самотність відчувають у сімейних стосунках

(сімейна самотність) і меншу – у соціальних і романтичних. *А релігійні жінки* найбільше відчують самотність соціальну і романтичну, що першочергово зумовлено релігійною спільнотою. Щодо жінок-киянок, то їм притаманно незначне, ситуативне, тимчасове відчуття самотності у всіх життєвих сферах однаково. Також слід зазначити, що тільки в жінок-інвалідів і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, у структурі співвідношення різних видів самотності – сімейна самотність займає вищу позицію.

Подальше дослідження стосувалося більш глибокого вивчення і визначення індикаторів (стани, почуття) дисгармонічної взаємодії у стосунках з іншими людьми, жінок різних соціальних груп за допомогою методики С.В. Духновського «Суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин» СОМО. Отримані результати представлені у таблиці 5.

Таблиця 5

Порівняння середніх показників причини дисгармонії міжособистісних стосунків жінок різних соціальних груп

Медіана	Напруженість у стосунках	Відчуженість у стосунках	Конфліктність у стосунках	Агресивність у стосунках
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	5	5	4	4,5
Релігійні-жінки	6	4	4	5
Жінки, які перебувають у ВК	7	7	6	6,5
Жінки-переселенки з тимчасово окупованої території	4	4,5	4	5
Жінки-інваліди (глухонімі)	6	5	6	5
Жінки-киянки	5	4,5	6	4

Аналізуючи отримані показники досліджуваних шести груп жінок (табл. 5) за методикою СОМО «Суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин» С.В. Духновського, виявлено, що всі показники цієї методики у шести груп жінок перебувають на межі середніх значень (від 4 до 7), але деякі з них межують із високим рівнем, що дає підстави говорити про причини дисгармонійності в стосунках на рівні тенденції. Отже, в жінок, які перебувають у виправній колонії, всі характеристики перебувають на верхній грані середніх значень (6–7 балів), що говорить про значні труднощі в стосунках взагалі. У жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, більшими причинами дисгармонійності у стосунках з іншими людьми є «напруженість» (M=5) і «відчуженість» (M=5); у релігійних жінок – «напруженість» (M=6); у жінок-переселенок – «агресивність» (M=5); у жінок-інвалідів – «напруженість» (M=6) і «конфліктність» (M=6), а у жінок киянок – «конфліктність» (M=6).

За методом попарного порівняння Манна-Уїтні визначено статистично значущі відмінності характеристик дисгармонійності міжособистісних відношень за допомогою самооцінок жінок різних соціальних груп, які представлені в таблиці 6.

Якщо говорити про статистично значущі відмінності отриманих результатів між групами, то можемо зазначити, що наявність більшої дисгармонії в міжособистісних відносинах з іншими людьми мають **жінки, які перебувають у ВК**. Це свідчить про те, що в них відсутня єдність і згода з іншими людьми, ослаблені позитивні емоційні зв'язки і переважають почуття, які віддаляють їх від суспільства взагалі. Це почуття злості,

самотності, сорому і образи, вини і каяття, заздрості і неприязні. Вони можуть дистанціюватись і виявляти різкість, грубість щодо інших людей (вербально чи невербально). А також переживати самотність і ізолюваність, незважаючи на те, що вони перебувають серед інших людей.

Таблиця 6

Порівняльна характеристика причин дисгармонійності міжособистісних відношень жінок різних соціальних груп

Суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин (СОМО)				
1 група – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;				
2 група – релігійні жінки;				
3 група – жінки, які перебувають у виправній колонії;				
4 група – жінки-переселенки з тимчасово окупованої території;				
5 група – жінки-інваліди (глухонімі);				
6 група – жінки-киянки				
Групи	Напруженість у стосунках	Відчуженість у стосунках	Конфліктність у стосунках	Агресивність у стосунках
1 і 2	–	–	–	–
1 і 3	0,05 (.034)	–	–	0,05 (.024)
1 і 4	0,001 (.000)	0,01 (.008)	0,01 (.002)	0,01 (.002)
1 і 5	–	–	–	–
1 і 6	–	–	0,05 (.021)	–
2 і 3	0,05 (.023)	0,05 (.016)	0,001 (.000)	–
2 і 4	0,001 (.000)	–	–	0,05 (.023)
2 і 5	–	–	0,001 (.012)	–
2 і 6	–	–	–	0,001 (.000)
3 і 4	0,001 (.000)	0,001 (.000)	0,001 (.001)	0,01 (.003)
3 і 5	–	0,001 (.001)	–	–
3 і 6	0,05 (.048)	0,001 (.000)	0,01 (.011)	0,001 (.000)
4 і 5	0,01 (.006)	–	0,05 (.041)	–
4 і 6	0,05 (.014)	–	–	0,05 (.048)
5 і 6	–	–	–	0,001 (.000)
Критерій U Манна-Уїтні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t-критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%				

Також показано, що всі показники в групах жінок мають середній рівень, але деякі з них межують із високим рівнем, що дає підстави говорити про причини дисгармонійності в стосунках на рівні тенденцій:

– у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, причинами, які впливають на дисгармонію у відносинах з іншими людьми, є напруженість і відчуженість у стосунках. Цим жінкам характерна зосередженість на відносинах, яка має характер обережності у встановленні близьких відносин у виборі осіб, із якими створюються більш глибокі емоційні стосунки. Тому іноді в них простежується бажання дистанціюватися від інших;

– у релігійних жінок – напруженість у стосунках. Цим жінкам притаманна емоційна нестійкість, підвищена стомлюваність, гнітючі почуття, зайва зосередженість і поглиненість думками про відносини, які є нестійкими, що викликають занепокоєння і дискомфорт;

– у жінок-переселенок – агресивність. Цим жінкам хоч і притаманна позиція «на рівні» з іншими, де вони демонструють свою дружність, тактовність, співпрацю, але іноді

з'являється тенденція домінувати над іншими, отримати контроль, експлуатувати інших, що безпосередньо впливає на різкість, грубість (вербально чи невербально) і непрямую агресію.

– у **жінок-інвалідів** – напруженість і конфліктність. Цим жінкам притаманна емоційна нестійкість, підвищена стомлюваність, гнітючі почуття, зайва зосередженість і поглиненість думками про стосунки, які є нестійкими, що викликають занепокоєння і дискомфорт. Наявність суперечностей і протистоянь з іншими людьми впливає на їх установку «життя – боротьба проти всіх». У стосунках вони орієнтуються суто на свої інтереси і відкрито борються за їх реалізацію.

– у **жінок-киянок** – конфліктність. Цим жінкам властиве не тільки конструктивне вирішення труднощів і суперечностей, які виникають, а й наявність суперечностей, протистоянь і протиборств, де у їх стосунках з іншими людьми спостерігається орієнтація на свої інтереси, прагнення відстояти свою думку, іноді нав'язати своє рішення.

Подальше дослідження спрямовано на визначення гендерної ідентичності особистості жінок різних соціальних груп, які впливають на їх характер міжособистісних відносин за методикою «Маскулінність і фемінність» С. Бем (анкета (опитувальник) статевих ролей DSRI). Отримані результати представлені у таблиці 7.

Таблиця 7

Порівняння середніх показників типу гендерної особистості жінок різних соціальних груп

«Маскулінність – фемінність» С. Бем						
Групи	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у ВК	Жінки-переселенки з тимчасово окупованої території	Жінки-інваліди	Жінки-киянки
Медіана	0,4	0,6	-0,1	0,5	0,4	0,2

Аналізуючи отримані показники досліджуваних шести жіночих груп (табл. 7), видно, що середні показники для всіх досліджуваних жінок перебувають у межах від 0,6 до -0,1, що говорить про андрогінність досліджуваних. Результати п'яти груп жінок, окрім тих, які перебувають у ВК, перебувають у позитивному векторі, тобто ближче до фемінності. А результати жінок із виправної колонії мають хоч і мінімальну, але все ж таки спрямованість у негативний вектор, що говорить про більшу схильність до маскулінності, що пояснюється специфікою місця знаходження досліджуваних. Також слід зазначити, що у жінок-киянок, на відміну від інших груп жінок, показник найбільш низький, хоч і перебуває в позитивній площині, що дає підстави говорити про андрогінність жінок-киянок.

За методом попарного порівняння Манна-Уїтні визначено статистично значущі відмінності типу гендера особистості жінок різних соціальних груп, які представлені в таблиці 8.

Якщо говорити про статистично значущі відмінності результатів методики між групами жінок, то ми можемо виокремити такі ключові моменти:

– результат показника жінок, які перебувають у ВК, статистично відрізняється від результатів інших п'яти груп жінок у напрямі негативного вектора;

– показник жінок-киянок значно нижчий (ближче до «0») ніж у релігійних жінок і жінок-переселенок із тимчасово окупованої території.

Таблиця 8

Порівняльна характеристика типу гендерності особистості жінок різних соціальних груп за методом U-критерій Манна-Уїтні

Методика маскулітності і фемінності С.Бем						
1 група – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;						
2 група – релігійні жінки;						
3 група – жінки, які перебувають у виправній колонії;						
4 група – жінки-переселенки із тимчасово окупованої території;						
5 група – жінки-інваліди (глухонімі);						
6 група – жінки-киянки.						
Групи	1	2	3	4	5	6
1		–	–	0,001 (,000)	–	–
2	–	0,05 (,015)	–	0,001 (,000)	–	–
3	0,001 (,000)	0,001(,000)	0,001 (,000)	–	0,001 (,000)	0,001 (,000)
4	–	0,05 (,041)	–	0,001 (,000)	–	–
5	–	–	–	0,001 (,000)	–	–
6	–	–	0,05 (,015)	0,001 (,000)	0,05 (,041)	–
Критерій U Манна-Уїтні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t-критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%						

Отже, можна говорити про те, що за гендерною спрямованістю жінкам, які перебувають у виправній колонії більш притаманні маскулітні якості, жінкам-киянкам – андрогенні, всім іншим групам жінок – фемінні, але з невеликою наявністю маскулінізму.

Висновки. У процесі аналізу одержаних результатів «Зв'язок міжособистісних стосунків із формуванням почуття самотності» виявлено, що:

– жінки, які перебувають у ВК, маскулітні з високим рівнем самотності у всіх життєвих сферах. У них відсутня єдність і згода з іншими людьми, ослаблені позитивні емоційні зв'язки, а наявність суперечностей і протистояння щодо інших впливає на їх установку «життя – боротьба проти всіх». Тому їм властиві почуття, які віддаляють їх від суспільства загалом, як-от злість, самотність, сором і образа, вина і каяття, заздрість і неприязнь. У поведінці вони можуть або дистанціюватись від оточення або виявляти різкість, грубість (вербально чи невербально). Незважаючи на те, що жінки перебувають серед інших людей, їм притаманне почуття власної ізоляції. Це зумовлено не тільки індивідуально-особистісними властивостями жінок, а й об'єктивним чинником – соціально закритою структурою виправної колонії (соціально обмежене суспільство, правила, положення, статус та соціальна роль, стосунки (як з адміністрацією, так і з навколишнім середовищем));

– жінки-переселенки з тимчасово окупованої території за гендерною належністю більш жіночі. Вони відчують найвищий рівень самотності у соціумі, пов'язаний із невідповідністю між бажаними і дійсними стосунками, які передбачають налагодження нових соціальних контактів. Відчуття сімейної самотності їм не притаманне, оскільки переселення відбувалося разом із сім'єю, від якої вони отримують підтримку. Вони можуть ситуативно переживати самотність у дружніх, романтичних і сексуальних стосунках, що зумовлено переважно життєвими обставинами. На рівні тенденції показано, що на дисгармонію у міжособистісних стосунках впливає агресія, хоча їм і притаманна позиція бути нарівні з іншими, де вони демонструють свою товариськість, тактовність, співпрацю, але інколи з'являється тенденція домінувати над іншими, отримати контроль, експлуатувати інших, що безпосередньо впливає на їхню різкість, грубість (вербально чи невербально) і непряму агресію;

– *релігійним жінкам* притаманні більш фемінні якості. Вони відчують самотність і незадоволеність у всіх життєвих сферах (соціумі, сім'ї, романтичних стосунках). На рівні тенденції показано, що причинами дисгармонії в міжособистісних стосунках є напруженість, пов'язана з емоційною нестійкістю, підвищеною стомлюваністю, зайвою зосередженістю і поглиненістю думками про стосунки, які є нестійкими і викликають занепокоєння та дискомфорт;

– *жінки-інваліди* високий рівень самотності відчують у сімейних стосунках (сімейна самотність). У всіх інших життєвих сферах (соціум, романтичні, сексуальні і дружні стосунки) самотність має ситуативний характер, зумовлений обмеженістю у вільному спілкуванні, що стає перешкодою для побудови взаємостосунків з оточенням без вад слуху. На рівні тенденції показано, що потреба у відношеннях із більшими групами, яка має задовольняючий характер, отримала форму захисного механізму «заперечення». Також на рівні тенденції показано, що дисгармонія в міжособистісних стосунках пов'язана з напруженістю і конфліктністю, які супроводжуються емоційною нестійкістю, підвищеною стомлюваністю, гнітючими почуттями, зайвою зосередженістю і поглиненістю думками про стосунки, які є нестійкими, викликають занепокоєння і дискомфорт. Наявність суперечностей і протистоянь з іншими людьми впливає на їх установку «життя – боротьба проти всіх». У стосунках вони орієнтуються суто на свої інтереси і відкрито борються за їх реалізацію;

– *жінки-киянки* за гендерною спрямованістю мають андрогенні якості. Вони відчують самотність у всіх життєвих сферах ситуативно (соціум, романтичні і сексуальні відносини). Загалом, вони задоволені сімейними і дружніми стосунками. На рівні тенденції виявлено, що дисгармонію в міжособистісних стосунках викликає конфліктність, орієнтація на свої інтереси, прагнення відстояти свою думку, іноді нав'язати власну точку зору;

– *жінкам, які проживають на тимчасово окупованій території*, більш притаманні фемінні якості, але з маскулініними виявами. У всіх життєвих сферах вони відчують самотність, але найвищий рівень самотності спостерігається в сім'ї, романтичних і сексуальних стосунках, що зумовлено об'єктивним чинником – тимчасовою окупацією території Донбасу, вимушеним розлученням, відстанню і частотою контактів із рідними, партнером. Вони задоволені дружніми стосунками і відносинами з більшими групами (соціум), що зумовлено постійним місцем проживання і стійким колом оточення (спілкування, підтримка). На рівні тенденції показано, що причинами дисгармонії в міжособистісних стосунках є напруженість і відчуженість. Для них характерна обережність у встановленні близьких емоційних стосунків, тому іноді них простежується бажання дистанціюватися від інших.

Також виявлено статистично значущі відмінності, де:

– найбільший дефіцит і незадоволеність у сімейних стосунках виявлено у релігійних жінок, а у жінок-киянок ця потреба задоволена;

– високий рівень відчуття самотності в дружніх стосунках виявляється у жінок, які перебувають у ВК, а у жінок-киянок і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, ця потреба задоволена;

– високий рівень самотності у стосунках із більшими групами (соціум) мають жінки, які перебувають у ВК (виправна колонія), а у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-інвалідів ця потреба задоволена;

– у жінок, які перебувають у виправній колонії, всі види самотності (сімейна, романтична, соціальна) більш виражені, ніж в інших групах;

– у жінок-переселенок із тимчасово окупованої території вищим є переживання соціальної самотності, ніж в інших групах жінок;

- у жінок-інвалідів вищим є переживання сімейної самотності порівняно з іншими групами жінок;
- у жінок, які перебувають у ВК, вищі всі показники міжособистісних відносин (відчуженість, напруженість, конфліктність і агресивність) порівняно з показниками інших груп жінок;
- показники жінок, які перебувають у ВК, значно відрізняються від жінок інших груп негативною спрямованістю (маскулінізм).

Також варто підкреслити, що гендерна спрямованість, безпосередньо пов'язана з дисгармонією в міжособистісних стосунках і переживанням самотності жінками.

Список використаної літератури

1. Пермякова М.Е., Савченко А.Г., Ершова И.А. Связь счастья, субъективного одиночества, индивидуализма и межличностных отношений у старшеклассников. *Известия Уральского федерального ун-та. Серия1: Проблемы образования, науки и культуры*. Урал. 2020. Том 26, № 1 С. 149–157 DOI 10.15826/izv1.2020.26.1.017
2. Мельничук А.С., Козловская С.Н., Никифорова О.Ю. Взаимосвязь переживания одиночества и иррациональных убеждений о межличностных отношениях у студентов. *Акмеология* 4. Личностно-профессиональное развитие. 2018. С. 13–18.
3. Cacioppo J.T. Hughes M.E. Loneliness as a specific risk factor for depressive symptoms: *Cross-sectional and longitudinal analyses*. *Psychology and Aging* . 2006. p. 140–151.
4. Hawkley L.C., Cacioppo J.T. Loneliness Matters: A Theoretical and Empirical Review of Consequences and Mechanisms. *Annals of Behavioral Medicine*. 2010 Vol. 40, Issue 2, P. 218–227. URL: <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9210-8>
5. Heikkinen R., & Kauppinen M. Depressive Symptoms in Late Life: A 10-Year Follow-Up. *Archives of Gerontology and Geriatrics*. 2004. P. 38, 239–250. URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.archger.2003.10.004>
6. Russell D.W., Cutrona C.E., de la Mora A., & Wallace R.B. Loneliness and nursing home admission among rural older adults. *Psychology and Aging*. 1997, 12(4), p. 574–589. URL: <https://doi.org/10.1037/0882-7974.12.4.574>
7. Stravynski A., & Boyer R.. Loneliness in relation to suicide ideation and parasuicide: A population-wide study. *Suicide and Life-Threatening Behavior*. 2001. 31(1), 32–40. URL: <https://doi.org/10.1521/suli.31.1.32.21312>
8. Wilson R.S., Krueger K.R., Arnold S.E. et al. Loneliness and risk of Alzheimer disease. 2007. 64(2)/ 234–40. doi:10.1001/archpsyc.64.2.234.

THE RELATIONSHIP BETWEEN INTERPERSONAL RELATIONSHIPS WITH THE FORMATION OF A FEELING OF LONELINESS

Inna Leonova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
2A, Akademika Glushkova Ave., Kyiv, Ukraine, 02000
e-mail: leonova.i.m@ukr.net*

The article presents the results of a study of the links between deficit and dissatisfaction in interpersonal relationships with the formation of feelings of loneliness in women from different social groups. An intergroup comparison was made and statistically significant differences in the largest deficit and dissatisfaction in interpersonal relationships of women, depending on their group affiliation, were identified.

It was found that the feeling of loneliness in various spheres of life is moderate in women from five groups (living in the temporarily occupied territory, religious, displaced from the temporarily occupied

territory, disabled people and women from Kyiv, except for women prisoners from the penal colony, who feel high dissatisfaction in interpersonal relationships in general.

It is revealed that the greatest loneliness is felt in all spheres of life by women who are in a correctional colony, this is primarily due to the closed social structure of the correctional colony (forced social isolation). Women living in the temporarily occupied territories and women with disabilities also experience loneliness in all spheres of life, but mostly in the family and with larger groups (society), which is primarily due to objective factors. Migrant women from the temporarily occupied territories experience the greatest loneliness in society (social loneliness) due to relocation to a new social environment. Religious women experience social and romantic loneliness the most, as well as in the family, which is primarily due to their religious community. As for women from Kyiv, they have a small, situational, temporary feeling of loneliness in all spheres of life equally.

It was revealed that women who are in a correctional colony have greater disharmony in interpersonal relationships with other people. Their difficulties in dealing with their surroundings are related to tension, conflict, aggression and alienation. At the trend level, it has been shown that in displaced women from the temporarily occupied territory, the difficulty in dealing with others is associated with aggression (verbal or nonverbal); in religious women with tension; in women living in the temporarily occupied territory with tension and alienation; in women with disabilities (deaf-mute) with tension and conflict, and in women of Kiev with conflict.

It was found that in terms of gender orientation, women who are in a correctional colony have more masculine qualities, Kyivan women have androgenic qualities, all other groups of women have more feminine qualities, but with a small presence of masculinism.

Also in the study, statistically significant differences between female groups were identified and established.

Key words: family loneliness, social loneliness, romantic loneliness, friendship, relationships with larger groups, tension in relationships, conflict in relationships, aggression in relationships.

УДК 159.9.014:2-46:355.088:27-726.3-047.37(045)
DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.14>

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ ЗАСОБАМИ ДУШПАСТИРСТВА ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ

Артем Маковський

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького,
вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, Україна, 29000
e-mail: makovski200844@gmail.com*

У статті висвітлено узагальнені результати проведеного дослідження щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників засобами душпастирства військових капеланів. Актуальність дослідження зумовлена впровадженням інституту військового капеланства та необхідністю пошуку нових напрямів надання психологічної допомоги персоналу прикордонного відомства.

У роботі уточнено дефініції «психологічний супровід професійної діяльності прикордонників» (безперервний процес організації та проведення комплексу соціально-психологічних заходів із метою підтримання оптимального стану психічного здоров'я персоналу відомства під час виконання професійних обов'язків через формування психологічної стійкості до впливу стресових чинників, психологічної готовності до виконання професійних завдань та запобігання виникненню негативних психічних станів) та «душпастирство» (професійна діяльність військових капеланів, спрямована на реалізацію права на свободу віросповідання, релігійну опіку та задоволення релігійних потреб співробітників прикордонного відомства та членів їх сімей, а також участь у заходах зі збереження психічного здоров'я прикордонників).

Розглянуто думки науковців-психологів на питання актуальності та необхідності спільної роботи військових психологів та військових капеланів щодо збереження психічного здоров'я особистості. Запропоновано прогностичну модель взаємодії військових психологів та військових капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників, детерміновану наративами екзистенціальної психології.

Перспективою подальших наукових розвідок є дослідження потенціалу арттерапевтичного інструментарію в діяльності військових капеланів та застосування його в психопрофілактичній роботі з прикордонниками.

Ключові слова: психічне здоров'я, військовий капелан, прикордонник, психологічний супровід, душпастирство.

Вступ. Із вересня 2018 року ми досліджували питання залучення військових капеланів до процесу психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників. Актуальність цього дослідження зумовлена впровадженням інституту військового капеланства та необхідністю пошуку нових напрямів надання психологічної допомоги персоналу прикордонного відомства, адже соціальні потрясіння, які переживають прикордонники з 2014 року у формі постійного військового конфлікту, військового та інформаційного тероризму проти України та українського етносу з боку Російської Федерації, сепаратизму, диверсійної та розвідувально-підривної діяльності всередині нашої держави, детермінують перманентне виникнення яскравих негативних психоемоційних реакцій та призводять до порушення психічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши вітчизняні і зарубіжні наукові дослідження щодо використання потенціалу військових капеланів у процесі психологічного супроводу військовослужбовців [1; 2; 3; 4], ми засвідчили актуальність та необхідність їх залучення до психологічного супроводу та збереження психічного здоров'я комбатантів. Цікавими є висновки, зроблені Н. Кострубою: «...теоретичний огляд взаємозв'язку релігії та психічного здоров'я продемонстрував наявність наукових доказів щодо позитивного впливу внутрішньої релігійності з показниками здоров'я і добробуту людини. ...Загалом, релігія може дати особистості так звані копінг-стратегії як загальні схеми чи структури психологічного подолання складних життєвих ситуацій» [5, с. 116].

На жаль, серед наукової спільноти та нормотворців немає єдиного бачення дефініції «психологічний супровід». Одні розглядають його як «психологічну роботу», «психологічне забезпечення», «морально психологічне забезпечення діяльності військ» на окремих етапах військової діяльності, як-от на стадії адаптації мобілізованих військовослужбовців або військовослужбовців за контрактом до військової служби, проблеми підготовки до військової діяльності в умовах збройних конфліктів, професійно-психологічного відбору миротворців, оперативної-службової діяльності особового складу прикордонних підрозділів тощо. Інші – як комплекс заходів психологічного забезпечення, який здійснюється суб'єктами морально-психологічного забезпечення безперервно і цілеспрямовано на кожному етапі службової діяльності персоналу з метою підтримання оптимального стану психічного здоров'я військовослужбовців, стійкості до стресових факторів від початку служби до звільнення.

Нормотворець у наказі Міністерства внутрішніх справ України № 179 від 09 березня 2021 року «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній прикордонній службі України» зафіксував, що «психологічний супровід виконання завдань з охорони державного кордону – комплекс заходів із підтримання оптимального стану психологічного здоров'я особового складу під час виконання завдань з охорони державного кордону через формування психологічної стійкості до впливу стресових чинників, психологічної готовності до виконання завдань та запобігання виникненню негативних психічних станів» [6]. Ми ж пропонуємо під поняттям «психологічний супровід професійної діяльності прикордонників» розуміти безперервний процес організації та проведення комплексу соціально-психологічних заходів із метою підтримання оптимального стану психічного здоров'я персоналу відомства під час виконання професійних обов'язків через формування психологічної стійкості до впливу стресових чинників, психологічної готовності до виконання професійних завдань та запобігання виникненню негативних психічних станів. Психологічний супровід має здійснюватися на всіх етапах професійної діяльності (від призову на військову службу чи укладення трудового договору до звільнення з роботи чи військової служби).

Оскільки психологічний супровід професійної діяльності прикордонників є безперервним процесом серед професій типу «людина-людина», то до реалізації його завдань необхідно залучати не лише психологів військових частин, органів і підрозділів Державної прикордонної служби України, а й військових капеланів. Ми вважаємо, що душпастирство – це професійна діяльність військових капеланів, спрямована на реалізацію права співробітників прикордонного відомства та членів їх сімей на свободу віросповідання, релігійну опіку та задоволення релігійних потреб, а також участь у заходах зі збереження психічного здоров'я. Серед вітчизняних науковців, які досліджували позитивний вплив спільної (командної) роботи військових психологів та військових капеланів щодо збереження психічного здоров'я персоналу сектору безпеки та оборони, були такі: С. Грилюк, Н. Дідик, О. Колесніченко, О. Матеюк, Я. Мацегора, В. Москалець, В. Осьодло,

Рис. 1. Прогностична модель взаємодії військових психологів та військових капеланів

Є. Потапчук, Н. Потапчук, І. Приходько, О. Томчук, О. Тохтамиш, Л. Тютюнник, С. Чижевський та інші; за кордоном у цьому напрямі працювали: А. Adamantios, С. Asekoff, L. Carey, J. Cohen, T. Crowe, B. Feldstein, P. Hemming, M. Kopacz, P. Mueller, D. Plevak, T. Rummans, P. Teague та інші. Ознайомившись із їхніми дослідженнями, ми розробили прогностичну модель взаємодії військових психологів та військових капеланів щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників (рис. 1).

В енциклопедичних словниках під моделлю розуміється схема, зображення чи опис будь-якого предмета, явища чи процесу в природі чи суспільстві, що вивчаються як їх аналог (з лат. *modulus* – міра, зразок) [7].

Оскільки ми поділяєм погляди Т. Зайцевої [8], наша прогностична модель заснована на ідеях екзистенціальної психології, тобто основними принципами психологічного супроводу, на нашу думку, мають бути прагнення до відновлення автентичності особистості, відповідності внутрішній природі буття у світі. У цьому контексті психологічний супровід орієнтований на допомогу особі вирішити основні екзистенціальні проблеми: життя і смерті; волі, відповідальності і вибору; смислу і безглуздості існування.

Отже, моделювання дає змогу чітко визначити компоненти, схематично побудувати зв'язки між ними, виділити форми, методи, системи оцінки результату, окреслити вимоги до об'єкта дослідження. Детальний складники нашої моделі описано в окремому дослідженні [9]. Після перевірки результативності вказаної моделі ми розробили практичні рекомендації керівному складу військових частин, органів та підрозділів охорони державного кордону щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників засобами душпастирства військових капеланів, які також були детально описані [10].

Висновок. Таким чином, основними завданнями військових психологів та капеланів під час психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників є:

- зменшення в прикордонників психологічної напруженості і втоми;
- швидке повернення в стрій прикордонників, які не потребують госпіталізації та мають лише психосоматичні скарги;
- вжиття заходів психологічної реабілітації з психотравмованим персоналом;
- психологічне відновлення боєздатності деморалізованих прикордонних підрозділів.

Отже, активне введення в процес психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників потенціалу душпастирства військових капеланів значно вплине на збереження психічного здоров'я та сприятиме виконанню Державної цільової програми з медичної, фізичної реабілітації та психосоціальної реадaptaції постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2023 року, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України № 1021 від 05 грудня 2018 року, та Стратегії людського розвитку, затвердженої Указом Президента України № 225/2021 від 02 червня 2021 року.

Список використаної літератури

1. Makovskyi A. Involvement of military chaplains in the psychological support of border guards. *Paradigm of knowledge*. 2021. Vol. 2(46). P. 72–82. URL: <https://cutt.ly/4T37LK1> (last accessed: 29.11.2021).
2. Маковський А. Щодо актуальності питання залучення військових капеланів до психологічного супроводу прикордонників. *Дніпровський науковий часопис публічного*

- управління, психології, права. 2021. Вип. 3. С. 87–91. URL: <https://cutt.ly/nT35cvA> (дата звернення: 29.11.2021).
3. Makovsky A., Mateiuk O. Maintaining the mental health of the border guards by means of the pastoral activity of the military chaplains. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research* : internat. scientif. & pract. confer., aprl. 30. 2021 yer. Republic of Korea : Seoul, 2021. Vol. 2. P. 110. URL: <https://cutt.ly/KYnw1TI> (last accessed: 01.12.2021).
 4. Маковський А., Матеюк О. Залучення військових капеланів до психологічного супроводу військовослужбовців (закордонний досвід). *Психічне здоров'я особистості в кризовому суспільстві* : матер. VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 22 жовтн. 2021 р.) / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2021. С. 179–182.
 5. Коструба Н.С. Психічне здоров'я і релігія: роль душпастирської опіки у медичних закладах. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 1. Т. 1. С. 112–117. URL: <https://cutt.ly/gT36S0q> (дата звернення: 29.11.2021).
 6. Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній прикордонній службі України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 09 березня 2021 року № 179. URL: <https://cutt.ly/qEzi9U6> (дата звернення: 29.11.2021).
 7. Современный словарь иностранных слов : ок. 20 тыс. слов / под ред. Е.А. Гришина. Санкт-Петербург : Дуэт, 1994. 752 с.
 8. Зайцева Т.В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 80 с.
 9. Маковський А. Складові прогностичної моделі взаємодії військових психологів та військових капеланів щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників. *Features of the development of modern science in the pandemic's era*: II internat. scientif. & theoretic. confer., decemb. 03. 2021 yer. German : Berlin, 2021. Vol. 3. P. 59–63. URL: <https://cutt.ly/1YoZpzL> (дата звернення: 03.12.2021).
 10. Маковський А. Практичні рекомендації керівному складу військових частин, органів і підрозділів охорони державного кордону щодо психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників засобами душпастирства військових капеланів. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. Вип. 4. С. 55–58. URL: <https://cutt.ly/dYWarsz> (дата звернення: 09.12.2021).

STUDY RESULT OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF BORDER GUARD PROFESSIONAL ACTIVITY BY MEANS OF PASTORING OF MILITARY CHAPLAINS

Artem Makovskyi

*The National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
named after Bohdan Khmelnytskyi,
46, Shevchenko Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29000
e-mail: makovski200844@gmail.com*

The article represents the generalized research results on the psychological support of the border guards' professional activities through the pastoral care of the military chaplains. The relevance of this research is stipulated by the introduction of the military chaplaincy institute and the necessity of finding new ways to provide psychological assistance to the personnel of the border guard agency.

In the research paper some definitions have been clarified: "the psychological support of the border guards' professional activities" is a continuous process of organizing and carrying out a complex of socio-psychological measures to maintain the personnel's optimal mental health while performing professional duties by forming their psychological resistance to the impact of stressors, their psychological

readiness to perform professional tasks and prevent the occurrence of negative mental states; and “pastoral care” stands for the military chaplains’ professional activities aimed at exercising the right to freedom of religion, religious guardianship and meeting the religious needs of the border guard officials and their family members, as well as participating in activities to preserve the border guards’ mental health.

The views of psychologists on the relevance and necessity of joint work of military psychologists and military chaplains as for maintaining an individual’s mental health have been considered. The author proposes a prognostic model of interaction between the military psychologists and the military chaplains during the process of psychological support of the border guards’ professional activities, which is based on the ideas of existential psychology.

The prospect of further scientific study is the research into the potential of art-therapy tools in the activities of military chaplains and its use in psychoprophylactic work with the border guards.

Key words: mental health, military chaplain, border guard, psychological support, pastoral activity.

УДК 159.925:316.662(045)

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.15>

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ТА ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

Олег Матеюк

*Державний університет «Житомирська політехніка»,
вул. Чуднівська, 103, м. Житомир, Україна, 10005
e-mail: oleg_mateyuk@hotmail.com
ORCID ID 0000-0002-4930-3091*

Юлія Суходоля

*Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, Україна, 29016
e-mail: julyjuliss@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-3600-0761*

У статті розглянуто соціальний інтелект як предмет та об'єкт сучасних психологічних досліджень на підставі здійсненого теоретичного аналізу наукових підходів вітчизняних та закордонних науковців щодо сутності та змісту визначеного феномену. На відміну від класичного і загальноприйнятого, були запропоновані альтернативні варіанти першого застосування терміна «соціальний інтелект» у психологічній науці.

За результатами дослідження констатовано, що соціальний інтелект є складним та поліфункціональним соціально-психологічним феноменом, частиною загального інтелекту, що формується та розвивається лише в умовах соціальної взаємодії як у формалізованих суспільних інституціях, так і поза ними. Водночас соціальний інтелект розглядається вченими як своєрідна індивідуально-психологічна здатність до розуміння, прогнозу поведінки людей тощо, що є складовою частиною психічних утворень психічної структури особистості, які постають у процесі соціалізації особистості. Отже, в результаті було встановлено, що соціальний інтелект є передумовою актуальної та своєчасної адаптації суб'єктів спілкування до перманентно-динамічних умов процесу їх міжособистісної взаємодії. Доведено, що соціальний інтелект є детермінантою успішності прогнозування поведінки особистості та включення її до соціального життя суспільства.

Зазначено, що протягом останніх трьох десятиліть вітчизняна психологічна наука виявляла особливу увагу до дослідження соціального інтелекту як теоретико-методологічної проблеми, що є актуальною та своєчасною, особливо в умовах постійних змін комунікації між людьми. Це пов'язано як з процесами глобалізації та інформатизації, так і з деприваційними процесами в умовах всесвітньої пандемії.

Загалом у статті на підставі аналізу різноманіття наукових поглядів і підходів вітчизняних та закордонних науковців щодо психологічного феномену «соціальний інтелект» констатовано проблемність, неоднозначність його теоретико-методологічного трактування та обґрунтування його сутності та змісту.

Ключові слова: інтелект, соціальний інтелект, міжособистісна взаємодія, спілкування, соціалізація, прогнозування поведінки.

Якщо ти знаєш своїх ворогів і знаєш себе,
ти можеш перемогти в сотнях битв без жодної поразки.
Якщо ти тільки знаєш себе, але не знаєш свого опонента,
ти можеш як перемогти, так і отримати поразку.
Якщо ти не знаєш ні себе, ні свого ворога,
ти завжди будеш створювати для себе небезпеки.
Сунь-Цзи

Постановка проблеми. Інтелект людини вивчається психологами вже понад століття. Із моменту свого презентування і до теперішнього часу загальний інтелект був найбільш дослідженим і чітко визначеним конструктом [1], оскільки життєдіяльність людини в усіх її проявах соціально детермінована, що виявляється у соціальних взаємодіях та у професійній діяльності. Навіть за умови уникання живого спілкування з іншими людьми та ізоляції у професійному середовищі особистість вимушена підтримувати соціальні зв'язки. Крім того, взаємодія з соціумом вимагає наявності певної здібності, що необхідна для успішної комунікації з соціальним оточенням, яка була означена як соціальний інтелект (далі – CI).

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз наукових підходів вітчизняних та закордонних вчених щодо сутності, структури, змісту феномену «соціальний інтелект» та його запровадження у психологічну науку.

Стан дослідження. Відповідно до більшості наукових доробок вітчизняних та закордонних психологів [2–23] вважається, що дослідження CI беруть свій початок із публікації Е. Торндайка “Intelligence and its uses” в журналі “Harper’s Magazine” у 1920 році [24], де він здійснив поділ загального інтелекту на три складові частини, що стосуються здатності розуміти і керувати ідеями (абстрактний інтелект), конкретними об’єктами (механічний інтелект) і людьми (соціальний інтелект). Однак існує альтернативне твердження, що термін «соціальний інтелект» одними з перших використали Дж. Дьюї у 1909 році [25] та Х. Лулл (у 1911 році) [26].

Також існує третій варіант можливого першого використання терміна «соціальний інтелект». Оскільки американський щомісячний журнал “Harper’s Magazine”, що є другим найстарішим журналом США після “Scientific American”, з 1850 року презентує себе як журнал про літературу, політику, культуру, економіку та мистецтво і відтоді багатьма науковцями відноситься до рекламно-розважальних журналів з короткими науково-популярними статтями, то деякі наукові джерела вважають, що вперше у науковий обіг термін «соціальний інтелект» був запроваджений у 1926 р. Г. Барнсом у його науковій монографії «Історія та соціальний інтелект» [27].

Е. Торндайк сформулював визначення, яке стало класичним: «Під соціальним інтелектом розуміють здатність людини розуміти чоловіків і жінок, хлопчиків і дівчаток і керувати ними – діяти мудро у людських стосунках» [24]. Подібним чином Ф. Мосс і Т. Хант визначили CI як «здатність ладити з іншими» [28].

Виклад основних положень. Низка відомих психологів зробила свій внесок у розуміння сутності, змісту, функцій та інтерпретації поняття соціального інтелекту. Наприклад, Г. Олпорт описував CI як особливу здатність людини висловлювати швидкі, майже автоматичні судження про людей, адекватно оцінювати їх, прогнозувати їх поведінку та найбільш імовірні реакції, забезпечувати адекватне пристосування у міжособистісних взаємодіях [29]. П. Вернон дав досить широке визначення CI: «<...>здатність ладити з людьми загалом, володіти соціальною технікою чи вільно почувати себе у суспільстві, мати знання з соціальних питань, сприйнятливість до стимулів від інших членів групи, а також

уявлення про тимчасові настрої чи основні риси особистості незнайомих» [30]. Р. Стернберг зазначав, що СІ вчені намагаються визначити та виміряти за допомогою штучних конструкцій замість того, щоб наблизити його дослідження до реального життя. Він визначав СІ як інтелект, що проявляється під час спілкування з оточенням [31]. Отже, на сьогодні у психологічній літературі є низка визначень СІ, що іноді навіть ускладнюють розуміння сутності та змісту цього складного феномену, що являє собою досить непересічну теоретико-методологічну проблему:

- СІ – цілеспрямовані міжособистісні стосунки, емоційний інтелект [32];
- СІ – здатність людини із розумінням ставитися до людей, які її оточують, і ладнати з ними [33];
- СІ – здатність розпізнавати, розуміти та використовувати емоційну інформацію про інших, яка призводить до ефективної чи кращої результативності або спричиняє її [34];
- СІ – здатність і здібність особистості пізнавати себе та інших у всьому соціальному спектрі. Походить від самосвідомості та стосунків між іншими [35];
- СІ передбачає ексклюзивний зв'язок між людьми, який долає соціальні складнощі різних груп, стосунків та контекстуального середовища, при цьому ними усвідомлюються їх наміри, почуття, поведінка та думки [36];
- СІ – емоційний інтелект, що орієнтований на міжособистісні стосунки [37];
- СІ – це людська навичка, подібна до кількісного інтелекту, яка дає змогу вести переговори про складні соціальні відносини [38];
- СІ означає здатність людини до стосунків. Він складається з двох окремих категорій, що стосуються соціальної залученості, – соціальної обізнаності та соціальної зручності. Соціальна обізнаність відноситься до різноманітних здатностей, які починаються від здатності миттєво відчувати внутрішній стан іншої людини до розуміння її почуттів і думок, а також розуміння складних соціальних ситуацій. Соціальний механізм, що базується на соціальній обізнаності задля забезпечення плавної та ефективної взаємодії, включає в себе такі складники: синхронність – плавну взаємодію з іншими на невербальному рівні; самопрезентацію – ефективну презентацію себе під час взаємодії з іншими; вплив – здатність формувати результати соціальних взаємодій; занепокоєння – турботу про потреби інших та вжиття заходів, що демонструють стурбованість [39];
- СІ – здатність пізнавати себе та пізнавати інших. СІ розвивається на основі досвіду спілкування з людьми та навчання на успіхах і невдачах у суспільних відносинах [40];
- СІ означає не тільки бути обізнаним про стосунки, а й мати їх [41];
- СІ – інтелект, прихований або відображений у різних аспектах даних, доменів, людського чинника, суспільства та кіберпростору, де це доречно (наприклад, довідкова інформація та знання з конкретних доменів, експертні знання, участь експертів, обмеження, навколишнє середовище, ділові правила та процеси) [42];
- СІ – навичка, яка дає людям змогу гармонійно спілкуватися з іншими [43].

Складність досліджуваного феномену також підкреслював Д. Ушаков, який зазначав, що СІ якраз і є такою «проблемою, де взаємодіє когнітивне та афективне. У сфері соціального інтелекту виробляється підхід, у рамках якого людина розуміється не просто як обчислювальний механізм, а як когнітивно-емоційна істота» [11].

Інші теоретичні дослідження терміна «соціальний інтелект» зосереджені на когнітивних або поведінкових аспектах психіки особистості. Зокрема, СІ розглядається як:

- здатність судити людей щодо їхніх почуттів, мотивів, думок, намірів, ставлень тощо [44];
- фонд індивідуальних знань про соціальний світ [45];

- здатність уживатися з іншими [46];
- здатність мати справу з оточуючими [47];
- знання людей [48];
- здатність легко сходитися з іншими, вміння входити в їхнє становище, ставити себе на місце іншої людини [49];
- здатність критично та правильно оцінювати почуття, настрої та мотивацію вчинків інших людей [50].

Д. Векслер з огляду на таку класифікацію запропонував визначати соціальний інтелект як пристосованість індивіда до людського буття [51]. Він у процесі розробки власної шкали інтелекту дорослих WAIS практично не приділяв уваги CI та стверджував, що субтест узгодження зображень WAIS може слугувати мірою CI, оскільки він оцінює здатність людини розуміти соціальні ситуації [52]. Також, на думку Д. Векслера, соціальний інтелект – це лише загальний інтелект, що застосовується у соціальних ситуаціях [51].

Це твердження повторив Дж. Матараццо в п'ятому і останньому виданні монографії Д. Векслера [53], де CI був визначений як індексний термін [54].

У статті “How to Measure Your Social Intelligence”, розміщеній у виданні “Psychology Today”, стверджується, що соціальний інтелект «<...>частіше називають тактовністю, здоровим глуздом або вуличною кмітливістю» [55]. Р. Ріджіо також описує критичні риси людей з високим CI: «Вони можуть вести розмови з широким колом людей і усно спілкуватися відповідними й тактовними словами. У них є навички соціальної виразності. Вони вміють навчатися грати різні соціальні ролі та добре розбираються в неформальних правилах гри, які є кредо соціальної взаємодії. Відомо, що вони чудові слухачі. Вони знають, як ефективно аналізувати, що змушує людей звернути увагу на те, що вони говорять і як поводитися. Вони не тільки вміють навчатися грати різні соціальні ролі, а й застосовують ці навички на практиці, щоб почувати себе комфортно з багатьма різними типами особистостей. Вони піклуються про враження про себе, яке вони справляють на інших людей. Це найскладніший набір навичок, оскільки він вимагає <...> делікатного балансу між керуванням і контролем образу, який особистість показує іншим. Особистість має бути достатньо автентичною і дозволяти іншим побачити своє справжнє «я» [56].

На відміну від цього опису CI, у виданні “Psychology Today” описується емоційний інтелект (EI) як «здатність ідентифікувати власні емоції та емоції інших і керувати ними» [57]. На думку Р. Ріджіо, коли EI та IQ об'єднуються, вони утворюють емоційно-соціальний інтелект (ECI). Компетенції ECI – це ті компетенції, що «пов'язані із самосвідомістю, самоуправлінням та управлінням відносинами, які дозволяють людям розуміти та керувати своїми емоціями та емоціями інших у соціальних взаємодіях» [57].

За словами В. Чоу, обидва набори навичок мають вирішальне значення для впровадження інновацій. «Соціальний інтелект, – як зазначає В. Чоу, – більше стосується майбутнього. Соціальний інтелект з'явився для того, щоб люди могли вижити, і він полягає в тому, щоб знайти найкращий спосіб для вас уживатися і виходити з ситуації зі сприятливим результатом. Навіть якщо у вас за документами є кваліфікація, нестача соціального інтелекту може призвести до напружених або зіпсованих відносин, а також до втрачених можливостей. Як би вам не хотілося бути відвертим з кимось, надаючи зворотній зв'язок, ви можете спробувати відредагувати свої слова, щоб спробувати передати конструктивну критику, не зіпсувавши стосунки» [58].

Д. Гоулман у своїй книзі «Соціальний інтелект: нова наука про людські стосунки» визначає, що CI – це здатність успішно будувати стосунки та орієнтуватися в соціальному середовищі. На думку Д. Гоулмана, сучасне суспільство робить величезний акцент на книжковому розумінні та IQ. Він доводить, що стосунки впливають на набагато більшу

частину життя людини, що соціальний розум набагато важливіший, ніж книжковий розум. Створення міцних соціальних стосунків варте зусиль, тому що міцні стосунки покращують імунну систему та допомагають боротися з хворобами, самотність і слабкі стосунки є одними із основних джерел стресу, проблем зі здоров'ям та депресії, адже стосунки впливають на всі сфери життя [59].

Д. Гоулман стверджує, що для оптимізації стосунків, для довгого, здорового і щасливого життя потрібні позитивні стосунки. За результатами його досліджень, партнери, друзі, колеги, діти, – усі вони підтримують душу, а також імунну систему. Також він стверджує, що ласкаві слова, фізичні дотики, пісні з дитинства покращують життєві показники хворих і навіть смертельно хворих [59].

Ефективність міжособистісного спілкування має життєво важливе значення для успіху в багатьох сферах, зокрема в лідерстві. «Кращий механік на заводі, – зазначав Е. Торндайк, – може зазнати невдачі як бригадир через нестачу соціального інтелекту» [59–61].

Що стосується складності цього феномену, то Е. Торндайк зауважив, що визначення СІ здавалося досить простим, особливо за аналогією з абстрактним інтелектом. Однак, коли справа дійшла до вимірювання СІ, як він стверджував, «зручні тести соціального інтелекту важко придумати <...> Соціальний інтелект широко проявляється в яслях, на дитячому майданчику, в казармах, на фабриках і в торгових залах, але він уникає формальних стандартизованих умов дослідницької лабораторії. Він вимагає від людей реагування, часу, щоб адаптувати свої відповіді, а також облич, голосів, жестів та зовнішнього вигляду як інструментів» [62]. Попри це, дослідники досить швидко опрацювали досить абстрактні формулювання соціального інтелекту та створили стандартизовані лабораторні інструменти для вимірювання індивідуальних відмінностей соціального інтелекту [63–65].

На теренах пострадянських республік термін «соціальний інтелект» опрацьовувала група вчених, які також з позицій різних психологічних підходів вивчали його сутність та зміст, а саме:

– М. Бобнева: «<...> це не вроджена риса, а набуті навички, що формуються у процесі соціалізації, тобто протягом життя та під час спілкування з іншими людьми»; «це особлива здатність людини, що формується у процесі її діяльності у соціальній сфері, у сфері спілкування та соціальних взаємодій» [2];

– В. Варламова: «<...> сукупність соціальних здібностей, що визначають адекватність розуміння процесу спілкування, поведінки та відносин людей, здатних до акультурації» [3];

– Ю. Ємельянов: «<...> стійка, заснована на специфіці розумових процесів, афективного реагування та соціального досвіду, здатність розуміти самого себе, а також інших людей, їх взаємини та прогнозувати міжособистісні події» [4];

– І. Кудінова: «<...> система інтелектуальних здібностей, незалежних від чинника загального інтелекту і пов'язаних з пізнанням поведінкової інформації» [5];

– В. Куніцина: «<...> глобальна здатність, що виникає з урахуванням комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних і поведінкових характеристик, включаючи рівень енергетичної забезпеченості процесів саморегуляції. Ці риси зумовлюють прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій, інтерпретацію інформації та поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень» [6];

– О. Лунева: «<...> самостійний вид інтелекту <...>, який має з ним родові та видові відносини» [7];

– Є. Михайлова: «<...> інтелектуальна здатність, що є в основі як ефективного спілкування, так і успішної соціальної адаптації, пов'язана з прогнозуванням поведінки

і розпізнаванням намірів, почуттів і емоцій за допомогою інтерпретації невербальної і вербальної експресії» [8];

– А. Савенков: «<...> кристалізовані соціальні знання та соціально-когнітивна гнучкість» [9];

– Д. Собірова, Г. Саїдназарова: «<...> здатність вбачати та вловлювати складні відносини та залежності у соціальній сфері» [10];

– Д. Ушаков: «<...> здатність до пізнання соціальних явищ, яка становить лише один із компонентів соціальних умінь та компетентностей, але не вичерпує їх» [11];

– А. Южанінова: «<...> стійка, заснована на специфіці розумових процесів, афективного реагування та соціального досвіду здатність розуміти самого себе, а також інших людей, їх взаємини та прогнозувати міжособистісні події» [12].

В Україні питання визначення сутності, змісту, детермінації виникнення та розвитку СІ розглядали такі вчені, як:

– Б. Братаніч, А. Куций, М. Романенко: «Соціальний інтелект – інтегральна інтелектуальна здатність, яка визначає успішність спілкування і соціальної адаптації» [13];

– Е. Івашкевич: «Соціальний інтелект є самостійним новоутворенням у структурі IQ особистості, <...> інтегративною здатністю адекватно сприймати, розуміти і прогнозувати поведінку та діяльність інших людей» [14];

– С. Карсканова: «Соціальний інтелект є частиною загального інтелекту і передбачає здатність особистості здійснювати свою соціальну біографію, тобто жити, творити, працювати, взаємодіяти з іншими людьми» [15];

– Г. Любочкіна: «<...> спеціальна здібність, яка визначає здатність до розуміння самого себе, інших людей, їхніх взаємин, а також ефективність прогнозування перебігу міжособистісних взаємин» [16];

– Л. Ляховець: «<...> стійка специфічна здатність розуміти самого себе та інших людей, їх взаємини, прогнозувати міжособистісні події на основі індивідуальних розумових процесів, афективного реагування та соціального досвіду» [17];

– Є. Миронюк: «<...> усвідомлена позиція особи щодо оцінювання соціальних відносин в суспільстві, соціальній групі, свого місця в статусно-рольовій структурі організації на основі добровільного вибору стратегії власного життя та способів її досягнення» [18];

– Г. Ожубко: «<...> здатність людини розуміти не лише інших, але й себе у постійній зміні психічних станів та міжособистісних стосунків, розуміти і прогнозувати результати як власної поведінки, так і поведінки партнерів у взаємодії» [19];

– І. Недозим: «<...> глобальна здібність, пов'язана з наявністю комплексу навичок в когнітивній, емоційній та поведінковій сферах, які визначають рівень адекватності й успішності соціальної взаємодії» [20];

– С. Руденко: «<...> когнітивна основа комунікативної компетентності, що передбачає здатність людини розуміти й прогнозувати поведінку людей у різних життєвих ситуаціях з огляду на вербальні й невербальні прояви, розуміти й адекватно оцінювати себе й свої дії та вчинки стосовно навколишніх. Основними функціями соціального інтелекту вчена вважає пізнавально-оцінну, прогностичну, комунікативну та рефлексивну [21];

– О. Сасько: «<...> сукупність когнітивних функцій, що визначають здатність індивіда до пізнання соціальної дійсності, самопізнання і саморегуляції, які служать цілям адаптації суб'єкта до соціального оточення і керуються комунікативною компетенцією» [22];

– І. Чиньона: «<...> специфічне когнітивне утворення, яке забезпечує ефективність соціальної активності особистості» [23];

Висновки. Узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок, що СІ є складним та поліфункціональним соціально-психологічним феноменом, частиною загального інтелекту, що формується та розвивається лише в умовах соціальної взаємодії як у формалізованих суспільних інституціях, так і поза ними. Водночас СІ розглядається вченими як своєрідна індивідуально-психологічна здатність до розуміння, прогнозу поведінки людей тощо, що є складовою частиною психічних утворень психічної структури особистості, які постають у процесі соціалізації особистості. Також хотілось би зазначити, що протягом останніх трьох десятиліть вітчизняна психологічна наука виявила особливу увагу до дослідження СІ як теоретико-методологічної проблеми, що є актуальною та своєчасною, особливо в умовах постійних змін комунікації між людьми. Це пов'язано як з процесами глобалізації та інформатизації, так і з деприваційними процесами в умовах всесвітньої пандемії. У цій ситуації СІ з позицій сучасних наукових розвідок потребує уточнення та коректування своєї сутності та змісту, функцій та завдань, що буде висвітлено нами у подальших наукових працях з позиції наративів різних психологічних підходів.

Список використаної літератури

1. Schulze R., Roberts R.D. Emotional intelligence: an international handbook. Cambridge, MA : Hogrefe & Huber Publishers. Harvard (18th ed.), 2005. 383 p.
2. Бобнева М.И. Психологические проблемы социального развития личности. Москва : Наука, 1979. 243 с.
3. Варламова Л.А. Особенности социального интеллекта современных школьников. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2016. № 10. Ч. 1. С. 170–174.
4. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1985. 166 с. С. 34.
5. Кудинова И.Б., Вотчин И.С. Социальный интеллект как предмет исследования. *Сибирский педагогический журнал*. 2005. № 4. С. 132–142. С. 133.
6. Куницына В.Н. Социальная компетентность и социальный интеллект: структура, функции, взаимоотношение. *Теоретические и прикладные вопросы психологии : сборник статей*. Вып. 1. Ч. 1. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1995. С. 48–61.
7. Лунева О.В. Концепция социального интеллекта личности. *Знание. Понимание. Умение*. 2012. № 2. С. 46–51. С. 47.
8. Михайлова Е.С. Методика исследования социального интеллекта. Адаптация теста Дж. Гилфорда и М. Салливена: руководство по использованию. *Методическое руководство*. Санкт-Петербург : ИМАТОН, 2006. 56 с.
9. Савенков А.И. Социальный интеллект как проблема психологии одаренности и творчества. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2005. № 4. С. 94–101.
10. Собирова Д.А., Саидназарова Г. Социальный интеллект как инструмент коммуникативного и организационного взаимодействия. *Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири*. 2014. № 2. С. 1–8.
11. Ушаков Д.В. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва : Изд-во Института психологии РАН, 2004. 176 с.
12. Южанинова А.Л. К проблеме диагностики социального интеллекта личности. *Проблемы оценивания в психологии*. Саратов, 1984. С. 176–183.
13. Братаніч Б.В., Куций А.М., Романенко М.І. Міждисциплінарне розуміння предметності соціального інтелекту. *Грані : науково-теоретичний альманах*. 2019. Т. 22. № 1. С. 50–56. С. 53.
14. Івашкевич Е.З. Структура соціального інтелекту особистості та характеристика його базових складових. *Наукові записки Національного університету «Острозька ака-*

- демія». Серія «Психологія і педагогіка». 2014. Вип. 26. С. 60–65. URL: <https://cutt.ly/OUf1frA> (дата звернення: 29.11.2021).
15. Карсканова С.В. Розвиток соціального інтелекту майбутнього фахівця у процесі професійної підготовки. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки»*. 2014. Вип. 1 (45). С. 59–63. URL: <https://cutt.ly/Uyf1zq9> (дата звернення: 29.11.2021).
 16. Любочкіна Г. Розуміння соціального інтелекту в науці. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. № 884. С. 52–58.
 17. Ляховець Л.О. Соціальний інтелект: поняття, функції, структура. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2013. Вип. 114. С. 128–133. URL: <https://cutt.ly/Ryf1fEGO> (дата звернення: 29.11.2021).
 18. Миронюк Є.В. Визначення та історія розвитку поняття «соціальний інтелект» у психологічній науці. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2010. № 7. С. 452–461. URL: <https://cutt.ly/zYf1Oxm> (дата звернення: 29.11.2021).
 19. Ожубко Г.В. Психологічні засоби формування соціального інтелекту в майбутніх менеджерів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2009. 19 с.
 20. Недозим І.В. Психологічні концепції «соціального інтелекту». *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»*. 2018. № 1. С. 111–115. URL: <https://cutt.ly/dYf1ZHy> (дата звернення: 29.11.2021).
 21. Руденко С.В. Соціальний інтелект як чинник успішності педагогічної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2008. 19 с. С. 17.
 22. Сасько О.О. Психолого-педагогічні умови розвитку соціального інтелекту у студентів, схильних до адитивної поведінки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2010. 20 с. С. 7.
 23. Чиньона І.І. Особливості впливу тривожності на розвиток соціального інтелекту студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. Северодонецьк, 2017. 20 с.
 24. Thorndike E.L. Intelligence and its uses. *Harper's Magazine*. 1920. № 140. P. 227–235. P. 228.
 25. Dewey J. Moral principles in education. New York : Houghton Mifflin, 1909.
 26. Lull H.G. Moral instruction through social intelligence. *American Journal of Sociology*. 1911. № 17. P. 47–60.
 27. Barnes H.E. History and social intelligence. New York : A.A. Knopf. 1926. 597 p.
 28. Moss F.A., Hunt T. Are you socially intelligent? *Scientific American*, 1927. № 137. 108–110. P. 108.
 29. Allport G.W. Personality: A Psychological Interpretation. N.Y., 1937. P. 513–516.
 30. Vernon P.E. Some characteristics of the good judge of personality. *Journal of Social Psychology*. 1933. № 4. P. 42–57. P. 44.
 31. Практический интеллект / Р.Дж. Стернберг, Дж.Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 272 с.
 32. Tran B. The foundation of cultural intelligence: Human capital. In B. Christiansen, S. Yildiz, and E. Yildiz (Eds.), *Handbook of Research on Effective Marketing in Contemporary Globalism*. 2014., pp. 348–376). Hershey, PA : Premier Reference Source : Business Science Reference/IGI Global.
 33. *Handbook of Research on Project Management Strategies and Tools for Organizational Success* / N.A. Moreno-Monsalve, M. Diez-Silva, F.N. Diaz-Piraquive, R.I. Pérez-Urbe. 2020. 400 p. IGI Global, Hershey.

34. Breithaupt J.R. Multiple intelligences of effective women global leaders: Emotional, social, and cultural competencies. In F.W. Ngunjiri & S. R. Madsen (Eds.), *Women as global leaders*. 2015. P. 73–93.
35. Effective Integration of Technology and Human Capital Development in Healthcare / T. Duncan, G.J. Hanney, D.N. Burrell, E. Rahim. *Advances in Human and Social Aspects of Technology*. IGI Global. 2019. 385 p. P. 268–285).
36. Evans C.M. Interpersonal Communication Application to Leadership. *Encyclopedia of Strategic Leadership and Management*. 2017. 1793 p. P. 296–316.
37. Tran B. Assistive Technology and Human Capital for Workforce Diversity. *Encyclopedia of Information Science and Technology, Fourth Edition*. 2019. 8104 p. P. 277–286.
38. Emotional Intelligence Model for Managers in Turkish Banking Sector and an Application / B. Hacıoğlu, P.Ş. Yarbağ, Ü. Hacıoğlu, H. Dinçer, T. Tuğsal. *Handbook of Research on Strategic Developments and Regulatory Practice in Global Finance*. 2019. 433 p. P. 34–50.
39. Doublestein B.A., Lee W.T., Pfohl R.M. Professionalism Competence: Its Role in Bringing About High-Value Care – A Case Study. *Evaluating Challenges and Opportunities for Healthcare Reform*. 2020. 287 p. P. 232–247.
40. Cantarero-García G. Intelligence Applied to Smart Cities Through Architecture and Urbanism: Reflections on Multiple and Artificial Intelligences. Social, Legal, and Ethical Implications of IoT, Cloud, and Edge Computing Technologies. 2020. 333 p. P. 181–202.
41. Crawford-Mathis K.J. Theory and Application of Leadership. *Encyclopedia of Human Resources Information Systems : Challenges in e-HRM*. 2009. 918 p. P. 836–841.
42. Cao L. Actionable Knowledge Discovery. *Encyclopedia of Information Science and Technology, Second Edition*. 2009. 5266 p. P. 8–13.
43. Barbery D.C., Torres C.L. The Importance of Leadership, Corporate Climate, Use of Resources, and Strategic Planning in Family Business. *Handbook of Research on Entrepreneurial Leadership and Competitive Strategy in Family Business*. 2019. 559 p. P. 212–230.
44. O’Sullivan M., Guilford J.P., Demille R. (). The measurement of social intelligence (*Psychological Laboratory Report No. 34*). Los Angeles, CA : University of Southern California, 1965. P. 6.
45. Cantor N. Kihlstrom J. Personality and Social Intelligence Series “Century psychology series”. A Division of Simon & Schuster Englewood Cliffs, New Jersey, 1987. 07632.
46. Moss F.A., Hunt T. Are you socially intelligent? *Scientific American*. 1927. № 137. P. 108–110.
47. Hunt T. The measurement of social intelligence. *Journal of Applied Psychology*. 1928. № 12 (3). P. 317–334.
48. Strang R. Measures of social intelligence. *American Journal of Sociology* 1930. № 36. P. 263–269.
49. Vernon P.E. Some characteristics of the good judge of personality. *The Journal of Social Psychology*. 1933. № 4. P. 42–58.
50. Wedeck J. The relationship between personality and “psychological ability”. *British Journal of Psychology*. 1947. № 37. P. 133–151.
51. Wechsler D. The measurement and appraisal of adult intelligence (4th ed.). Baltimore, MD : Williams & Wilkins, 1958. P. 75.
52. Campbell J.M., McCord D.M. The WAIS-R Comprehension and Picture Arrangement subtests as measures of social intelligence: Testing traditional interpretations. *Journal of Psychoeducational Assessment*. 1996. № 14. P. 240–249.
53. Matarazzo J.D. Wechsler’s measurement and appraisal of adult intelligence (5th ed.). Baltimore, MD : Williams & Wilkins, 1972. P. 209.

54. Kihlstrom J.F., Cantor N. Social intelligence. In Handbook of intelligence / ed. R.J. Sternberg. Cambridge : Cambridge University Press, 2000.
55. Riggio R.E. How to Measure Your Social Intelligence. What is social intelligence and why does it matter? URL: <https://cutt.ly/wYfA21z/> (дата звернення: 29.11.2021).
56. Riggio R.E., Messamer J., Throckmorton B. Social and academic intelligence: Conceptually distinct but overlapping constructs. *Personality and Individual Differences*. 1991. № 12. P. 695–702.
57. Emotional Intelligence. URL: <https://cutt.ly/cYfSjxn> (дата звернення: 29.11.2021).
58. Social Intelligence vs. Emotional Intelligence and how making the distinction can help you lead. URL: <https://cutt.ly/yYfSQOj> (дата звернення: 29.11.2021).
59. Goleman D. Social Intelligence: The New Science of Human Relationships. New York : Bantam Dell, 2006. 403 pp.
60. Spencer L., Spencer S. Competence at Work. New York : John Wiley, 1993.
61. Goleman D., Boyatzis R., McKee A. Primal Leadership. Boston : Harvard Business School Press, 2002.
62. Thorndike E.L. Intelligence and its uses. *Harper's Magazine*. 1920. № 140. P. 227–235. P. 231.
63. Landy F.J. The long, frustrating and fruitless search for social intelligence: A cautionary tale. In K. R. Murphy (Ed.), *A critique of emotional intelligence: What are the problems and how can they be fixed?* Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates. 2006. pp. 81–123.
64. Taylor E.H. The assessment of social intelligence. *Psychotherapy*. 1990. № 27. P. 445–457.
65. Walker R.E., Foley J.M. Social intelligence: Its history and measurement. *Psychological Reports*. 1973. № 33. 839–864.

SOCIAL INTELLIGENCE: PSYCHOLOGICAL PHENOMENON AND THEORETICAL PROBLEM

Oleg Mateyuk

*State University "Zhytomyr Polytechnic",
103, Chudnivska str., Zhytomyr, Ukraine, 10005
e-mail: oleg_mateyuk@hotmail.com
ORCID ID 0000-0002-4930-3091*

Yuliia Sukhodolia

*Khmelnytskyi National University,
11, Instytutska str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29016
e-mail: julyjuliss@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-3600-0761*

The article considers social intelligence as a subject and object of contemporary psychological research on the basis of a theoretical analysis of scientific approaches of domestic and foreign scientists to the essence and content of the phenomenon under consideration. In contrast to the classical generally accepted, alternative variants of the first application of the term “social intelligence” in psychological science were proposed.

According to the results of the study, social intelligence is a complex and multifunctional socio-psychological phenomenon, part of a general intelligence that is formed and developed only in the context of social interaction, Both within and outside formal social institutions. At the same time, social intelligence is considered by scientists as a peculiar individual-psychological ability to understand, predict human behavior, etc. Consequently, as a result, it has been determined that social intelligence is a prerequisite for the actual and timely adaptation of the subjects of communication to the permanent and dynamic conditions

of the process of their interpersonal interaction. Social intelligence has been shown to be a determinant of success in predicting behaviour and social inclusion.

It is noted that, over the past three decades, domestic psychological science has paid particular attention to the study of social intelligence as a theoretical and methodological problem, topical and timely, especially in the context of constant changes in human communication, this is due both to the processes of globalization and informatization and to the processes of deprivation in the context of the global pandemic.

In general, on the basis of the analysis of the diversity of scientific views and approaches of domestic and foreign scientists on the psychological phenomenon “social intelligence” stated in the article the problem, ambiguity of its theoretical-methodological interpretation, and justification of its substance and content.

Key words: intelligence, social intelligence, interpersonal interaction, communication, socialization, behavior prediction.

УДК 159.944.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.16>

ДОСЛІДЖЕННЯ СИНДРОМУ ВИГОРАННЯ ЗАСОБАМИ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ Н. ПЕЗЕШКІАНА СЕРЕД МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Антоніна Мельничук

*Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, Україна, 29000
e-mail: antoninamel3@gmail.com*

Таїсія Комар

*Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, Україна, 29000
e-mail: komartayisiya@gmail.com*

У статті представлено і проаналізовано результати емпіричного дослідження синдрому вигорання медичних працівників (24 респонденти), які працюють із хворими на коронавірусну хворобу (COVID-19) та найбільше потерпають від викликів сьогодення (пандемія, нові умови праці, підвищена стресогенність ситуацій тощо).

Мета дослідження – емпірично дослідити та описати особливості вияву синдрому вигорання серед медичних працівників через призму позитивної психотерапії Н. Пезешкіана.

Позитивна психотерапія є ресурсним та короткотривалим методом, який орієнтується на навчання самопомоги особистості, котра зможе сама собі надавати допомогу в стресових ситуаціях. Ба більше, шукати в них ресурс та можливість удосконалювати себе та свої здібності

Згідно з емпіричними дослідженням за допомогою методики В. Бойко ми з'ясували, що в більшості медичних працівників високий рівень сформованості симптомів емоційного вигорання за такими компонентами, як напруження, резистенція та виснаження. Також у більшості високий рівень за такими субшкалами опитувальника «Психічне вигорання» (розроблений Н. Водоп'яною, О. Старченковою на основі моделі К. Маслач та С. Джексона), як «емоційне виснаження», «деперсоналізація», «редукція особистих досягнень». За допомогою тесту самооцінки стресостійкості (С. Коухена і Г. Вілліансона) ми визначили, що в медичних працівників низький рівень сформованості стресостійкості.

Особливу увагу ми зосередили на дослідженні основних концепцій позитивної психотерапії, а саме актуальних здібностей та балансної моделі Н. Пезешкіана з використанням Вісбаденського опитувальника до методу позитивної психотерапії та сімейної терапії Н. Пезешкіана в співпраці з Х. Дайденбахом (WIPPF), де з'ясували, що саме дисбаланс у розподілі життєвої енергії (балансна модель) та перерозвиненість актуальних здібностей зумовили розвиток синдрому вигорання. Тому задля збереження психічного здоров'я необхідно вирівнювати баланс та шукати зовнішні і внутрішні ресурси за всіма сферами балансної моделі.

Ключові слова: актуальні здібності, балансна модель, модель для наслідування, позитивна психотерапія, позитум-підхід, синдром вигорання.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Події сучасності неабияк впливають на всіх фахівців соціономічного профілю (педагогів, поліцейських, менеджерів, соціальних працівників, психологів та ін.), а особливо на медичних працівників, які посилено працюють у період пандемії COVID-19, що зачепила всі сфери життєдіяльності людини, як-от соціальна, економічна, медична тощо. Інтенсивний

робочий графік, високий рівень стресу на робочому місці, низька заробітна плата – усе це зумовлює вигорання фахівців.

До проблеми вигорання фахівців соціономічного профілю зверталися безліч психологів-науковців та психологів-практиків (С. Арефнія, О. Баранов, І. Брецько, М. Буріш, І. Діденко, В. Ковальчук, Н. Левицька, С. Максименко, О. Паркулаб, Н. Сургунд, Я. Шпет), проте це явище досі залишається надзвичайно актуальним. Синдром вигорання – складне явище, яке потребує постійного вдосконалення засобів дослідження та профілактики. Серед засобів позитивної психотерапії є безліч технік та концепцій, які можуть бути ефективними в дослідженні, профілактиці та корекції синдрому вигорання: три техніки позитум-підходу (позитивна реінтерпретація, транскультурний підхід, метафора), актуальні здібності, балансна модель, модель для наслідування, Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної терапії (WIPPF) [2; 4; 5; 7; 8].

Термін «емоційне вигорання» з'явився в науковій літературі в 1974 році, його ввів американський психіатр Х. Фрейденбергер для характеристики психологічного стану здорових людей, які інтенсивно спілкуються з клієнтами (пацієнтами) в напруженій атмосфері під час надання професійної допомоги [15, с. 151].

В оновленому МКХ-11 вигорання входить до категорії факторів, які впливають на стан здоров'я або контакт зі службами системи охорони здоров'я. Згідно з МКХ-11 вигорання – це синдром, який характеризується як результат хронічного стресу на робочому місці, який не вдалося успішно подолати. Він визначається такими трьома рисами: 1) відчуттям виснаження; 2) підвищеною психічною віддаленістю від роботи або почуттями негативізму чи цинізму, пов'язаними з роботою; 3) відчуттям неефективності на роботі [1].

Н. Сургунд зазначає, що вигорання – це виснаження емоційних, розумових і енергетичних ресурсів людини, що розвивається на тлі сильного хронічного стресу на роботі. Вигорання є повною втратою фахівцем інтересу до професійної діяльності і відчуттям безглуздості подальшого розвитку, відсутністю сил та бажання займатися фаховою діяльністю, яка нещодавно була по-справжньому цікавою [15, с. 151].

І. Діденко в дослідженнях звертає увагу, що вигорання виникає тоді, коли адаптаційні ресурси людини в подоланні стресової ситуації перевищені [3, с. 83]. Ми погоджуємося з цим твердженням та розуміємо синдром вигорання як механізм психологічного захисту особистості, який виник унаслідок великої кількості стресогенних чинників, дисбалансу життєвої енергії та дефіциту психологічних ресурсів.

У своїй роботі О. Паркулаб та Я. Шпет наголошують, що хронічне почуття безнадійності із часом породжує почуття безглуздості людського існування. Отже, однією з основних причин вигорання є переживання фахівцем своєї безпомічності в разі невиліковної хвороби клієнта й інших реалій [10, с. 126].

Позитивна психотерапія є ресурсним та короткотривалим методом, який орієнтується на навчання самопомоги особистості, котра зможе сама собі надавати допомогу в складних стресових ситуаціях. Ба більше, шукати в них ресурс та можливість удосконалити себе та свої здібності [8, с. 159; 12].

Позитивна психотерапія – це новітній гуманістичний напрям сучасної психотерапії, офіційно визнаний Європейською асоціацією психотерапії (ЕАР) у 1996 році. Назва позитивної психотерапії походить від лат. *positum*, що значить «даний», «фактичний», «дійсний», «той, що є насправді» [13; 14].

Як зазначалося раніше, до основних концепцій позитивної психотерапії можна зарахувати: балансну модель (чотири сфери переробки конфлікту), чотири моделі для наслідування, актуальні здібності.

Балансна модель – одна з технік позитивної психотерапії, яка є універсальною, її можна застосовувати до різних клієнтів і запитів, тобто і в роботі із синдромом вигорання [7]. Цю модель ще називають «чотири сфери активності людини», «чотири напрями здібності «знати», «чотири сфери переробки конфліктів». У позитивній психотерапії виділяють три принципи, один із яких – балансу, за яким негаразди, конфлікти, якими ми наповнюємо своє життя, виникають унаслідок дисбалансу між сферами життя. На нашу думку, саме дисбаланс у розподілі життєвої енергії може призвести до синдрому вигорання. Тому необхідно відновити баланс, застосовуючи власні актуальні здібності, чим запобігти виникненню синдрому вигорання у фахівців соціономічного профілю [8].

Н. Пезешкіан виділяє такі чотири сфери: тіло, діяльність, контакти, фантазії. Сфера «тіло (відчуття)» – це здоров'я фахівця соціономічного профілю, його фізична активність, відчуття, самопочуття, зовнішність. До сфери діяльності (досягнення) належить навчання, робота, кар'єра, заробіток. Сферу контактів (традицій) характеризують як здатність до підтримання відносин із собою, партнером, друзями, колегами. Сфера фантазій (інтуїція, майбутнє, сенс) характеризується мріями, натхненням, плануванням, творчим проривом, релігією [6; 9].

Актуальні здібності – це центральні чинники розвитку особистості. Вони формуються на основі властивих кожній людині якостей у процесі виховання і потім диференціюються або гальмуються у своєму розвитку. Актуальні здібності можуть стати причиною вигорання або його профілактикою [9].

У позитивній психотерапії виділяють такі дві головні здібності: до пізнання (знати) і любові. Зі здібностей до пізнання розвиваються вторинні актуальні здібності, як-от акуратність, охайність, ощадливість, пунктуальність, точність, стриманість, прямота, вірність, справедливість, старанність, цілеспрямованість, слухняність, надійність, обов'язковість. Здібність «любити» призводить до розвитку первинних актуальних здібностей, як-от любов – прийняття, наслідування, терпіння, час, довіра, контакт, ніжність, упевненість у здібностях, надія, сумнів, віра / сенси, цілісність / єдність [11; 12].

Мета дослідження – емпірично дослідити та описати особливості вияву синдрому вигорання серед медичних працівників через призму позитивної психотерапії Н. Пезешкіана.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 24 медичних працівники інфекційного відділення Вінницької міської лікарні № 1, яке спеціалізується на роботі з хворими на COVID-19.

У процесі дослідження використано такі методики:

- Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної терапії Н. Пезешкіана в співпраці з Х. Дайденахом (Wiesbadener Inventar zur Positiven Psychotherapie und Familientherapie, WIPPF);

- Методику діагностики рівня емоційного вигорання (В. Бойко);
- Опитувальник «Психічне вигорання» (розроблений Н. Водоп'яновою, О. Старченковою на основі моделі К. Маслач та С. Джексона);

- Тест самооцінки стресостійкості (С. Коухена і Г. Вілліансона).

За допомогою Вісбаденського опитувальника до методу позитивної психотерапії та сімейної терапії Н. Пезешкіана в співпраці з Х. Дайденахом (WIPPF) ми дослідили синдром вигорання через призму основних концепцій позитивної психотерапії, як-от балансна модель, актуальні здібності, модель для наслідування. На основі отриманих даних (таблиця 1) можемо зазначити, що в більшості респондентів висока сформованість майже всіх актуальних здібностей. Самі ці здібності можуть бути надзвичайно корисними та ресурсними для медичних працівників, проте особистість може суб'єктивно реагувати на

ситуації та вони можуть деструктивно впливати на розвиток особистості та збереження її психічного здоров'я [8]. Отже, важливо дотримуватися балансу цих здібностей. Щодо балансної моделі (таблиця 2), то в більшості респондентів спостерігається дисбаланс у розподілі життєвої енергії, що може зумовити психосоматичні захворювання та втрату мотивації до саморозвитку особистості.

Також варто зазначити, що спостерігається така тенденція: на початку своєї кар'єри у фахівців переважає сфера Діяльності, а коли сформовані симптоми вигорання – сфера Фантазії. Це може свідчити про те, що фахівці на початку своєї діяльності віддаються роботі сповна, забуваючи про інші сфери життєдіяльності. Коли симптоми вигорання сформовані, фахівець втрачає сенс у своїй діяльності.

Таблиця 1

WIPPF (Актуальні здібності)

		Акуратність	Охайність	Пунктуальність	Ввічливість	Щирість	Діяльність, Старанність	Обов'язковість	Опалливість	Слухняність	Справедливість	Вірність	Терпіння	Час	Контакти	Довіра	Надія	Ніжність	Любов	Віра
Низька сформованість здібності	К	0	0	1	0	8	4	0	0	0	0	0	0	0	7	8	2	1	0	1
	%	0	0	4	0	33	17	0	0	0	0	0	0	0	29	33	8	4	0	4
Середня сформованість здібності (баланс)	К	2	3	6	2	8	2	7	4	15	8	9	1	5	10	9	15	17	2	10
	%	8	12.5	25	8	33	8	29	17	62	33	37	4	21	42	37	62	71	8	42
Висока сформованість здібності (перерозвинена);	К	22	21	17	22	16	18	17	20	9	16	15	21	19	7	7	7	6	22	13
	%	92	87	71	92	67	75	71	83	37	67	62	87	79	29	29	29	25	92	54

Таблиця 2

WIPPF (Балансна модель)

	Тіло	Діяльність	Контакти	Фантазії
Низький рівень (дисбаланс)	15 (62%)	4 (17%)	18 (75%)	5 (21%)
Середній рівень (баланс)	4 (17%)	2 (8%)	1 (4%)	4 (17%)
Високий рівень (дисбаланс)	5 (21%)	18 (75%)	5 (21%)	15 (62%)

Методика діагностики рівня емоційного вигорання (В. Бойко), допомогла нам визначити рівень сформованості симптомів емоційного вигорання за такими компонентами,

як напруження, резистенція та виснаження. Пропонована методика дає детальну картину емоційного вигорання. На основі результатів (таблиця 3) можемо зазначити, що в більшості медичних працівників склалися симптоми емоційного вигорання.

Таблиця 3

Методика діагностики рівня емоційного вигорання (В.Бойко)

		Напруження				Резистенція				Виснаження			
		Переживання психотравматичних обставин	Незадоволення самою собою	«Загнаність у кут»	Депресія і тривога	Неадекватне вибіркоче емоційне реагування	Емоційно-моральна дезорієнтація	Розширення сфери економії емоцій	Редукція професійних обов'язків	Емоційний дефіцит	Емоційне відчуження	Особистісне відчуження (деперсоналізація)	Психосоматичні та психовегетативні порушення
Симптом не склався	К-ть	0	1	0	2	0	0	0	0	0	2	4	3
	%	0	4	0	8	0	0	0	0	0	8	17	12
Симптом складається	К-ть	0	4	1	5	7	10	3	8	7	7	5	6
	%	0	17	4	21	29	42	12	33	29	29	21	25
Симптом склався	К-ть	24	19	23	17	17	14	21	16	17	15	15	15
	%	100	79	96	71	71	58	87	67	71	62	62	62

На основі опитувальника «Психічне вигорання» (розроблений С. Водоп'яною, О. Старченковою на основі моделі К. Маслач та С. Джексон) (таблиця 4) можемо зазначити, що в більшості респондентів високий рівень за субшкалами «емоційне виснаження», «деперсоналізація», «редукція особистих досягнень».

Таблиця 4

Опитувальник «Психічне вигорання» (розроблений Н. Водоп'яною, О. Старченковою на основі моделі К. Маслач та С. Джексон)

Субшкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Емоційне виснаження	0 (0%)	5 (21%)	19 (79%)
Деперсоналізація	0 (0%)	6 (26%)	18 (75%)
Редукція особистих досягнень	2 (8%)	8 (33%)	14 (58%)

За допомогою тесту самооцінки стресостійкості (С. Коухена і Г. Вілліансона) ми визначили, що в більшості медичних працівників погано сформована стресостійкість – 16 (67%) респондентів, дуже погано – 1 (4%), добре – 7 (29%), чудово – 0 (0%).

Висновки з проведеного дослідження. Проблема вигорання фахівців соціономічного профілю залишається актуальною та потребує дослідження та пошуку нових способів профілактики цього явища. Як показало дослідження, медичним працівникам необхідна корекція синдрому вигорання, а не лише його профілактика, адже в більшості медичних працівників склалися симптоми синдрому вигорання. Це може бути спричинене високим рівнем стресогенних чинників та низьким рівнем сформованості стресостійкості.

Аналізуючи синдром вигорання в медичних працівників через призму позитивної психотерапії Н. Пезешкіана, можемо зазначити, що саме дисбаланс у розподілі життєвої енергії (балансна модель) та перерозвиненість актуальних здібностей зумовили розвиток синдрому вигорання. Тому медичним працівникам необхідно вирівнювати баланс та шукати зовнішні та внутрішні ресурси за всіма сферами балансної моделі.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в профілактиці та корекції синдрому вигорання серед медичних працівників засобами позитивної психотерапії.

Список використаної літератури

1. ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics. ICD-11. URL: <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/129180281> (date of access: 07.12.2021).
2. Positive Psychiatry, Psychotherapy and Psychology / ed. by E. Messias, H. Pesechskian, C. Cagande. Cham : Springer International Publishing, 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-33264-8> (date of access: 07.12.2021).
3. Діденко І. Дослідження емоційного вигорання у поліцейських підрозділу поліції особливого призначення «корд». *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Т. 3. С. 83–88. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/3_2018/11.pdf
4. Зелінська С.Ю., Ташева А.І. WIPPF – опитувальник для дослідження особистісних особливостей, стратегій поведінки в конфлікті та «моделей для наслідування». *Прикладна психологія*. 2000. № 1. С. 64–76.
5. Комар Т.В., Мельничук А.Ю. Позитум-підхід: можливості та перспективи профілактики емоційного вигорання. Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : Тези доп. VII Всеукр. наук.-практ. конф., (11–12.04.2019). Хмельницький, 2019. С. 61–63.
6. Пезешкіан Н., Азіз А. Лексикон позитивної психотерапії : довідник / пер. з нім. М.В. Отенка ; за ред. С.А. Отенко. Київ : Талком, 2019. 192 с. ISBN 617-7685-59-2.
7. Мельничук А.Ю. Балансна модель Н. Пезешкіана як ефективний інструмент профілактики синдрому вигорання фахівців соціономічного профілю. Психотерапія і свобода : XXV Науково-практ. конф. УСП та субконф. з дит. та юн. психотерапії (28–30.06.2019). Тернопіль, 2019. С. 67–69.
8. Мельничук А.Ю. Дослідження синдрому вигорання фахівців соціономічного профілю з допомогою Вісбаденського опитувальника до методу позитивної психотерапії та сімейної терапії (WIPPF). *Науковий журнал «Габітус» Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій*. Вип. 25, 2021. С. 158–162 URL: <http://habitus.od.ua/journals/2021/25-2021/30.pdf>
9. Основи Позитивної психотерапії. Первинне інтерв'ю / В. . Карикаш та ін. Черкаси : Укр. ін-т позит. крос-культур. психотерапії і менеджменту, 2013. 64 с.
10. Паркулаб О., Шпет Я. Вплив професійної діяльності на особистість психолога: феномен вигорання та його профілактика. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2021. № 8. С. 125–131. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/8_2021/17.pdf.
11. Пезешкіан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 288 с.
12. Пеньковська Н.М., Шептицький Р.В. Основи психологічного консультування в методі позитивної психотерапії. Тернопіль : Крок, 2014. 286 с. ISBN 978-617-692-190-5.
13. Позитивна психотерапія – Вікіпедія. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Позитивна_психотерапія (дата звернення: 25.05.2021).
14. Про метод: позитивна психотерапія Н. Пезешкіана. *Позитивна психотерапія в Україні*. URL: <http://positum.org.ua/positivna-psixoterapiya-pro-metod/> (дата звернення: 25.05.2021).

15. Сургунд Н., Примуш Н. Аналіз динаміки прояву синдрому професійного вигорання у медичних працівників в умовах Covid-19. «Psychology Travelogs». 2021. № 1. С. 150–159. URL: <http://clar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/10587>.

RESEARCH OF THE BURNOUT SYNDROME BY POSITIVE PSYCHOTHERAPY BY N. PESECHKIAN AMONG MEDICAL WORKERS

Antonina Melnychuk

*Khmelnytskyi National University,
11, Instytutska Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29016
e-mail: antoninamel3@gmail.com*

Taisiia Komar

*Khmelnytskyi National University,
11, Instytutska Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29016
e-mail: komartayisiya@gmail.com*

The article analyzes the results of the study of burnout syndrome of health professionals working with patients with coronavirus disease (COVID-19) through the prism of positive psychotherapy N. Peseschkian. A total of 24 respondents participated.

Current circumstances (pandemic, new working conditions, etc.) create an ideal situation for the emergence of a burnout syndrome of socioeconomics professionals, but most affected by medical professionals who work in an extremely stressful atmosphere.

The aim of our study was to empirically investigate and describe the features of the syndrome of burnout among health professionals through the prism of positive psychotherapy N. Pezeshkian.

Positive Psychotherapy (PPT, after Peseschkian since 1977) is a psychotherapeutic method developed by Nossrat Peseschkian and co-workers in Germany since 1968. It can be described as a humanistic Psychodynamic Psychotherapy, which is based on a positive conception of human nature.

Positive psychotherapy is a resource-oriented and short-term method that focuses on teaching self-help to a person who can help himself in difficult stressful situations. More, look for resources in them and allow yourself and your abilities to improve.

According to an empirical study, using the V. Boyko's method, we found that most health professionals have a high level symptoms of emotional burnout by components - straining, resistance and exhaustion. Also, most of the high levels on the subscales of the questionnaire "Mental burnout" (developed by N. Vodopyanova, O. Starchenkova based on the model K. Maslach and S. Jackson) emotional exhaustion, depersonalization, reduction of personal achievements.

Using a self-assessment of stress resistance (S. Cohen and G. Williamson), we determined that health professionals have a low level of stress resistance.

Particular attention was paid to the study of actual capacities and balance model of N. Peseschkian, using the first interview questionnaire and the Wiesbaden Inventory (WIPPF).

It was found that the imbalance in the distribution of vital energy (balance model) and the over development of current abilities led to the conditions for the development of burnout. Therefore, in order to maintain mental health, it is necessary to balance and seek of resources in all areas of the balance model.

Key words: actual capacities: primary and secondary, balance model, burnout syndrome, positive psychotherapy, positum-approach, role model and concepts.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.17>

ФЕНОМЕН ПОКЛИКАННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ РОЗУМІННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ТА ЗАРУБІЖНИМИ НАУКОВЦЯМИ

Вікторія Міщенко-Дрючило

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна, 04053
e-mail: v.mishchenko.asp@kubg.edu.ua*

Актуальність теми покликання в наш час сприяє активному дослідженню цього феномену як у теоретичному, так і емпіричному плані. Розробка цього поняття закордоном і в Україні відбувається різними способами, що викликає необхідність аналізу позицій науковців. Тому в статті представлено порівняння підходів до розуміння феномену покликання українськими та зарубіжними дослідниками.

Автором розглянуто ретроспективне та сучасне бачення зарубіжних науковців стосовно покликання, яке знайшло своє відображення у визнаному багатьма дослідниками класичному, неокласичному та сучасному підходах. Описано авторські підходи П.М. Белобородової та Є.О. Шутової до можливої систематизації знань, які охоплюють різні аспекти феномену покликання. Показано сучасний вектор розвитку наукової думки стосовно покликання, а саме активна робота над поліаспектним підходом до розуміння феномену покликання

У статті також представлені результати аналізу наукових доробків українських дослідників, представників різних галузей науки стосовно феномену покликання. Розкрито основні ідеї українських науковців, які стосуються поняття «покликання», його змісту, функцій і характерних ознак, а також методик для дослідження різних аспектів феномену. Показана різновекторність позицій українських науковців стосовно тлумачення поняття «покликання», зокрема, з використанням положень юнгіанівської та когнітивно-поведінкової психології. Відображено відмінність у поглядах українських науковців від зарубіжних колег стосовно змістового наповнення поняття «покликання», зокрема використання таких конструктів, як «властивість особистості», «настановлення», «когнітивно-емотивні переконання та відчуття» для розкриття суті феномену.

Проаналізовано важливість теоретичних положень та результатів емпіричних досліджень українських науковців для розробки єдиної концепції покликання. Зазначено необхідність у подальшому досліджувати тему покликання на теренах України задля відображення культурної особливості цього феномену та використання українських ідей і результатів практики у виробленні загальної концепції покликання спільно із зарубіжними науковцями.

Ключові слова: покликання, феномен, особистість, підхід.

Постановка проблеми. Феномен покликання здавна цікавив людей, адже давав можливість осмислити цінність своєї діяльності та наповнити змістом життя загалом. Філософи, релігієзнавці, психологи та представники інших наук – кожен намагається поглянути на цей феномен із точки зору свого наукового інтересу і доповнити знання про нього. При цьому аналіз наукової літератури показує, що наразі в науці лише роблять спроби виробити єдину концепцію покликання. Це означає, що дослідники по-різному підходять до визначення поняття «покликання», тому його змістове наповнення не є узгодженим. Так, виникає необхідність аналізувати позиції та результати теоретичних і емпіричних здобутків науковців стосовно покликання і виробити єдину концепцію цього феномену. Такий шлях вивчення покликання і обирають зарубіжні науковці – виокремлення складників

покликання та його емпіричне підтвердження, дослідження його позитивних і негативних аспектів, умов реалізації. Додатково звернемо увагу, що наразі вітчизняні науковці все частіше обирають покликання як предмет дослідження. Проте погляди дослідників на зміст покликання досить різнопланові, а емпіричні дослідження поки не вирізняються насиченістю прикладного матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає можливість зробити висновок, що покликання та аспекти, які стосуються цього феномену, цікавлять представників науки. Зокрема, серед зарубіжних науковців варто виокремити дослідників, які займаються питаннями покликання протягом значного часу і вже досягли результатів не лише в теоретичній розробці питання, а й в емпіричному дослідженні, як-от А.Е. Abele, J.S. Bunderson, B.J. Dik, S.R. Dobrow, R.D. Duffy, B.M. Eldridge, E. Laguda, T. Hagmaier, K. Ogunyemi, E. Ohu, J.A. Thompson, J. Tosti-Kharas, M. Vianello, A. Wrzesniewski, П.М. Белобородова, Є.О. Шутова. Представниками української наукової думки стосовно покликання та його емпіричного дослідження є Н.М. Когутяк, А.В. Массанов, Є.І. Мулярчук, Л.Г. Перетятко, С.М. Стефурак, М.М. Тесленко, С.П. Тищенко.

Постановка завдання. У зарубіжній науковій літературі можна спостерігати тенденцію до узагальнення та систематизації інформації стосовно покликання, яку пропонують науковці [1; 2]. Тому вважаємо за необхідне прослідкувати тенденції вивчення та розвитку позицій не тільки зарубіжних науковців, а й українських, щодо феномену покликання, оскільки раніше систематизація такого матеріалу не відбувалася. Результатом розгляду позицій вітчизняних та зарубіжних науковців мають стати ідеї щодо подальшого вектора розвитку, зокрема українських досліджень стосовно феномену покликання, а також визначення спільних позицій українських та зарубіжних науковців щодо можливих положень сучасної концепції покликання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі в зарубіжній науковій літературі можна натрапити на три підходи до розуміння поняття «покликання», як-от класичний, неокласичний та сучасний [3; 4]. Тому пропонуємо слідувати цій позиції й у межах трьох підходів прослідкувати трансформацію змістовного наповнення покликання.

Для класичного підходу характерна наявність «поклику» від Бога, який указував людині на необхідність виконання певної роботи. Спочатку вважалося, що така робота пов'язана лише з виконанням монаших обов'язків. Переломним моментом у розумінні покликання стало поширення ідей М. Лютера і Ж. Кальвіна, які змістили вектор розуміння покликання з дотримання монашої аскети на виконання світських обов'язків. Таким чином, можливість слідувати «поклику» від Бога мали не лише монахи, а й звичайні люди, які виконували буденну роботу. Для того щоб зрозуміти особливості класичного підходу, варто звернутися до робіт М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», «Політика як покликання і професія» та «Наука як покликання і професія» [5]. Науковець аналізує значення слова «Beruf», яке в німецькій мові розуміється як «професія» або «покликання» і вказує на його релігійний відтінок. Бог ставить перед людиною певне завдання, виконавши яке, людина займає відповідне становище в суспільстві та спрямовує зусилля на виконання діяльності в певній сфері. Цікаво, що таке поняття з подібним змістовним наповненням трапляється тільки в протестантських народів, однак і вказана суть поняття «Beruf» не закладена в оригіналі Біблійних текстів, а лише відповідає духу перекладу. Зауважимо також, що розгляд поняття «покликання» відбувається крізь призму певної професії, тому йдеться про професійне покликання.

Отже, поняття «доля» та «обов'язок» найповніше характеризують класичний підхід до розуміння покликання, який пропонує розглядати цей феномен крізь релігійну призму.

Доля відмічає вказівку Бога стосовно певної професії, яку треба прийняти. Обов'язок відображає необхідність виконання такої професійної діяльності.

Неокласичний підхід базується на тих же поняттях, що і класичний, як-от «доля» і «обов'язок», але існує низка принципових відмінностей. По-перше, зміщується акцент з релігійного відтінку покликання, що дозволяє розглядати це поняття як світське. По-друге, аналогічно класичному підходу виокремлюється зовнішнє джерело покликання стосовно людини, але воно не обов'язково пов'язане з Богом. Отже, тепер джерелом покликання можуть слугувати певні правила родини, традиції общини чи вимоги суспільства. Серед прихильників неокласичного підходу варто виокремити науковців J.S. Bunderson та J.A. Thompson, які провели емпіричне дослідження з урахування неокласичних ідей. Однією з ключових позицій дослідників можна вважати розгляд покликання як палиці з двома кінцями. Покликання як джерело трансцендентного значення, ідентичності та значущості, з одного боку, та необхідність виконання обов'язку і певна жертвовність – з іншого [6, с. 32].

За основу для характеристики сучасного підходу також береться поняття «обов'язок», проте тепер акцентується на обов'язку людини перед собою щодо реалізації покликання. Самореалізація та самоактуалізація відтепер стають на один щабель із соціальною корисністю від обраної діяльності. На думку J.S. Bunderson та J.A. Thompson, для сучасного підходу характерний вибір людини щодо покликання, який вона робить, слідуючи своїй пристрасті чи зобов'язанням, тобто знецінюється аспект визначеності покликання задалегідь [6, с. 33–34].

Науковці E. Laguda, K. Ogunyemi та E. Olu, аналізуючи варіанти розуміння покликання кризь призму сучасного підходу, виокремили три спільні елементи, які характеризують цей феномен: завдання, в основі якого лежить служіння, почуття мети та ідентичності, просоціальна направленість [3]. Отже, почуття ідентичності стає новим складником покликання, що акцентує на важливості самореалізації та самоактуалізації людини і додатково вказує на зміну вектора розуміння покликання.

Описані три підходи дають можливість прослідкувати трансформацію поняття «покликання» від обов'язку перед Богом і визначеності долі до обов'язку людини перед собою щодо самореалізації. Таким чином, для розуміння феномену покликання важливо усвідомлювати не лише його джерело, а й результат (як зовнішній, так і внутрішній). Тому наявність соціальної корисності як зовнішнього результату реалізації покликання не є тим вирішальним складником, який дасть змогу вважати покликання завершеним психологічним конструктом.

Для розкриття позицій зарубіжних науковців стосовно розуміння покликання варто проаналізувати ідеї науковиці П.М. Белобородової, яка на основі аналізу джерельної бази виокремила шість підходів до розуміння покликання [7]. Класичний підхід, аналогічний описаному, ґрунтується на протестантських ідеях стосовно професійного покликання. Неокласичний підхід також лишається незмінним і базується на поглядах J.S. Bunderson та J.A. Thompson, а в основу покликання покладається відповідність людини певній роботі та наявність морального обов'язку, який сприяє виконанню цієї роботи.

У рамках третього підходу покликання описується як певне ставлення до роботи. За основу П.М. Белобородова бере дослідження Р. Белла, в межах якого показано ставлення до роботи як до трьох різних підходів – праці, кар'єри і покликання [7]. На підтвердження популярності такого підходу науковиця наводить приклад дослідження A. Wrzesniewski та співавторів, які взяли три вказані підходи ставлення до роботи за основу для власного емпіричного дослідження [8].

Поняття трансцендентного виклику лежить в основі четвертого підходу і вказує на те, що джерело покликання перебуває поза людиною. Науковці B.J. Dik, R.D. Duffy,

В.М. Eldridge як покликання розглядають поняття “calling” та “vocation”. Перше з них – “calling” – можна описати за допомогою трьох складників, як-от трансцендентний поклик, що виникає поза людиною; отримання відчуття цілі і осмисленості в трудовій діяльності як підхід до життєвої ролі; просоціальності цінності, які стають пріоритетними для особистості [9; 10]. Щодо поняття “vocation”, то воно охоплює лише два останні описані складники поняття “calling”, тому трансцендентний поклик і стає тією принциповою відмінністю подібних, здавалося б, понять. Особливість цього трансцендентного поклику полягає в тому, що його джерелом може виступати не лише воля Бога, а й суспільні потреби чи родинні традиції. Для підтвердження раціональності застосування подібної теоретичної конструкції стосовно покликання науковці розробили низку опитувальників та провели емпіричні дослідження, які наразі роблять значний вклад у розвиток та формування концепції покликання на сучасному етапі розвитку науки.

Науковиці А.Е. Abele та Т. Nagmaier також використовують поняття трансцендентної спрямовувальної сили як конструкту, що характеризує покликання. Проте в їхніх наукових доробках трансцендентну спрямовувальну силу доповнюють ще чотири категорії, які в процесі дослідження автори об’єднали у два окремі фактори. Ці фактори в оригіналі отримали назву “Identification & Person-Environment-Fit” і “Sense and Meaning & Value-driven Behavior” та означають поєднання ідентифікації з роботою і відповідність людини цій роботі, а також поєднання сенсу і значення роботи та поведінки, орієнтованої на цінності людини [11]. Тому вважати, що позиція дослідників зосереджена суто на трансцендентному поклику, не зовсім доцільно. Аналогічну позицію можна знайти і в роботі науковців М. Vianello, A.D. Rosa, P. Anselmi та Е.М. Gallian, для яких трансцендентний поклик – лише один із можливих аспектів покликання [2].

Для п’ятого підходу характерний акцент на понятті пристрасі до певної діяльності. Науковці S. Dobrow та J. Tosti-Kharas, представники такої позиції, пропонують авторське визначення покликання: «всеохопна, значуща пристрась, яку люди відчують стосовно певної сфери» [4]. Для підтвердження своєї теоретичної конструкції науковці розробили шкалу вимірювання покликання, а також провели низку емпіричних досліджень, які розкривають феномен покликання. У зазначеній роботі науковців М. Vianello, A.D. Rosa, P. Anselmi та Е.М. Gallian також трапляється поняття «пристрасть» як один із семи аспектів покликання [2].

Для розкриття особливостей шостого підходу науковиця П.М. Белобородова обрала поняття «переживання», яке можна охарактеризувати як тимчасовий психічний стан. Дослідниця спирається на роботу D.V Yaden та B.N. Newberg, які пропонують описувати таке переживання за допомогою нейрофізіологічних та психологічних процесів [7].

Науковиця П.М. Белобородова лишається прихильницею виокремлення вже традиційних класичного та неокласичного підходів до розуміння покликання. Проте спостерігаємо виокремлення ще чотирьох підходів, у межах яких відображаються позиції різних науковців. Така категоричність у поділі підходів видається дещо обмежувальною щодо дослідників, чії позиції різняться від окреслених підходів. Доказом цього стануть згодом описані позиції українських науковців. Однак така систематизувальна робота допомагає узагальнювати наявний науковий масив інформації стосовно покликання і окреслювати подальші вектори розвитку наукової думки щодо цього феномену.

Для завершення розгляду різноманіття позицій щодо розуміння поняття «покликання» звернемося до наукового доробку К.О. Шутової. Науковиця запропонувала розглядати чотири групи концепції, які допомагають охарактеризувати покликання, а за основу виокремлення цих груп взято джерело виникнення образу «ідеального Я» [12]. Перша група – трансцендентальна і передбачає формування образу «ідеального Я» за допомогою

вказівки Бога. Друга група – соціальні концепції, які акцентують увагу на спрямованості людини на соціум. Третя група – індивідуалістичні концепції, де важливою стає самоактуалізація людини. Четверта група – онтологічні концепції, у яких акцентується на цілісності людини і які охопили характеристики попередньо описаних вже груп [12, с. 10–13]. Таким чином, К.О. Шутова частково відображає розвиток розуміння поняття «покликання», який уже розглядався іншими науковцями, що вказує на суттєву особливість – можливість розгляду покликання як цінності, яка має системоутворювальний характер, що означає здатність покликання структурувати загальну систему цінностей людини. Організована завдяки наявності покликання ціннісна система людини дозволить поєднати свободу і обов'язок, природне і соціокультурне і при цьому не викликати суперечностей [12]. Така позиція вносить у загальний масив інформації стосовно покликання нові аспекти розуміння цього феномену.

Різноманіття позицій стосовно покликання призводить до того, що низка зарубіжних науковців намагається об'єднати запропоновані ідеї щодо цього феномену і формувати поліаспектний підхід. Для підтвердження такої позиції можна звернутися до наукових доробків науковців Т. Nagmaier та А. Е. Abele, а також колективу дослідників М. Vianello, А.Д. Rosa, Р. Anselmi та Е.М. Gallian, які не лише розробляють теоретичні конструкти, а й проводять емпіричні дослідження на підтвердження наукової доцільності виокремлення низки складників покликання [2; 11].

Українські науковці в питаннях, які стосуються феномену покликання, пропонують якісний теоретичний матеріал. Популярність же емпіричних досліджень покликання є незначною, але наявні результати доповнюють напрацьований базис стосовно різних аспектів покликання.

Для вивчення феномену покликання український науковець Є.І. Мулярчук обирає філософсько-етичну призму і в межах свого дослідження проводить глибинні інтерв'ю з українськими студентами та педагогами. Аналіз відповідей респондентів дав змогу виокремити три підходи до розуміння покликання, а саме самореалізаційний, просоціальний та трансцендентний. Зауважимо, що науковець не обмежився лише виокремленням підходів до розуміння покликання, а й створив власну структуру покликання: «Бажання – Здібності – Реалізація – Благо» [13, с. 101–102]. На основі вказаної структури Є.І. Мулярчук пропонує авторське визначення покликання та вказує на важливість поняття поклику як базису покликання, а також аналізує відмінність поклику від таких кликань, як виклик, заклик, призначення, потяги та прагнення [14, с. 175–188]. Таким чином, емпіричне дослідження Є.І. Мулярчука показало, що феномен покликання не є чужим та знеціненим для українців, а отже, потребує детального вивчення і емпіричного дослідження. Описані науковцем підходи до розуміння покликання дають змогу побачити збіги поглядів українців та висновків українського науковця з теоретичними розробками зарубіжних колег. Подібне стає першим доказом того, що українські та зарубіжні дослідники оперують спільними конструктами стосовно феномену покликання. Це дасть змогу українським науковцям у подальшому використовувати апробовані методики та анкети зарубіжних дослідників для проведення власних емпіричних досліджень, а також зіставляти й аналізувати отримані результати задля вибудовування єдиної обґрунтованої концепції покликання.

Український науковець А.В. Массанов виявив свій науковий інтерес до психологічних бар'єрів у професійному самовизначенні особистості і вже в межах цієї теми розглядав покликання як умову подолання вказаних психологічних бар'єрів. Результати емпіричного дослідження дали змогу зробити висновок, що усвідомлення свого покликання допомагає ефективніше долати психологічні бар'єри, які виникають під час обрання професії [15]. Науковець у своєму дисертаційному дослідженні проаналізував наявні

підходи щодо розуміння суті покликання і як робоче поняття обрав таке: «покликання – це властивість особистості, що характеризує її можливості до продуктивної діяльності, яка є внеском у розвиток цивілізації» [16, с. 170–171]. Для характеристики покликання науковець також використовує поняття «спрямованість», «здібності» та «відчуття призначеності» щодо певної діяльності. Як бачимо, автор провів якісне емпіричне дослідження і показав взаємозв'язок покликання та психологічних бар'єрів під час визначення з професією, що робить внесок у практичне дослідження феномену покликання. Проте лишається питання про те, чи доцільно розглядати поняття «покликання» лише крізь призму поняття «властивість». Така теоретична конструкція використовується в науковому колі. Зокрема, подібна позиція відображена в словнику К.К. Платонова [17], проте вказує на значне змістовне звуження цього поняття. Наприклад, покликання ще можна розглядати як процес, відчуття чи переживання, настановлення, цінність. Ці всі характеристики відображають певний аспект феномену покликання. Тому обрання поняття «властивість» особистості як основного для визначення покликання звужує його змістовне наповнення й односторонньо відображає суть феномену.

Науковиці Л.Г. Перетятко та М.М. Тесленко вивчають феномен покликання у межах теми професії, чим розуміють покликання як «тип значущого ставлення до професії», який охоплює три аспекти (емоційний, когнітивний і поведінковий) [18]. При цьому науковиці визнають можливість наявності інших покликань, окрім професійного, оскільки родовим поняттям вважають «життєве покликання». Для емпіричного дослідження Л.Г. Перетятко та М.М. Тесленко використовували біографічні методики, а отримані результати дали змогу зробити висновок, що показники суб'єктивної картини життєвого шляху можуть бути «індикаторами ймовірності виникнення і закріплення почуття покликання в особистості» [18, с. 225]. Як бачимо, науковиці не лише запропонували обґрунтовану теоретичну базу стосовно покликання, а й показали успішну можливість використання біографічних метод для вивчення феномену професійного покликання.

Когнітивно-поведінкова психологія (як основа для розгляду суті феномену покликання) була обрана науковцями С.М. Стефурак та Н.М. Когутяк. Дослідники запропонували власне визначення покликання, розуміючи під ним «суб'єктивне відчуття телеологічності власного життя, відчуття того, що людина «підходить» для цього виду діяльності як деталь підходить до механізму» [19, с. 321–322]. Також науковці виокремили чотири ознаки, які можна використовувати як діагностичні критерії, як-от об'єктивна успішність діяльності, внутрішня мотивація, суб'єктивне бажання присвячувати діяльності більшість часу та переживання «потоків станів» під час виконання обраної діяльності. Цікавою теоретичною розробкою є виокремлення шести механізмів формування покликання: компенсаторного, висхідної спіралі, зміни режиму заохочення, когнітивного дисонансу та наслідування [19, с. 322–324]. Як бачимо, авторами проведена ґрунтова робота щодо аналізу наявної літератури, пов'язаної з покликанням, і запропоновані теоретичні положення, які допомагають подивитися на певні аспекти покликання по-новому. Проте відсутність наразі емпіричного підтвердження вказаних теоретичних припущень змушує ставити їх під сумнів. Зокрема, не зовсім зрозумілим є те, як виміряти об'єктивну успішність і що вважати об'єктивно успішним результатом стосовно покликання. Щодо суб'єктивного бажання присвячувати час діяльності постає питання про те, чи буде вважатися характерною ознакою наявності бажання, відсутність втілення в реальність цього бажання через об'єктивні причини. Питання також виникають стосовно механізмів формування покликання, адже вони відображають абсолютно різні за змістом механізми, для кожного з яких можна підібрати приклад, але це поки не дає змогу створити єдину емпірично обґрунтовану концепцію покликання.

Науковиця С.П. Тищенко, досліджуючи феномен покликання, звертається до юнгіанівської теорії і припускає, що основи покликання перебувають у сфері несвідомого. Дослідниця пропонує власне визначення покликання, в основі якого лежить поняття «настановлення» особистості. Важливо зазначити, що С.П. Тищенко переконана, що покликання зумовлюється минулим (зокрема, генетичним) досвідом. Звернемо увагу, що дослідниця, вивчаючи феномен покликання, акцентує увагу на понятті «обдарованість» і обмежує коло своїх інтересів покликанням обдарованих дітей дошкільного віку та раннього отроцтва. У своєму науковому доробку науковиця звертається також до дитячих спогадів видатних особистостей у сфері науки та культури, щоб показати як зароджувалося покликання цих осіб ще в дитячому віці [20]. Таким чином, теоретичні припущення стосовно покликання С.П. Тищенко обмежила, обравши як суб'єктів дослідження обдарованих дітей. Це і призвело до тісного поєднання феномену покликання з ідеями юнгіанівської теорії. Проте лишається відкритим питання, чи зможуть такі теоретичні положення задовольнити науку, якщо як суб'єкт вивчення вибрати осіб дорослого віку, як бути з особами, яких не можна назвати обдарованими, але які реалізують усвідомлене покликання.

Висновки. Останнім часом представники зарубіжної наукової думки частково змінили вектор дослідження феномену покликання і спрямували свої зусилля на систематизацію наявних знань стосовно покликання. Подібні кроки дають можливість формувати певні теоретичні положення єдиної концепції покликання та підбирати якісний матеріал для емпіричних досліджень науковцям, які тільки починають вивчати феномен покликання. Щодо українських науковців, то подібної систематизації знань стосовно феномену покликання ще не відбувалося, і кожен працює у своєму напрямі. Проте аналіз наукових доробків дає змогу дійти таких висновків. Емпіричні дослідження стосовно покликання, які здійснювалися на території України, показали важливість цього феномену для українців, а також показали, що вектор розуміння суті феномену покликання є подібним до зарубіжних позицій. Це дасть змогу в подальшому використовувати напрацьовані методики зарубіжних науковців стосовно покликання і зробити внесок у знаходження відповідей на таке важливе питання, яке хвилює науковців: чи має феномен покликання культурні особливості? Наукову цінність також становлять теоретичні напрацювання українських науковців стосовно тлумачення поняття «покликання», його характерних ознак і діагностичних критеріїв, а також механізмів формування, що можуть у подальшому стати підґрунтям для емпіричних досліджень не лише на терені України, але і за кордоном.

Список використаної літератури

1. Calling Attention to 20 Years of Research: A Comprehensive Meta-Analysis of Calling / S. Dobrow Riza et al. *Academy of Management Proceedings*. 2019. Vol. 2019, no. 1. P. 12789. URL: <https://doi.org/10.5465/ambpp.2019.199> (date of access: 27.11.2021).
2. Validity and measurement invariance of the Unified Multidimensional Calling Scale (UMCS): A three-wave survey study / M. Vianello et al. *PLOS ONE*. 2018. Vol. 13, no. 12. P. e0209348. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209348> (date of access: 27.11.2021).
3. Laguda E., Ogunyemi K., Olu E. From Success to Significance: Transforming Your Job into a Calling. *The Palgrave Handbook of Workplace Spirituality and Fulfillment*. Cham, 2018. P. 629–657. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-62163-0_18 (date of access: 27.11.2021).
4. Dobrow S. R., Tosti-Kharas J. Calling: the development of a scale measure. *Personnel Psychology*. 2011. Vol. 64, no. 4. P. 1001–1049. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2011.01234.x> (date of access: 27.11.2021).

5. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
6. Bunderson J. S., Thompson J. A. The Call of the Wild: Zookeepers, Callings, and the Double-edged Sword of Deeply Meaningful Work. *Administrative Science Quarterly*. 2009. Vol. 54, no. 1. P. 32–57. URL: <https://doi.org/10.2189/asqu.2009.54.1.32> (date of access: 27.11.2021).
7. Белобородова П. М. Современные зарубежные исследования феномена жизненного призвания. *Вопросы психологии*. 2017. № 5. С. 150–158.
8. Jobs, Careers, and Callings: People's Relations to Their Work / A. Wrzesniewski et al. *Journal of Research in Personality*. 1997. Vol. 31, no. 1. P. 21–33. URL: <https://doi.org/10.1006/jrpe.1997.2162> (date of access: 27.11.2021).
9. Dik B. J., Duffy R. D. Calling and Vocation at Work. *The Counseling Psychologist*. 2007. Vol. 37, no. 3. P. 424–450. URL: <https://doi.org/10.1177/0011000008316430> (date of access: 27.11.2021).
10. Dik B. J., Duffy R. D., Eldridge B. M. Calling and vocation in career counseling: Recommendations for promoting meaningful work. *Professional Psychology: Research and Practice*. 2009. Vol. 40, no. 6. P. 625–632. URL: <https://doi.org/10.1037/a0015547> (date of access: 27.11.2021).
11. Hagmaier T., Abele A. E. The multidimensionality of calling: Conceptualization, measurement and a bicultural perspective. *Journal of Vocational Behavior*. 2012. Vol. 81, no. 1. P. 39–51. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2012.04.001> (date of access: 27.11.2021).
12. Шутова Е.А. Призвание человека: онто-гносеологическое исследование : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Челябинск, 2011. 23 с.
13. Мулярчук Є.І. Про поняття покликання. *Філософська думка*. 2017. № 3. С. 94–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2017_3_10 (дата звернення: 17.11.2021).
14. Мулярчук Є.І. Покликання як філософсько-етичний феномен : дис. ... д-ра філософії в галузі філософії : 09.00.07. Київ, 2020. 382 с.
15. Массанов А.В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2010. 407 с.
16. Массанов А.В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. *Психологія і суспільство*. 2014. 2 (56). С. 73–89.
17. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. 2-е изд. Москва : Высш. шк., 1984. 174 с.
18. Перетяцько Л.Г., Тесленко М.М. Психолого-біографічний аспект професійного покликання особистості. *Багатомірність особистості: теорія, психодіагностика, корекція*. 2017. С. 222–226. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/8017> (дата звернення: 27.11.2021).
19. Стефурак С.М., Когутяк Н.М. Аналіз психологічних механізмів формування професійного покликання. *Молодий вчений*. 2018. № 9(2). С. 320–325. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_9\(2\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_9(2)_13) (дата звернення: 18.11.2021).
20. Тищенко С.П. Психологія покликання. *Технології розвитку інтелекту*. 2015. Т. 1, № 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2015_1_8_3 (дата звернення: 20.11.2021).

THE PHENOMENON OF CALLING THROUGH A PRISM OF UNDERSTANDING BY UKRAINIAN AND FOREIGN SCIENTISTS

Viktoriiia Mishchenko-Driuchylo

*Borys Hrinchenko Kyiv University,
18/2, Bulvarno-Kudriavska str., Kyiv, Ukraine, 04053
e-mail: v.mishchenko.asp@kubg.edu.ua*

The relevance of the topic of calling nowadays promotes active study of this phenomenon both in theoretical and empirical ways. Development of this notion abroad and in Ukraine is set in different ways which raises a necessity to analyze scientists' standpoints. That is why this article presents a comparison of approaches on understanding the phenomenon of calling by Ukrainian and foreign scientists.

Retrospective and modern visions of foreign scientists on calling which found their representation in the recognized by many scientists classic, neoclassical and modern approaches were considered by the author. The authors' approaches by Beloborodova, P. M. and Shutova, I. O. on a possible knowledge systematization, which cover various aspects of the phenomenon of calling, are described. The modern vector of the development of the scientific idea regarding the calling, namely active work on the multifaceted approach to understanding the phenomenon of calling, is shown.

The article also shows the results of the analysis of scientific achievements of Ukrainian researchers, representatives of various branches of science, in relation to the phenomenon of calling. The main ideas of Ukrainian scientists on the concept of "calling", its content, functions and characteristics, as well as methods for studying various aspects of the phenomenon are revealed. The diversification of positions of Ukrainian scientists on the interpretation of the concept of "calling" is shown, in particular, using the provisions of Jungian and cognitive behavioral psychology. The differences in the views of Ukrainian scientists from foreign colleagues on the content of the concept of "calling", including the use of such constructs as "personality traits", "mindset", "cognitive and emotional beliefs and feelings" to reveal the essence of the phenomenon were depicted.

The importance of the theoretical positions and results of empirical studies done by Ukrainian scientists to develop a single concept of calling was analyzed. It is stated that there is a necessity to study the topic of calling on the territory of Ukraine to reflect cultural specifics of this phenomenon and to use Ukrainian ideas and practice results in developing a general concept of calling together with foreign scientists.

Key words: calling, phenomenon, personality, approach.

УДК 159.942.4:316.772.3-051

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.18>

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ КОРИСТУВАЧІВ МЕРЕЖІ INSTAGRAM

Маргарита Півень

*Національний аерокосмічний університет
імені М.С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»,
вул. Чкалова, 17, м. Харків, Україна, 61070
e-mail: m.piven@khai.edu*

Юлія Казимова

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6, м. Харків, Україна, 61022
e-mail: svinarenko.y@gmail.com*

У статті висвітлено аналіз результатів дослідження особливостей структури емоційної сфери користувачів мережі Instagram. Представлено опис вибірки дослідження, яке проводилось на базі різних технічних ЗВО м. Харкова. Показано, що в дослідженні взяли участь 75 осіб – здобувачів вищої освіти, вік реципієнтів – 18–24 роки; з вибірки за допомогою анкети «Активність особистості в інтернеті» створено 2 дослідницькі групи (20 активних та 20 неактивних користувачів мережі Instagram). Представлено методики, використані для емпіричного дослідження: «Індивідуально-типологічний опитувальник» (Л.Н. Собчик), опитувальник «Стратегії самопред'явлення» І.П. Шкуратова, «Опитувальник емоційного саморозкриття» І.П. Шкуратова. Математико-статистична обробка даних проводилася за допомогою U-критерію Манна-Уїтні, t-критерію Стьюдента, коефіцієнта рангової кореляції τ -Кендалла та факторного аналізу (метод головних компонентів, ротація Varimax gaw). Виявлено розбіжності в показниках емоційної сфери між групами: в групі активних користувачів превалюють такі показники, як «агресивність», «тривожність» та «лабільність». Вивчено взаємозв'язок між стратегіями самопред'явлення окремо в кожній групі досліджуваних. Структура емоційної сфери особистості користувачів соціальної мережі Instagram представлена трьома факторами, як-от «демонстративне саморозкриття особистості», «неусвідомлюване саморозкриття особистості» та «адаптивне саморозкриття особистості». Виявлено розбіжності у вираженості виділених факторів у представників груп із високою та низькою активністю в мережі Instagram: специфічним для досліджуваних із високим рівнем активності в мережі Instagram є фактор «демонстративне саморозкриття особистості»; у представників групи з низьким рівнем активності у мережі Instagram більш вираженим є фактор «адаптивне саморозкриття особистості»; фактор «неусвідомлюване саморозкриття особистості» не досягає значущого рівня в розбіжностях та може бути розглянутий як компонент, який однаково виражений у структурі емоційної сфери як активних, так і неактивних користувачів соціальної мережі.

Ключові слова: емоційна сфера, факторна структура, цифрове середовище, активність, соціальні мережі.

Постановка проблеми. Цифрове середовище, зокрема середовище віртуальних соціальних мереж, усе більш стає частиною соціалізації сучасної людини. Згідно з дослідженням компанії GlobalLogic стосовно активності користування українською аудиторією соціальних мереж отримано результати, за якими впродовж 2020 року кількість користувачів зросла на 7 млн осіб (у 2020 році кількість українців, зареєстрованих у соціальних

мережах, склала 19 млн осіб, станом на початок 2021 року цей показник зріс до 26 млн користувачів). Найбільш популярними мережами є Facebook та Instagram. Отже, питання про те, як людина в цьому мережевому просторі розвивається, що відчуває, які емоції переживає, як будує комунікацію з іншими людьми, як реалізує власні потреби тощо, набувають більшої значущості. Потреба українців у створенні віртуального життя є масовою, що посилюється з обмеженнями в реальному спілкуванні у зв'язку зі світовою пандемією COVID-19. І це не може не викликати занепокоєння в різних спеціалістів. Віртуальне життя має певні особливості та закони й відбивається на функціонуванні реальної особистості. Зокрема, людина може зіштовхнутися з деякими проблемами, зумовленими користуванням соціальними мережами, як-от формування комп'ютерної залежності, порушення когнітивної, емоційної та поведінкової сфер у реальному житті тощо. Отже, питання вивчення особливостей функціонування та структури емоційної сфери користувачів соціальних мереж є актуальним завданням задля подальшої розробки психопрофілактичних та корекційних заходів щодо досліджуваних особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження онлайн-виміру взагалі та соціальних мереж зокрема є достатньо вивченою в сучасному науковому суспільстві. Так, багато робіт присвячено дослідженню феномену інтернет-адикції (І.Р. Субашкевич, М.І. Гринаш, У.А. Гузьман, М.С. Богдан, О.Є. Войскунський, В.П. Лютий [1; 5; 8]). Авторами описано сучасні актуальні проблеми психології залежності від інтернету, досліджено психологічні особливості спілкування залежних від соціальних мереж, особливості емоційного інтелекту інтернет-залежних, приділено багато уваги вивченню залежності від соціальних мереж студентів тощо. Проблемам цифрової соціалізації, а також цифрового спілкування присвячені праці Н.А. Голубевої та А.І. Лучинкіної [4]; цифрову поведінку та особливості мотиваційної сфери інтернет-користувачів вивчали І.Н. Погожина, А.І. Подольський, О.А. Ідобаєва, Т.А. Подольська [7]. Також є сучасні дослідження безпосередньо соціальних мереж. Особливості побудови комунікації в соціальних мережах вивчали такі автори: Ю.А. Данько, О.Н. Арестова, І.Г. Овчиннікова, О.П. Белинська, С.В. Палій, О.О. Шапіро та ін. Цю сферу докладно вивчала та висвітлювала у своїх роботах Н.С. Козлова. Авторка провела загальний аналіз соціальних мереж [2; 3], вивчила вплив деяких психічних процесів, як-от самопочуття та настроїв, на характер використання цих сайтів [3]; також авторкою виявлено взаємозв'язок механізмів психологічного захисту із залученням особистості до соціальних мереж. Увагу автори зосереджували на вивченні психологічних особливостей підлітків у контексті користування соціальними мережами. Н.С. Козлова [2] вивчала взаємозв'язок емоційних особливостей підлітка та специфіки залучення в соціальні мережі та виявила: чим вищим є рівень емоційного інтелекту, тим менше виявляється залежність від соціальних мереж. У дослідженнях Т.В. Панкової та Н.В. Сергєєвої [6] стосовно інтернет-залежності підлітків визначено, що соціальні мережі впливають на емоційну сферу підлітка, а саме виникають деякі види агресивної поведінки та збільшується рівень особистісної тривожності. Окрім цього, прогресують наявні емоційні проблеми, а залежність від соціальних мереж може призвести до розвитку невротичних станів. Однак у сучасній психологічній літературі недостатньо висвітленими залишаються питання визначення структури емоційної сфери користувачів мережі Instagram у юнацькому віковому періоді.

Мета статті – проаналізувати структурну організацію емоційної сфери користувачів соціальної мережі Instagram.

Виклад основного матеріалу. Для емпіричного дослідження використано такі *методики*: «Індивідуально-типологічний опитувальник» (Л.Н. Собчик), опитувальник «Стратегії самопред'явлення» І.П. Шкуратова, «Опитувальник емоційного саморозкриття» І.П. Шкуратова.

Для математико-статистичної обробки даних застосовано U-критерій Манна-Уїтні, t-критерій Стьюдента, коефіцієнт рангової кореляції τ -Кендалла та факторний аналіз (метод головних компонент, ротація Varimax raw).

Загальну вибірку склали 75 осіб – здобувачів вищої освіти різних технічних ЗВО м. Харкова, вік реципієнтів – 18–24 роки. Із загальної вибірки за допомогою анкети «Активність особистості в інтернеті» утворено 2 дослідницькі групи (20 активних та 20 неактивних користувачів мережі Instagram).

По-перше, для виявлення загальних особливостей емоційної сфери перевірено достовірності в розбіжностях між групами активних та неактивних користувачів мережі Instagram. Для цього використано U-критерій Манна-Уїтні. Отже, виявлено, що є статистично значущі розбіжності в показниках емоційної сфери між групами. У групі активних користувачів преваюють такі показники, як «агресивність» ($U=101, p \leq 0,01$), «тривожність» ($U=106, p \leq 0,01$) та «лабільність» ($U=125, p \leq 0,05$). Активні користувачі інтернет-мережі мають більш статистично значущий рівень агресивності, тобто вони схильні до активного відстоювання своєї позиції та інтересів, навіть якщо вони не є об'єктивними та суперечать інтересам оточення. Також в активних користувачів більш виражені шкали «тривожність» та «лабільність». Високий рівень показника «лабільність» говорить про прагнення до емоційного залучення в ситуацію, користувачі більш схильні до швидкої зміни настрою, вияву своєї емоційності та нестійкого настрою. Отже, активним користувачам соціальних мереж властива більш активна позиція, агресивність у відстоюванні своєї позиції та чутливому сприйнятті ставлення з боку соціуму до своїх емоційних виявів та реакцій.

По-друге, вивчено взаємозв'язок між стратегіями самопред'явлення в кожній групі досліджуваних. Розглянуто значущі кореляційні зв'язки в групі активних користувачів мережі. Виявлено значущий зв'язок ($\tau=0,513; p < 0,05$) між шкалами «інграція» та «самопросування». Сама інграція є характеристикою дій, спрямованих на прагнення людини сподобатися оточенню та досягнути статусу привабливої та доброї особистості в їхніх очах. За допомогою чарівності та вираження симпатії, вияву соціально значущих якостей, як-от вияв симпатії чи хороший коментар в адресу співрозмовника, людина справляє позитивне враження на нього. Таке бажання сподобатися іншим може зумовлюватись потребою встановлювати та зберігати свої контакти із соціумом, а також приймати позитивну оцінку щодо своєї діяльності з боку оточення. Це буде підтвердженням соціальної значущості персони та доброзичливого ставлення до неї.

«Інграція» та «зразковість» мають високий рівень кореляційного зв'язку ($\tau=0,565; p < 0,01$), адже ці дві стратегії спрямовані на соціум, а саме на те, щоб сподобатися оточенню. Інграція – прагнення заволодіти чільною позицією в соціумі, водночас людина демонструє соціально-типові та значущі якості (наприклад, людина, яка веде свій блог, основною стратегією обирає розповідати про стосунки та любить демонструвати важливість чесності, добра, чуйності та відповідальності в них). Цими якостями, які притаманні багатьом людям та мають високу цінність у соціумі, вона прагне сподобатися своїй аудиторії. Ця стратегія підкріплюється іншою – «зразковістю», яка також спрямована на отримання позитивної оцінки від соціуму. Якщо не спрацює похвала та доброзичливі коментарі в бік оточення, то закріплюється позиція «духовного наставника» за допомогою навіювання певного образу аудиторії.

«Самопросування» та «заякування» мають значущий зв'язок ($\tau=0,571; p < 0,05$), адже чим більше зростає потреба в самопросуванні, тим більше зростає потреба в зосередженні влади у своїх руках. Головна мета цих стратегій – показати свою перевагу над іншими. Так, активні користувачі зі своїм авторитетом можуть демонструвати таку силу, що підпорядковує оточення та дає певні привілеї на владу.

«Самопросування» та «зразковість» ($\tau=0,762$; $p<0,01$) статистично пов'язані між собою. Самопросування може відбуватися за рахунок зразковості, адже чим більше людина висвітлює образ зразкової мами, чоловіка, спортсмена тощо, тим більше людей довіряє їй, вона має змогу стати прикладом для інших, зосереджуючи увагу на своїй діяльності й отримуючи соціальне схвалення. Влада експерта та позиція морально бездоганної людини тісно взаємопов'язані, адже у віртуальний світ переносяться ті ж цінності, які є в реальному, тобто самопросування є більш можливим, коли аудиторії близькі думки та діяльність інтернет-користувача.

«Відстеження справленого враження» та «варіативність поведінки» мають значний кореляційний зв'язок ($\tau=0,571$; $p<0,01$). Справляючи на когось враження з певною метою, люди очікують певну реакцію, а тому вони змінюють різні образи, виходячи з різних ситуацій.

Далі розглянуто значущі кореляційні зв'язки в групі неактивних користувачів мережі. Виявлено значущий зв'язок між шкалами «зразковість» та «варіативність поведінки» ($\tau=0,740$; $p<0,01$), що показує вплив важливості дотримання зразковості у своїй поведінці та демонстрації своєї поведінки як соціально прийнятної. Чим більше змінюються події, тим більше варіюється й поведінка людина, аби лише її не вважали поганою.

Зв'язок «зразковості» та «відстеження справленого враження» ($\tau=0,542$; $p<0,05$) залежить від реакції оточення та зміни поведінки особистості, аби залишатися прикладом для інших, мати свою аудиторію, чим підтверджувати свій статус авторитета.

Чим вищі показники «відстеження справленого враження», тим вищі показники «демонстрації слабкості» ($\tau=0,642$; $p<0,01$). Їх зв'язок також зумовлений бажанням отримати увагу з боку оточення, адже звернення до когось із проханням має певну ціль, тому відстежується за допомогою реакцій на прохання з боку оточення.

«Відстеження справленого враження» та «варіативність поведінки» залежать одне від одного у взаємодії ($\tau=0,502$; $p<0,05$), а саме: неактивним користувачам важливо, що про них думають інші, тому вони висвітлюють в соціальній мережі ту інформацію про себе, яка б не зашкодила їхній репутації.

Для дослідження головної мети роботи – структурної організації емоційної сфери особистості користувачів соціальної мережі Instagram – використано метод факторного аналізу (ротація за методом Varimax). Результати наведено в таблиці 1.

Перший монополярний фактор «Демонстративне саморозкриття особистості» має найбільшу значущість – 21%. До його складу ввійшла змінна відстеження справленого враження (0,867). Це означає, що особистість, залучена до інтернет-спілкування, орієнтується на оцінку своєї поведінки з боку оточення, що говорить про соціальну компетентність та розуміння того, як оточення ставиться до неї та її діяльності. Також значні факторні навантаження мають такі змінні, як варіативність поведінки (0,759), зразковість (0,757), демонстрація слабкості (0,625).

Варіативність пов'язана з попереднім показником тим, що зміна поведінки та ролі відбувається під час відстеження справленого враження на оточення. Зразковість поведінки пов'язана з демонстративністю та бажанням бути прикладом для оточення. Демонстрація слабкості також акцентує на соціальній сфері розкриття особистості та оцінці її емоційного стану оточенням. Така поведінка є одним зі способів привертання уваги та отримання допомоги як влади над оточенням. У віртуальному світі така стратегія самопред'явлення є вдалою, адже цінності з реального світу переносяться у віртуальний та швидко привертають увагу користувачів.

Таблиця 1

**Структурна організація емоційної сфери особистості користувачів
соціальної мережі Instagram**

№ з/п	Назва фактору	Елементи фактору	Внесок фактору в загальну дисперсію
1	«Демонстративне саморозкриття особистості»	Відстеження справленого враження (0,867) Варіативність поведінки (0,759) Зразковість (0,757) Демонстрація слабкості (0,625) Залякування (0,546) Сензитивність (0,475)	21%
2	«Неусвідомлюване саморозкриття особистості»	Спонтанність (0,853) Агресивність (0,491) Брехня (0,471) Самопросування (0,414) Інтроверсія (-0,692) Сензитивність (-0,402) Демонстрація слабкості (-0,490)	14%
3	«Адаптивне саморозкриття особистості»	Мовні труднощі (0,822) Агресивність (0,481) Тривожність (0,426) Реальне ЕСР (-0,526)	11%

Другий фактор отримав назву «Неусвідомлюване саморозкриття особистості». Він є біполярним та має питому вагу 14%. До нього входять сім змінних: спонтанність (0,853), агресивність (0,491), брехня (0,471), самопросування (0,414), інтроверсія (-0,692), сензитивність (-0,402), демонстрація слабкості (-0,490).

Чотири змінні – спонтанність, агресивність, самопросування та брехня – спрямовані на відстоювання своєї думки особистістю та відокремлення її як єдиноправильної та панівної над іншими. Водночас змінні «спонтанність» та «агресивність» визначають здібність людини, не продумуючи слів та дій, займати активну позицію у спілкуванні та взаємодії. Також виявляється схильність нав'язувати свою думку та демонструвати себе лише в хорошому світлі, займати позицію експерта. Головною характеристикою, яка об'єднує ці змінні, є активність у досягненні основної позиції та необ'єктивна оцінка своєї позиції.

Змінна «інтроверсія» (-0,692) має зворотний зв'язок зі змінними «агресивність» та «самопросування». Так, інтроверсія характеризує замкнутість, звернення особистості у свій світ, на відміну від характеристики агресивності як активності відстоювання своєї позиції в соціумі. Демонстрація слабкості (-0,490) має зворотний зв'язок із чотирма іншими показниками. Демонстрація слабкості характеризує здатність людини до привернення уваги через благання та показ себе як слабкої та не зовсім спроможної до виконання певної роботи, що суперечить агресивній, активній позиції в просуванні своїх інтересів.

Фактор «Адаптивне саморозкриття особистості» має значущість 11%. До його складу увійшли такі змінні: мовні труднощі (0,822), агресивність (0,481), тривожність (0,426), реальне емоційне саморозкриття (-0,526).

Змінна «реальне ЕСР» укаже на сприйняття свого реального емоційного розкриття оточенням (відкриття своїх почуттів, думок, інформації про взаємодію з оточенням, факти з біографії чи життєві проблеми). Чим вищі показники в цій шкалі, тим більше людина прагне реалізувати потребу емоційного саморозкриття.

На протилежному полюсі перебуває змінна «мовні труднощі». Таким чином, чим нижчі показники «реального ЕСР», тим вищі «мовні труднощі», тим важче людині обрати

правильні та потрібні слова для вираження своїх почуттів та емоцій. Упертість у відстоюванні своїх інтересів та нестабільний емоційний стан – характеристики, що належать до шкал «агресивність» та «тривожність», заважають емоційному розкриттю особистості, адже так емоції є необ'єктивно оціненими.

Далі за допомогою t-критерію Стьюдента визначено розбіжності у вираженості виділених факторів у представників групи з високою та низькою активністю в мережі Instagram. Отже, перевірка на достовірність розбіжностей виділених факторів між дослідницькими групами показала, що специфічним для досліджуваних із високим рівнем активності в мережі Instagram є фактор «Демонстративне саморозкриття особистості» ($t=2,7$; $p<0,01$), а для представників групи з низьким – «Адаптивне саморозкриття особистості» ($t=2,02$; $p<0,05$). Фактор «Неусвідомлене саморозкриття особистості» не досягає значущого рівня в розбіжностях та може бути розглянутий як компонент, однаково виражений у структурі емоційної сфери як активних, так і неактивних користувачів соціальної мережі.

Висновки і пропозиції. У процесі емпіричного дослідження визначено особливості структурної організації емоційної сфери користувачів соціальної мережі Instagram. Досліджено такі головні стратегії емоційного саморозкриття у соціальних мережах, як «демонстративне саморозкриття особистості», «неусвідомлене саморозкриття особистості» та «адаптивне саморозкриття особистості».

«Демонстративне саморозкриття особистості» виявляється в прагненні відповідати загальноприйнятим маркерам успіху або демонструвати публічно унікальність свого життя та переживань. Ця стратегія викликає напруження захисних механізмів психіки та нестабільність нарцисичного балансу. Ця стратегія є специфічною для групи користувачів із високою активністю в соціальній мережі.

«Адаптивне саморозкриття особистості» в соціальних мережах виявляється у свідомому створенні контенту, комфортному ступені розкриття приватного життя. У цьому разі активність у соціальних мережах допомагає особистості асимілювати життєвий досвід (як позитивний, так і негативний). Ця стратегія є специфічною для групи користувачів із низькою активністю в соціальній мережі.

«Неусвідомлене саморозкриття особистості» виявляється в дисоційованих емоціях та переживаннях від власної активності в мережі. Тобто особистість прагне відповідати трендам мережі, брати участь у челенджах, неусвідомлено робити репости тощо. Ця стратегія не є специфічною для жодної з досліджуваних груп.

Список використаної літератури

1. Богдан М.С. Психологические особенности общения зависимых от социальных сетей. *Психология и социология: проблемы практического применения*. Материалы международной научно-практической конференции (Киев, 14-15 марта 2014 г.). Херсон : Издательский дом «Гельветика», 2014. 116 с.
2. Козлова Н.С., Голикова С.В., Горева О.М., Гурьянова И.В. Социальные сети: теоретический анализ и эмпирическое исследование. Гуманитарные проблемы современности: человек и общество : монография. Книга 22. Новосибирск : Издательство ЦРНС, 2014. С. 162–181.
3. Козлова Н.С. Влияние самочувствия, активности и настроения на характер использования социальных сетей. *Научно-исследовательский и образовательный потенциал современной высшей школы: сборник научных трудов II Международной научно-практической конференции*. Под общей редакцией О.П. Чигишевой. 2014. С. 87–90.
4. Лучинкіна А.І. Психологічні закономірності соціалізації особистості у віртуальному просторі : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05, Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ, 2014. 350 с.

5. Лютий В.П., Коломієць К.С. Залежність від соціальних мереж як проблема сучасних студентів. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 3–4. С. 6–12.
6. Панкова Т.В., Сергеева Н.В. Исследование интернет-зависимости подростка. *Современная педагогика*. 2014. № 3. URL: <https://pedagogika.snauka.ru/2014/5/2328> (дата обращения 10.10.2021)
7. Погожина И.Н., Подольский А.И., Идобаева О.А., Подольская Т.А. Цифровое поведение и особенности мотивационной сферы интернет-пользователей: логико-категориальный анализ. *Вопросы образования*. Москва, 2020. № 3. С. 60–87.
8. Субашкевич І.Р., Гринаш М.І. Вікові особливості інтернет-залежності. *Габітус*. Вип. 22. Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 179–183.

STRUCTURAL FEATURES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF INSTAGRAM NETWORK USERS

Margarita Piven

*National Aerospace University
N.E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute",
17, Chkalova Str., Kharkiv, Ukraine, 61070,
e-mail: m.piven@khai.edu*

Yuliia Kazymova

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
6, Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022
e-mail: svinarenko.y@gmail.com*

The article covers the analysis of the results of a study of the structure of the emotional sphere of Instagram users. A description of the study sample, which was conducted on the basis of various technical HEI of Kharkiv, is presented. It is shown that the study involved 75 people - graduates, aged 18 to 24 years; from this sample with the help of the questionnaire "Personality activity on the Internet" 2 research groups were created: 20 active and 20 inactive Instagram users. The methods used for empirical research are presented: "Individual-typological questionnaire" (L.N. Sobchuk), questionnaire "Strategy of self-presentation" by I.P. Shkuratov, "Questionnaire of emotional self-disclosure" by I.P. Shkuratov. Mathematical and statistical data processing was performed using the Mann-Whitney U test, Student's t-test, τ -Kendall rank correlation coefficient and factor analysis (principal component method, Varimax raw rotation). Differences in the indicators of the emotional sphere between the groups were revealed: in the group of active users following indicators prevail: "aggression", "anxiety" and "lability". The relationship between self-presentation strategies in each group of subjects was studied. The structure of the emotional sphere of the personality of Instagram users is represented by three factors: "demonstrative self-disclosure of personality", "unconscious self-disclosure of personality" and "adaptive self-disclosure of personality". Differences in the severity of the selected factors in representatives of groups with high and low activity in the Instagram network were discovered: specific for the subjects with a high level of activity in the Instagram network is the factor "demonstrative self-disclosure of personality"; representatives of the group with a low level of activity in the Instagram network have a more pronounced "adaptive self-disclosure of personality" factor; the factor of "unconscious self-disclosure of personality" does not reach a significant level in the differences and can be considered as a component equally expressed in the structure of the emotional sphere of both active and inactive users of the social network.

Key words: emotional sphere, factor structure, digital environment, activity, social networks.

УДК 159.9:796:17.036.2(043.3)

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.19>

ДОБРОВІЛЬНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ТА РОЗУМОВОЇ АКТИВНОСТІ ЯК ВИКЛИК ДО ОСОБИСТОСТІ В ЕПОХУ МЕТАМОДЕРНУ

Анжела Плошинська

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010
e-mail: anzhela130172@gmail.com*

Іван Батраченко

*Університет митної справи та фінансів,
бул. Володимира Вернадського, 2/4, м. Дніпро, Україна, 49000
e-mail: ibatrachenko@ukr.net*

Євгенія Коваленко

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010
e-mail: ri4tusik@gmail.com*

У статті аналізується еволюційно та історично безпрецедентна ситуація, коли для більшості осіб суспільств, які переходять від епохи постмодерну до метамодерну, коли добровільною стає не лише в міру інтенсивна фізична активність, а й розумова. Доводиться, що в умовах розвинутої техносфери принципово змінюється регулятивний статус когнітивних, емоційних та вольових чинників у структурі детермінації фізичної активності особистості порівняно з життям у природних та напівприродних екосистемах. Первісно в зазначеній тріаді найвищий статус мав емоційний, потім вольовий і, в останню чергу, когнітивний фактор, а науково-технічний прогрес висунув на передній план когнітивний, відтіснивши емоційний із провідного на периферію, до чого більшість сучасних людей виявилися поки що неготовими. Як результат – широке поширення гіподинамії в часи постмодерну. Проте перехід від домінування фізичної праці до переважання зайнятості у сфері розумової праці пом'якшував шкоду гіподинамії, оскільки рухова та когнітивна активність у певних межах здатні компенсувати одне одного в аспекті підтримки здоров'я. Активна розумова діяльність хоч не звільняє людину від необхідності фізичних зусиль, але значно зменшує в них потребу. Однак із початком метамодерну гіподинамія фактично переросла в адинамію, до якої тепер додалася ще й гіпокогнія. Акцентується увага на тому, що на відміну хоча б від досить широкого усвідомлення шкідливості гіподинамії руйнівні наслідки аналогічного в розумовій сфері явища гіпокогнії розуміються вкрай рідко.

Наголошується, що поки лише меншість тих, хто вступає в епоху метамодерну, спроможні долати виклик добровільності фізичної та розумової активності й свідомо оптимізувати та збалансувати свою рухову та інтелектуальну діяльність. Більшість же не готові без примусу ззовні бути достатньо та всебічно активними й не рефлексувати згубність «подвійного удару» гіподинамії та гіпокогнії, які, напевно, не просто сумуються, а й додатково посилюють шкідливість одне одного. Зазначене актуалізує проблему формування психологічної готовності особистості метамодерну до пошуку адекватних відповідей на виклики добровільності фізичної та розумової активності.

Ключові слова: фізична активність, розумова активність, гіподинамія, гіпокогнія, постмодерн, метамодерн, психологічна готовність особистості.

Постановка проблеми. Про шкідливість гіподинамії багато пишуть та говорять щонайменше півстоліття. Однак це призвело до зниження гостроти проблеми. До того ж в умовах локдаунів, карантинних обмежень та інтенсивного переходу на навчання, роботи та дозвілля онлайн, гіподинамія переросла в ще більш загрозливе явище, яку точніше вже було б назвати адинамією. При цьому домінація тренду на зниження фізичної активності, увиразненого в часи постмодерну, під час переходу до метамодерну стала поєднуватися ще й зі зростанням браку інтелектуального напруження. Зазначене створює у масовому масштабі безпрецедентно потужний подвійний удар по психічному та фізичному здоров'ю сучасного населення, особливо молоді. Частина тих, хто має достатній рівень моторної та когнітивної активності, є вкрай невисокою.

Широка представленість психологічної неготовності сучасної особистості протистояти спокусам «нестерпної легкості буття» породженої високими технологіями спонукала нас до спеціального наукового аналізу психологічних механізмів регуляції фізичної та розумової активності людини, які виявилися недостатньо релевантними нинішній культурно-історичній ситуації розвитку особистості.

Аналіз наукових джерел та публікацій. Наукове осягнення шкоди фізичної пасивності вже має порівняно давню традицію впродовж часів постмодерну й неодноразово узагальнювалося в низці публікацій, зокрема в роботі В.Г. Грибана та В.Л. Мельникова [3]. Натомість тренд на зниження інтенсивності розумової діяльності, який виник із початком метамодерну, на науковому рівні відрефлексовано значно менше. Що ж стосується суспільного та побутового мислення, то тут широке розповсюдження має стереотип, що в сучасній особистості гіподинамія поєднується з розумовим перенапруженням. Про це говорять наші попередні дослідження [7]. Однак зазначена ситуація була характерна для епохи постмодерну, яка відходить у минуле й міняється з настанням часів метамодерну, коли істотно змінюється культурно-історична ситуація конституювання як фізичної, так і розумової активності.

Концепт «постмодерн» уже добре ввійшов у концептуальний апарат сучасної психології й часто використовується психологами в контексті виокремлення нових реалій розвитку психічного здоров'я (О.М. Кочубейник [4], М.В. Савчин [8], Т.М. Титаренко [10]). Поняття «метамодерн» тільки входить в науково-психологічний обіг (Н.А. Гайдук [2]).

Попри дискусійність, неоднозначність, а інколи й розмитість термінологічних тлумачень зазначених концептів, можна провести паралелі модерну з розбудовою індустріальних суспільств, яке виявлялось в історично швидкому розширенні сфери передання фізичних функцій від людини та тварин до машин і переходу «м'язового сектору економіки» з домінантного в субдомінантний стан, зосередження людини на процесі управління різними механізмами та на розумовій праці.

Наступним кроком культурно-історичного розвитку стала автоматизація управління машинами, комп'ютеризація розумової діяльності та заміна природного інтелекту людини різноманітними формами штучного та гібридного інтелекту, що створило в технократичному плані основу для постання постіндустріальних або інформаційних суспільств зі звуженим сектором фізичної праці й розширенням сфери розумової професійної діяльності, яке виявилось історично тимчасовим. Розвиток когнітивних технологій потягнув за собою перехід від людини до машини вже настільки широкого кола інтелектуальних функцій, що занятість в інформаційному секторі, яка домінувала в інформаційному суспільстві, стала також швидко звужуватися, створюючи нову культурно-історичну ситуацію, новий тип суспільства – постінформаційного (К.А. Машенков [5]), нову епоху, яку, як зазначалося вище, все частіше називають метамодерном.

Метамодерн, як і постмодерн, тягне за собою дуже широке віяло змін у розвитку людини та соціуму загалом і психічного зокрема. Особливо це стосується поєднання фізичної та розумової активності людини, яке нині потребує системного науково-психологічного осягнення.

Постановка завдання. З огляду на вищезазначене, **метою статті** є аналіз чинників психологічної неготовності особистості до добровільної підтримки необхідного для здоров'я рівня розумової та фізичної активності, які втрачають для більшості людей вимушений та економічно необхідний характер.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепт «активність» має багатозначне тлумачення залежно від співвіднесення з його семантичною полярністю, яка описується терміном «пасивність», утворюючи разом широковідомий науковий конструкт «активність – пасивність». Пасивність у контексті наукового дискурсу може означати як повну, абсолютну відсутність активності, так і відносну, недостатню активність за тими чи іншими критеріями. Отже, окреслюючи змістовні межі концептів «фізична активність» та «розумова активність», треба мати на увазі вказану двозначність.

У найширшому значенні тлумачення поняття «фізична активність» збігається з поняттям «поведінка», а у дещо вузчому – «рухи» та «рухова діяльність». У найвужчих значеннях «фізична активність» трактується такою лише тоді, коли має місце достатньо інтенсивне напруження скелетної мускулатури. Якщо ж воно недостатньо інтенсивне за тими чи іншими критеріями, то така фізична чи рухова діяльність буде підпадати під змістовне поле поняття «фізична пасивність», що нині характерне для рухового режиму більшості людей техногенних соціумів. Така мінімізація фізичних зусиль у широких масштабах призводить до того, що психологи, розглядаючи психічні процеси, абстрагуються повністю від м'язової діяльності, яка їх обов'язково супроводжує. Хоча ще не так давно в історичному масштабі науковці робили акцент на єдності фізичного та психічного.

Так, фундаментальна роль рухової активності для будь-яких різновидів людської діяльності, зокрема психічних процесів та станів, відмічалася у відомій класичній роботі І.М. Сеченова, де він наголошує: «Все нескінченне різноманіття зовнішніх виявів мозкової діяльності зводиться остаточно до одного лише явища – м'язовому руху» [9, с. 5].

З іншого боку, наразі і в психології, і в інших науках ще більш широко представлена традиція аналізувати різні види людської діяльності, абстрагуючись від м'язових зусиль, які їх забезпечують, а також традиція виносити за дужки руховий компонент такого її виміру, як інтенсивність напруження мускулатури великої чи дрібної мускулатури. Типовим випадком для людини, яка проживає в сучасному високотехнологічному соціумі, є ситуація, коли м'язові зусилля мають невиразну і, як наслідок, непомітну інтенсивність. Через це складається враження про відсутність зв'язку між фізичною й психічною діяльністю. Мабуть, у певних межах це цілком допустимо, але надмірне ігнорування залежності перебігу психічних процесів від стану рухової системи призводить до надто поверхового їх розуміння. Зокрема, великою ілюзією ХХ століття можна назвати ідею про те, що мінімізація фізичної активності людини на користь розумової за допомогою стрімкого розвитку техніки буде великим благом в історії людського виду.

Як наслідок, у сучасній науковій літературі під фізичною активністю розуміються не просто будь-які рухи тіла, пов'язані зі скороченням скелетної мускулатури, а такі, які несуть значні витрати енергії суб'єкта. В іншому разі, як зазначалося, рівень рухової діяльності підпадає під поняття не «фізична активність», а «фізична пасивність». Непростим виявилось і розмежування рівнів фізичної активності, особливо окреслення оптимальних її обсягів.

Як бачимо, поняття «фізична активність», з одного боку, протиставляється поняттю «фізична пасивність», з іншого – іншим «нефізичним» різновидам активності, якими, зокрема, можуть бути розумова (когнітивна), емоційна (афективна) та вольова. Альтернативність між когнітивною та фізичною активністю простежується й у відомому розмежуванні праці на розумову та фізичну. Отже, говорячи про когнітивні чинники фізичної активності особистості, слід урахувати діалектику єдності та альтернативності когнітивного і фізичного компонентів у загальній структурі людської активності.

Навіть інтенсивна фізична активність не є можливою без певного мінімуму її когнітивного забезпечення. Але симультанне (одночасне, паралельне) поєднання інтенсивної фізичної та когнітивної активності утруднюється або й стає неможливим. Суб'єкт у таких випадках, як правило, переходить до суцесивного (послідовного) режиму організації своєї дії. Тоді вже і ззовні чітко буває видно розчленування поведінкових актів на контроль-но-орієнтувальні (аналітичні), коли рухи на певний час пригальмовуються чи й загальмовуються, з'являються невербальні чи й вербальні вияви активізації сприймання, уяви й мислення. Поєднання ж когнітивної та фізичної активності можливе лише у випадках середньої або невисокої інтенсивності.

Таблиця 1

Можливість поєднання фізичної та когнітивної активності на ситуативному, суббіографічному та біографічному рівнях

	Когнітивна пасивність	Низька когнітивна активність	Середня (помірна) когнітивна активність	Висока (інтенсивна) когнітивна активність
Фізична пасивність	<i>Можлива</i>	<i>Можлива</i>	<i>Можлива</i>	<i>можлива</i>
Низька фізична активність	<i>Можлива</i>	<i>Можлива</i>	<i>Можлива</i>	<i>можлива</i>
Середня (помірна) Фізична активність	<i>Можлива</i>	<i>Можлива</i>	Дуже утруднена	утруднена
Висока (інтенсивна) Фізична активність	<i>Можлива</i>	<i>Можлива</i>	Утруднена	Неможлива

Вищенаведену схему можна також ускладнити врахуванням інтенсивності емоційних та вольових процесів. Але тут треба врахувати подвійний вплив афективних процесів на фізичну та когнітивну активність, який може розгортатися як у астеничному, коли високе емоційне напруження може знижувати фізичний та когнітивний потенціал, так і в стеничному, коли під впливом потужного афекту (страху, гніву, відчаю тощо) спостерігається різке посилення як когнітивного, так і фізичного ресурсу суб'єкта (порівняно зі станом спокою чи на тлі відносно помірних, неекстремальних емоційних станів та переживань).

Проте в роботі ми розглядатимемо когнітивну регуляцію у звичайному, неекстремальному контексті життєдіяльності, типовому для існування сучасної особистості, оточеної технологічним комфортом і відносною безпекою високотехнологічного соціуму. Отже, зробивши зазначене зауваження, розгляд екстремальних варіантів ми залишаємо за межами цього дослідження.

В умовах розвинутої техносфери принципово змінюється регулятивний статус когнітивних, емоційних та вольових чинників у структурі детермінації фізичної активності особистості порівняно із життям у природних та напівприродних екосистемах. Первісно

в зазначеній тріаді найвищий статус мав емоційний, потім вольовий і, в останню чергу, когнітивний фактор, а науково-технічний прогрес висунув на передній план когнітивний, відтіснивши емоційний із провідного на периферію, до чого більшість сучасних людей виявилися не зовсім готовими. Як результат – широке поширення гіподинамії, про шкідливі наслідки якої йшлося раніше.

Таблиця 2

Культурно-історична трансформація природної структури детермінації фізичної та розумової активності особистості

Активність	Домодерн та модерн (до середини XX ст.)	Постмодерн (кінець XX – 10-ті роки XXI ст.)	Метамодерн (з 20-х років XXI ст.)
Фізична	<i>Домінує вимушеність, добровільність є периферійною</i>	<i>Домінує добровільність, вимушеність є периферійною</i>	<i>Домінує добровільність, вимушеність є периферійною</i>
Розумова	<i>Домінує добровільність, вимушеність є периферійною</i>	<i>Домінує вимушеність, добровільність є периферійною</i>	<i>Домінує добровільність, вимушеність є периферійною</i>

Ще одним трендом культурно-історичної трансформації людської діяльності став перехід від домінування фізичної праці до переважаючої зайнятості у сфері розумової праці. Урахування цього є важливим, адже норми оптимальності, надмірності та недостатності фізичної активності є різними для працівників фізичної і розумової праці, оскільки в певних межах вони здатні компенсувати одне одну, якщо їх розглядати як засоби підтримки здоров'я.

Ще К.Д. Ушинський наголошував, що активна розумова діяльність, хоч не звільняє людину від необхідності фізичних зусиль, але значно зменшує в них потребу. Сидячий спосіб життя значно руйнує здоров'я, поєднуючись із незначними розумовими зусиллями, що, за його спостереженнями, яскраво видно на прикладі нескладної роботи ремісників. На його думку, «сильний розвиток нервової системи розумовою працею надає неймовірної живучості тілу людини» і «найкорисніше було б для здоров'я людини, коли б розумова і фізична праця поєднувалися в його діяльності, але повна рівновага тут навряд чи потрібна» [11].

Отже, ми будемо виходити з того, що особі, зайнятій розумовою працею, обов'язково потрібен певний осяг фізичних зусиль, нижче якого і вище якого не лише буде шкода здоров'ю, а і буде мати місце зниження ефективності самої розумової праці. Аналогічне явище слід констатувати й для представників важкої фізичної праці: якщо остання є когнітивно спрощеною, то вони також потребують відповідної компенсації у формі того чи іншого різновиду брейн-фітнесу. При цьому, аналізуючи сучасну метамодерну повсякденність, є підстави констатувати, що коло осіб, які мають неординарний (фізичний або когнітивний), а подвійний, а то й потрійний дефіцит активності (гіподинамія, що переходить в адинамію, гіпокогнія як дефіцит розумової активності, гіпобулія як дефіцит вольових зусиль), досить швидко розширюється. Так, це створює випадки гіподинамії обтяженої гіпокогнією або (і) гіпобулією, що потребує відповідного врахування в корекційно-розвивальній роботі.

Однак розбалансування рухової активності розвинутою техносферою не обмежується лише гіподинамією. Окрім аспекту інтенсивності м'язових зусиль, слід взяти до уваги і складність. Тут слід пригадати, що відомий дослідник М.О. Бернштейн, аналізуючи рухову діяльність людини, вказував на складний та багаторівневий характер її регуляції

в людини, виокремлюючи п'ять ієрархічних рівнів: рівень тону (А), рівень м'язових синергій (В), просторового поля (С), предметних дій (D) та рівень інтелектуалізованих рухових актів (E) [1].

Перші три є спільними в людини з тваринами, тобто є натуральними, зачатки четвертого трапляються у вищих тварин, а п'ятий є специфічно людським, тобто культурним, належить до вищих фізичних функцій і його регуляція забезпечується вищими психічними функціями, які мають відповідне знаково-символічне опосередкування. Четвертий рівень поєднує і натуральні, й культурні складники. При цьому складники рухової діяльності не лише забезпечують певну знаково-символічну діяльність у формі мовлення, лічби, письма тощо, а й самі по собі можуть мати знаково-символічне навантаження.

Техногенне суспільство розвиває рівень E і значно спрощує рівень D та нижчі рівні, утворюючи зріз деформації рухової активності від моторної складності до моторної простоти, а то й рухової примітивності, перетворюючи людину, образно кажучи, у «кнопкодава» (у тому сенсі, що все більше дій більш-менш складного маніпулювання предметами, удосконалення чи створення перетворюються у натискання кнопки якогось технічного пристрою, який більшість (якщо не всю) предметно орієнтованої діяльності зробить за суб'єкта). Так, до кнопкодавів слід зараховувати не лише депутатів та гравців інтелектуальних ігор, як-от брейн-ринг (звідки першопочатково й пішов зазначений термін), а й куди більше коло пересічних осіб, які перестали робити щось своїми руками й делегували це техніці, запуск якої опосередковується простим натисканням відповідних кнопок.

Ще одним потужним фактором спрощення просторової і природно-рухової діяльності є наявність ринку, коли людина замість того, щоб ініціювати рухову діяльність на створення або перетворення певних предметів, здійснення певної власної рухової діяльності, націленої на задоволення своїх потреб, купує цей предмет у вигляді товару, а дії у вигляді послуги. Як наслідок, власна творча рухова діяльність елімінуються дією ринкових механізмів, чого було дуже мало в умовах неринкового натурального господарювання доіндустріальних та ранньоіндустріальних суспільств.

Таким чином, окрім гіподинамії, з'являється ще одна форма деформації рухової діяльності сучасної цивілізованої людини у формі її психомоторного спрощення фізичної активності. З'являється феномен не просто рухового спрощення, а рухової примітивізації людини, яка після багатьох тисячоліть культурно-історичного розвитку сягнула вершин рухової довершеності та майстерності. Потім науково-технічна революція почала руйнувати вершинний, смисловий рівень регуляції рухової діяльності людини.

Але дія наведеної вище закономірності виявляється у все вужчій сфері фізичної культури, спорту в тих різновидах діяльності, де фізична активність ще зберігає свою актуальність. Але кількість таких швидко зменшується. Вплив науково-технічного прогресу на рухову діяльність людини загалом полягає в тому, що розвиток машинного опосередкування фізичних функцій не просто мінімізує чи й «обнуляє» необхідну для вдоволення людських потреб інтенсивність та складність здійснення м'язових зусиль, а й позбавляє їх сенсу, тобто руйнує вершинний смисловий рівень управління рухами за яким за принципом «доміно» дезорганізуються нижчі рівні управління фізичною активністю. Рухові завдання при цьому спрощуються до рівня натискання кнопок технічного медіатора або ж передання грошей за готовий продукт або послугу, якщо замість машинної медіації має місце монетарне опосередкування вдоволення людських потреб, яке позбавляє сенсу в здійсненні інтенсивної або (та) складної рухової діяльності.

Так, відбувається вже не актуалізація, а деактуалізація мотивів оволодіння операційним складом дії, знімається або примітивізується й постановка завдання дії, руху, діяльності, а її смислова структура перефокусується на способи технічної та

монетарної медіації того майбутнього, яке могло б досягатися розвинутою руховою діяльністю, згортається й смислоутворювальний мотив фізичної активності, відбувається емоційне закріплення результату не рухової, а технічно або монетарно опосередкованої моторно спрощеної діяльності, зменшення сили вихідного смислоутворювального мотиву виконання руху, дії, діяльності, переорієнтація із вдосконалення рухової діяльності на її редукацію.

При цьому маркетингова діяльність численних суб'єктів ринкової економіки зацікавлених у збуті великого розмаїття товарів та послуг, що редукують рухову діяльність, генерують великий обсяг знаково-символічної репрезентації фізично полегшеного буття в індивідуальній психіці суб'єкта та масовій свідомості споживачів. Потім усе це усталюється в мовленні, предметах культури, нормах, звичках і еталонах діяльності культури гіподинамії та рухової простоти.

В умовах сучасного ринку швидкими темпами розвивається й маркетингова діяльність фітнес-індустрії, яка замість природних форм рухової діяльності має досить широкий спектр штучних форматів фізичної активності, але, на жаль, ще рано говорити про створену співрозмірну ринкову протизагу ринкової елімінації фізичної активності в структурі життєдіяльності населення техногенних суспільств. У справі деформації рухової діяльності ринкові механізми досягли куди більших успіхів, ніж у справі її компенсації (Н.В. Чухланцева, Л.В. Шуба, В.В. Шуба [12]).

При цьому особливо різке зростання дефіциту рухової активності спостерігається в умовах широкого переходу до онлайн-форматів навчання, роботи та дозвілля, а також розвитку онлайн-торгівлі з доставкою додому, що так і не вирішено проблему гіподинамії постмодерну трансформує в проблему адинамії метамодерну. Однак якісно розширюються масштаби передання когнітивних функцій від природного інтелекту до форм штучного, що починає настільки розвантажувати розумову діяльність людини, що до адинамії приєднується ще й гіпокогнія. Окрім цього, зникнення необхідності робити вольові зусилля для подолання фізичної та розумової лінії, еволюційно вбудованих в людину, істотно розвантажує вольову сферу.

Поки що лише меншість тих, хто вступає в епоху метамодерну, спроможні долати виклик добровільності фізичної та розумової активності й свідомо оптимізують та збалансовують свою рухову та інтелектуальну діяльність. Більшість же не готові без зовнішнього примусу бути достатньо та всебічно активними й не рефлексувати згубність подвійного удару гіподинамії та гіпокогнії, які, напевно, не просто сумуються, а й додатково посилюють шкідливість одне одного.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Доцільно розмежовувати внутрішню та зовнішню детермінацію фізичної активності людини. Серед внутрішніх варто розрізняти емоційні та когнітивні чинники регуляції рухової діяльності, а вольову активність запропоновано розглядати не як самостійне явище, а як провідника когнітивної регуляції в умовах суперечності між когнітивними та емоційними процесами, коли виникає емоційний дефіцит або ж альтернативний профіцит інтенціональності щодо ініціації та спрямування фізичної активності. До зовнішніх детермінант належать елементи довкілля, які спонукають людину долати еволюційно закладений інтенціональний дефіцит до рухової діяльності. В умовах високотехнологічного суспільства валентність середовища кардинально змінюється і різко скорочується коло емоціогенних стимулів, які стимулюють рухатися і розширюють коло спокус до економії м'язових зусиль. Широке поширення гіподинамії, яка має здоров'яруйнівальні наслідки, ставить на порядок денний проблему формування розвинутої когнітивної регуляції особистістю фізичної активності в оптимальних для здоров'я формах та обсягах. Однак зазначене ускладнюється

появою проблеми гіпокогнії, яка, поєднуючись з гіподинамією, створює негативний синергетичний ефект.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в пошуку способів формування психологічної готовності особистості метамодерну до пошуку адекватних відповідей на виклики добровільності фізичної та розумової активності.

Список використаної літератури

1. Бернштейн Н.А. О построении движений. *Лечебная физкультура и спорт. Серия : Медицина.* 2009. № 10. С. 11–16.
2. Гайдук Н.А. Феномен метамодернізму як переосмислення модернізму та концептуальне продовження постмодернізму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філософія, культурологія, соціологія.* 2021. Вип. 21. С. 24–31.
3. Грибан В.Г., Мельников В.Л. Фізична активність як важливий фактор зміцнення здоров'я та подовження тривалості життя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2020. № 1. С. 75–81.
4. Кочубейник О.М. Постмодерн: автентичність особистості та трансформація дискурсу соціальності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2010. № 1. С. 113–118.
5. Машненко К. Екологічна політика держави в контексті переходу від інформаційного до постінформаційного суспільства. *Державне управління та місцеве самоврядування.* 2017. Вип. 4. С. 82–89.
6. Плешакова О. Особливості фізичної активності студентів закладів вищої освіти в умовах дистанційного навчання. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту.* 2020. № 4. С. 86–89.
7. Плошинська А.А. Фізична активність особистості в інформаційному суспільстві: психологічні аспекти державної політики регуляції. *Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; редакційна колегія: Л.А. Найдюнова, Л.Г. Чорна, І.Г. Батраченко та ін. Київ : Міленіум, 2016. Вип. 4 (18). С. 224–252.*
8. Савчин М.В. Постмодерністський світогляд і проблемний контекст психологічного пізнання особистості. *Психологія і суспільство.* 2020. № 4. С. 7–23.
9. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. Москва : Политиздат, 1947. 647 с.
10. Титаренко Т. Життєвий шлях особистості в постмодерністському дискурсі. *Психологія особистості.* 2010. № 1. С. 11–18.
11. Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні Вибрані педагогічні твори : У 2 т. ; пер. з рос. / ред. кол.: В.М. Столетов (голова) та інші. Київ : Рад. школа, 1983. Т. 1. С. 104–120.
12. Чухланцева Н.В., Шуба Л.В., Шуба В.В. Мобільно орієнтовані фітнес-технології як засіб впливу на фізичну активність студентів. *Інформаційні технології і засоби навчання.* 2020. Т. 75, № 1. С. 253–268.

VOLUNTARINESS OF PHYSICAL AND MENTAL ACTIVITY AS A CHALLENGE TO THE PERSONALITY IN THE METAMODERN AGE

Anzhela Ploshynska

*Oles Honchar Dnipro National University,
72, Haharin Ave., Dnipro, Ukraine, 49010
e-mail: anzhela130172@gmail.com*

Ivan Batrachenko

*University of customs and finance,
2/4, Vladimir Vernadsky Str., Dnipro, Ukraine, 49010
e-mail: ibatrachenko@ukr.net*

Yevheniia Kovalenko

*Oles Honchar Dnipro National University,
72, Haharin Ave., Dnipro, Ukraine, 49010
e-mail: ri4tusik@gmail.com*

The article analyses the evolutionarily and historically unprecedented situation, when for most people of the societies that are moving from the postmodern to the metamodern era, not only moderately intense physical activity, but also mental one becomes voluntary. It is proved that in terms of the developed technosphere the regulatory status of cognitive, emotional and volitional factors in the structure of the determination of personal physical activity fundamentally changes in comparison with life in natural and semi-natural ecosystems. Initially, in this triad, an emotional factor had the highest status, then followed a volitional factor and finally a cognitive factor consequently, but scientific and technological progress has brought to the fore the cognitive factor, pushing the emotional factor from the leading position to the periphery, to which most modern people are not prepared yet. As a result, there is widespread hypodynamia in postmodern times. However, the shift from the dominance of physical labour to the predominance of employment in the field of mental labour has mitigated the harm of hypodynamia, as long as motoric and cognitive activities are able to compensate for each other within certain limits in terms of health support. Although active mental activity does not exempt a person from the necessity of physical effort, it significantly reduces the need for them.

Nevertheless, with the beginning of metamodernism, hypodynamia actually has developed into adynamia, to the latter hypocognia has now been added. The emphasis is placed on the fact that, in contrast to a fairly broad awareness of the harm of hypodynamia, the devastating effects of a similar mental phenomenon of hypocognia is understood quite rarely.

It is stressed that so far only a minority of those who are entering the metamodern era are able to overcome the challenge of voluntary physical and mental activities as well as consciously optimise and balance their motoric and intellectual activities. Most of them are ready neither to be sufficiently and comprehensively active without coercion from the outside, nor to reflect the harmfulness of the "double blow" of hypodynamia and hypocognia, which are probably not just summed, but in addition they enhance each other's harmfulness. This research highlights the problem of forming the psychological readiness of the metamodern personality to find adequate answers to the challenges of voluntary physical and mental activities.

Key words: Physical activity, mental activity, hypodynamia, hypocognia, metamodernism, psychological readiness of personality, postmodernism.

УДК 159.9.072.432

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.20>

ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Ірина Поспелова

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна, 65023
e-mail: u19821a@gmail.com*

Оксана Рамзіна

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна, 65023
e-mail: oksanazhekova30@gmail.com*

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язку ставлення до вчителя й емоційного благополуччя молодшого школяра в сучасних умовах пандемії. Установлено відсутність сучасних робіт наукового характеру, що відображають вплив на емоційне тло педагогів і учнів їх знаходження в реаліях пандемії. Виявлена обмежена кількість праць, що саме аналізують ті фактори, які доводять, що ставлення до вчителя дитини визначає його емоційне благополуччя, зокрема рівень тривожності.

В емпіричній частині дослідницької роботи використовувалися методи методика «Школа» І.В. Крук, методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса, методика «Експертна оцінка адаптованості дитини до школи» В.І. Чиркова, О.Л. Соколової, О.В. Сорокіної (схеми 1 та 2). Вибірку дослідження становили діти четвертих класів (94 особи), учителі (9 осіб), члени сім'ї (94 особи).

За результатами кореляційного аналізу встановлено прямий зв'язок ставлення до вчителя й емоційного благополуччя учнів, що формують навколо себе комплекс ознак, які свідчать про навчальну активність, успішність засвоєння знань, поведінку на уроці, успішності та легкість виконання шкільних завдань, страх ситуації перевірки знань, гарній настрій, спокій і ненапруженість, товариськість, контактність у спілкуванні з однокласниками, загальна адаптованість до школи.

Виявлено, що більшість дітей, а саме від 50% до 75%, має підвищений ступінь тривожності. Особливо високі показники виявили страх самовираження, висловлювання власних думок, розкриття власної особистості.

Загалом молодші школярі, незважаючи на яскраво виражену тривожність за одним або декількома чинниками, досить комфортно почуваються в школі, спілкуються з однокласниками, учителями та батьками, проявляють активність на уроці, мають спокійний емоційний стан. При цьому рівень тривожності підвищується, коли є необхідність висловити власну думку, виразити яскраво свою індивідуальність. Установлено прямий зв'язок між ставленням до вчителя та успішністю в навчальному процесі, умінням установлювати дружні стосунки з однокласниками, поведінкою на уроці, переживаннями щодо перевірки знань, емоційним станом дитини, адаптованості до школи.

Запропоновано програму для вчителів, що спрямована на практиці знизити ті прояви в їхній поведінці, що викликають підвищення тривоги в дітей і знижують їхню психологічну ресурсність. Отримані дані є підставою для продовження дослідження.

Ключові слова: емоційне благополуччя, ставлення до вчителя, молодший школяр, тривожність.

Актуальність дослідження. Сучасна школа нині зазнає постійних змін. Зміни форми навчання, освітньої програми, санітарних вимог несуть стресовий характер, педагоги й учні відчувають стан невизначеності та нестабільності. Ці характеристики істотно впливають на психоемоційний стан всіх учасників навчального процесу.

Розвиток психоемоційної сфери людини починається з дитинства. Ця категорія постійна й зацікавленість нею виникла дуже давно в багатьох учених (Л.С. Виготський [2], Л.І. Божович [1], П.К. Анохін, О.М. Леонтьєв, Д.Б. Ельконін, В. Вундт, К.Е. Ізард [4] та ін.). Особливим у розвитку психічної та емоційної сфер є період 6–8 років. Це відбувається у зв'язку зі вступом дитини до школи, зміною її статусу й основного виду діяльності, появою нового значущого дорослого – вчителя [1; 6]. Багато вчених, хто займається дослідженням емоційної сфери дитини, підкреслює, що остається гострим питання зростання кількості тривожних дітей з початком їхнього навчання в школі [5]. Останнє призводить до того, що тривожність є якістю особистості школяра, у свою чергу, формує стиль його поведінки.

Сучасний стан досліджуваної проблеми. Розглядаючи велику безліч робіт з вивчення емоційного благополуччя вітчизняних і зарубіжних учених, можна говорити про актуальність і цікавість до цього феномена для сучасної науки. Одним із перших вітчизняних психологів Л.С. Виготський до концепції розвитку намагався включити чинник емоційності. Поняття «соціальна ситуація розвитку» вчений пов'язував із феноменом ключових переживань, який, у свою чергу, має бути віднесений до галузі емоційних явищ. Під переживанням розумілося «внутрішнє ставлення дитини як людини до того чи іншого моменту дійсності» [3, с. 994]. За ключовим переживанням стоїть і реальність, яка визначає роль середовища у розвитку дитини, а саме «середовище визначає розвиток дитини через переживання середовища, ... ставлення дитини до середовища та середовища до дитини дається через переживання та діяльність самої дитини; сили середовища набувають напрямного значення завдяки переживанню дитини» [3, с. 995].

Емоційне благополуччя розглядається безумовним складником адаптації дитини до школи, яка залежить від низки факторів: засвоєння норм і правил поведінки в школі, навички саморегуляції, особливо, від ставлення до вчителя та однокласників [10]. Учитель стає головною людиною в житті учня. Учитель є головною авторитетною особою у вирішенні важливих питань, що стосуються як навчальної діяльності, так і у вирішенні проблем у взаєминах з однокласниками. У разі розбіжності вимог між батьками та вчителем дитина може вибрати бік учителя як головного значущого дорослого [9]. Таким чином, можна казати, що середовище, у яке потрапляє дитина, істотно впливає на її переживання, що, у свою чергу, виявляються через її поведінку та навчальну діяльність. Навчальна діяльність молодших школярів передусім мотивується вчителем і батьками. При цьому в ланцюжку вчитель-учень-батько у зв'язку з віковими особливостями, слабо розвиненими здібностями до саморегуляції учень більшою мірою виявляється в зоні дискомфорту, тривожності при ситуації неможливості задовольнити вимоги дорослих.

Психологи доводять, що емоційна сфера молодшого школяра формується на тлі й у результаті спілкування зі значущим вчителем, однокласниками та батьками [7].

Учені, які займаються цією проблематикою, дійшли думки, що емоційне благополуччя не можна розглядати в одному або двох аспектах, воно вбирає безліч факторів, що впливають на формування особистості [7]. Проте наукових робіт, які б вивчали взаємозв'язок ставлення до вчителя та емоційне благополуччя молодшого школяра саме в час пандемії, ми не знайшли, це спонукало нас до дослідження вказаної проблеми.

Організація та методи дослідження. У роботі на першому етапі дослідження ми використовували теоретичний метод, який включає теоретичне осмислення проблеми шляхом

аналізу, систематизації, індукції того, що накопичили й виділення для нас актуального матеріалу. Ми знайшли цілу низку робіт, у яких констатується наявність високого ступеня зв'язку між компонентами ставлення до вчителя і ставлення до школи. У результаті узагальнення ми виходимо з такого визначення емоційного благополуччя: *емоційне благополуччя* – це такий стан дитини, що не містить ознак тривожних синдромів, щодо включення дитини в життя школи, її соціальних контактів, емоцій, переживання ситуації самовираження, самооцінки та психофізіологічних ознак щодо стресу [7; 8]. *Ставлення до вчителя* ми визначаємо як феномен, що включає емоційно-оцінний, змістовий, поведінковий компоненти [7; 8].

Мета емпіричного дослідження – виявити й описати особливості взаємозв'язку між показниками ставленням до вчителя та емоційним благополуччям молодшого школяра. Для цього знайдено такі методики, що діагностують компоненти емоційного ставлення школяра до вчителя через прояви – не прояви тривожності. Обрано методику Філіпса, анкету «Школа» І.В. Крук та експертні оцінки адаптованості дитини до школи батьками й учителями, бо з їх допомогою визначається рівень тривожності дитини в усіх сферах життя. Новизна в роботі окреслена метою пошуку цілісного бачення, як розвивається емоційна сфера життя дитини на тлі її відносин до вчителя в сучасній школі.

У дослідженні взяли участь 94 учні 4-х класів загальноосвітньої школи № 69 м. Одеси, їхні вчителі (9 осіб) і батьки (94 особи). Проводився кількісний і якісний аналіз отриманих даних. Методами статистики провели аналіз індивідуальних даних і первинних статистик, кореляційний і факторний аналіз, досліджували відмінності у вираженості досліджуваних показників між групами молодших школярів з позитивним і негативним ставленням до вчителя.

Результати дослідження та їх обговорення. Аналіз індивідуальних даних і первинних статистик показав нам загальну картину благополуччя-неблагополуччя молодшого школяра.

У процесі їх інтерпретації враховувалося, що деякі з показників свідчать про ставлення респондента до вчителя, решта – про його емоційне благополуччя (неблагополуччя). Так, за тестом Філіпса, на благополуччя молодших школярів указують показники загальної тривожності в школі, переживання соціального стресу, низької фізіологічної опірності стресу, а про ставлення до вчителя – фрустрації потреби в досягненні успіху, страхів самовираження, ситуації перевірки знань, невідповідності очікуванням оточуючих, а також проблем і страхів у взаєминах з учителями.

Вивчаючи показники, отримані з допомогою діагностики тривожності Філіпса, ми виявили рівень високої тривожності (див. таблицю 1). Усі середні значення (\bar{X}) показують високий рівень тривожності в усіх сферах життя дитини – 50%–75%. Медіани (Me) та моди розподілу (Mo) перевищують середні значення. Щодо варіативності всі показники тривожності розташовано в досить широкому діапазоні, у більшості з них стандартні відхилення й коефіцієнти варіації наближаються до параметрів нормального розподілу.

Це показники загальної тривожності в школі, переживання соціального стресу, страху не відповідати очікуванням оточуючих, низької опірності стресу, проблем і страхів у взаєминах з учителями та загального рівня тривожності. Наведемо основні первинні статистичні дані (див. таблицю 1).

Виходячи з отриманих даних, можна говорити про слабку вираженість показника фрустрації потреби в досягненні успіху, коефіцієнт варіативності максимально близький до стандартного відхилення, а от страх самовираження та страх ситуації перевірки знань мають суттєві відхилення коефіцієнта варіації від стандартного.

Для більш точного визначення виразності показників розглянемо їх відсоткові співвідношення (див. таблицю 2).

Таблиця 1

Первинні статистики показників, які характеризують шкільну тривожність молодших школярів

Показники	Первинні статистики						
	X	σ	Me	Mo	Min	Max	CV
Загальна тривожність у школі	70,94	24,12	77,3	86,4	9,1	100	34,0
Переживання соціального стресу	68,76	21,27	72,7	90,9	9,1	100	30,9
Фрустрація потреби в досягненні успіху	72,50	14,99	76,9	76,9	23,1	100	20,7
Страх самовираження	62,77	26,14	66,7	66,7	0	100	41,7
Страх ситуації перевірки знань	63,30	27,17	66,7	66,7	0	100	42,9
Страх не відповідати очікуванням оточуючих	68,51	25,98	80	80	0	100	37,9
Низька фізіологічна опірність стресу	79,79	26,15	80	100	0	100	32,8
Проблеми і страхи у відносинах з вчителями	74,07	24,68	75	100	12,5	100	33,3
Загальний рівень тривожності	70,39	18,31	77,6	85,5	18,4	97,4	26,0

Примітка: тут і далі: X – середнє значення, σ – стандартне відхилення, Me – медіана, Mo – мода, Min – мінімальне значення, Max – максимальне значення, CV – коефіцієнт варіації.

Таблиця 2

Розподіл (у %) індивідуальних оцінок показників, які характеризують тривожність молодших школярів

Рівні вираженості; частка досліджуваних у %			
Показники	нормальний	підвищений	високий
Загальна тривожність у школі	16	29	55
Переживання соціального стресу	14	47	39
Фрустрація потреби в досягненні успіху	10	33	57
Страх самовираження	21	46	33
Страх ситуації перевірки знань	23	39	37
Страх не відповідати очікуванням оточуючих	28	18	54
Низька фізіологічна опірність стресу	13	15	72
Проблеми і страхи у взаєминах з учителями	15	40	45
Загальний рівень тривожності	13	35	52

Дані таблиці дають змогу з більш високою точністю визначити рівень тривожності. Підвищеним і високим ступенем тривожності в різних сферах мають від 29% до 72% дітей. І лише 10%–28% дітей мають нормальний рівень тривожності.

Звертаючись до даних, отриманих за методикою «Школа», зазначимо, що ставлення до вчителя тут розкривали показники взаємин із батьками й учителями, самооцінки та самосвідомості учня, а ознаками емоційного благополуччя (неблагополуччя) були показники взаємин з однолітками, проблеми з апетитом, сном, настроєм, а також загальної адаптованості-неадаптованості (див. таблицю 3).

Результати експертної оцінки адаптованості давали нам такі показники ставлення до вчителя: за показниками навчальної активності, успішності засвоєння знань, поведінки на уроці, успішності виконання шкільних завдань, ступеня зусиль, необхідних дитині для виконання шкільних завдань, самостійності дитини у виконанні шкільних завдань безпосередньо оцінювався критерій ставлення до вчителя. Ознаками емоційного благополуччя

(неблагополуччя) були показники поведінки на перерві, взаємин з однокласниками, настрою, з яким дитина йде до школи, і безпосередньо оцінювався критерій емоційного благополуччя (див. таблицю 4).

Таблиця 3

Первинні статистики показників, які характеризують ставлення молодших школярів до школи

Первинні статистики							
	X	σ	Me	Mo	Min	Max	CV
Взаємини з однолітками	0,91	0,89	1	0	0	3	97,1
Взаємини з батьками та вчителями	0,94	0,85	1	0	0	4	90,8
Самооцінка та самосвідомість учня	1,32	1,06	1	1	0	4	80,3
Проблеми з апетитом, сном, настроєм	1,09	0,89	1	1	0	3	81,8
Загальна адаптованість-дезадапованість	4,24	2,65	4	3	0	12	62,5

Таблиця 4

Первинні статистики показників експертної оцінки адаптованості молодших школярів до школи

Первинні статистики								
		X	σ	Me	Mo	Min	Max	CV
За оцінками вчителя	Навчальна активність	4,01	1,03	4	4	1	5	25,7
	Засвоєння знань (успішність)	3,53	1,25	4	4	1	5	35,4
	Поведінка на уроці	3,97	1,18	4	5	1	5	29,7
	Поведінка на перерві	4,23	1,06	5	5	0	5	25,1
	Взаємини з однокласниками	4,45	0,82	5	5	1	5	18,5
	Ставлення до вчителя	3,94	1,08	4	4	0	5	27,3
	Емоційне благополуччя	4,43	0,78	5	5	1	5	17,7
	Загальний рівень адаптованості	28,55	4,72	29	35	16	35	16,5
За оцінками батьків	Успішність виконання шкільних завдань	3,47	0,80	4	4	1	5	23,0
	Ступінь зусиль, необхідних дитині для виконання шкільних завдань	3,60	0,79	4	3	1	5	22,1
	Самостійність дитини у виконанні шкільних завдань	3,24	0,85	3	3	1	5	26,2
	Настрій, із яким дитина йде в школу	3,91	0,83	4	4	2	5	21,1
	Взаємини з однокласниками	4,62	0,61	5	5	3	5	13,1
	Загальна оцінка адаптованості дитини	4,20	0,71	4	4	3	5	16,9
	Загальний рівень адаптованості	23,04	3,15	23	23	16	30	13,7

Зібрані первинні дані в обох методиках показали суттєву розбіжність між стандартними відхиленнями та коефіцієнтами варіації при досить точних заходах центральної тенденції, що характеризується збігами значень середнього вибіркового (X), медіани (Me) та моди (Mo), а це вказує на неможливість застосування параметричних методів для реалізації статистичних процедур дослідження.

Спираючись на результати заходів центральної тенденції як на узагальнений надійний результат, можна дати характеристику молодшому школяру. Це добре адаптовані діти, які задовільно працюють на уроці.

Вони, роблячи лише поодинокі помилки, цінують гарну думку вчителя про себе, прагнуть виконувати його вимоги, у разі потреби звертаються за допомогою, успішно виконують шкільні завдання самостійно та без утруднень, здійснюючи одиничні помилки, лише іноді звертаючись по допомогу. Зазвичай виявляють спокійний емоційний стан, мало виражену активність, віддають перевагу заняттям у класі з ким-небудь із дітей, читанню книг, спокійним іграм. Малоініціативні, але легко вступають у контакт, коли до них звертаються діти. Спокійні, діловиті, не мають проявів зниженого настрою.

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки між ставленням до вчителя й емоційним благополуччям молодшого школяра із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. Дані, наведені на рисунку 1, показують, що показник ставлення до вчителя виявляє виключно прямі кореляції на рівні $p < 0,01$ із показниками навчальної активності, успішності засвоєння знань, поведінки на уроці, а також на рівні $p < 0,05$ – із показниками успішності виконання шкільних завдань, зусиль, які покладено для їх виконання та страху ситуації перевірки знань.

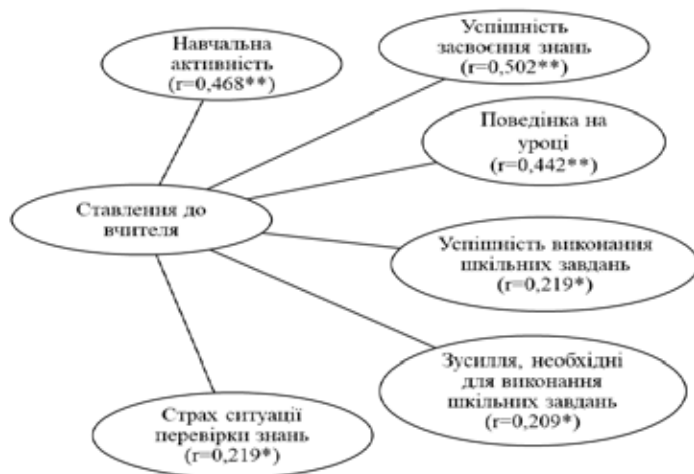

Рис. 1. Взаємозв'язки ставлення до вчителя з іншими ознаками ставлення молодших школярів до вчителя та школи

Примітка: * – кореляції статистично достовірні на рівні $p < 0,05$; ** – на рівні $p < 0,01$.

Далі розглянемо взаємозв'язки показника ставлення до вчителя з прямими та непрямыми ознаками емоційного благополуччя (рис. 2).

Наведені дані вказують на те, що значущі зв'язки показника ставлення до вчителя також мають прямий характер і є статистично достовірними на рівні $p < 0,01$ з показниками емоційного благополуччя, взаємин з однокласниками, загального рівня адаптованості та на рівні $p < 0,05$ – із показником настрою, з яким дитина йде до школи.

Тобто, якщо дитина молодшого шкільного віку виявляє товариську до вчителя, прагне сподобатися, після уроку часто підходить, спілкується з ним, цінує його думку про себе, прагне виконувати вимоги, за необхідністю звертається по допомогу, це виявляється в навчальній активності дитини, в успішності засвоєння знань, у старанності й дисциплінованості на уроці, у легкості, ненапруженості, безпомилковості виконання шкільних завдань, у певній тривозі щодо перевірки своїх знань, досягнень, можливостей.

Рис. 2. Взаємозв'язки ставлення до вчителя з ознаками емоційного благополуччя

Примітка: * – кореляції статистично достовірні на рівні $p < 0,05$; ** – на рівні $p < 0,01$.

Таке ставлення до вчителя відбивається на емоційному благополуччі дитини, яка в школі має гарний настрій, поводить себе спокійно та ненапружено, проявляє товариськість до однокласників, легко контактує з ними, з гарним настроєм іде до школи, загалом є досить адаптованою до навчання.

Якщо звернутися до кореляцій показника емоційного благополуччя, варто зазначити, що всі вони мають прямий характер (рис. 3 – рис. 4).

Рис. 3. Взаємозв'язки емоційного благополуччя з ознаками ставлення молодших школярів до вчителя та школи

Примітка: * – кореляції статистично достовірні на рівні $p < 0,05$; ** – на рівні $p < 0,01$.

Також звернемо увагу на те, що емоційне благополуччя пов'язане з тими самими ознаками ставлення молодших школярів до вчителя та школи, що й прямий показник «ставлення до вчителя», до того ще й із показником «самостійність у виконанні шкільних завдань».

Ці дані свідчать про наявність тісного кореляційного комплексу, у якому ми вбачаємо вплив позитивного ставлення до вчителя як на успішність, активність і вмотивованість процесу навчання, так і на позитивний емоційний фон, на тлі якого цей процес розгортається та призводить до спроможності самостійного опанування нових знань.

Щодо інших ознак емоційного фону перебування дітей у школі їхні зв'язки з емоційним благополуччям також мають прямий характер (рис. 4).

Це показники поведінки на перерві, взаємин з однокласниками та загального рівня адаптованості, які корелюють з емоційним благополуччям на рівні $p < 0,01$.

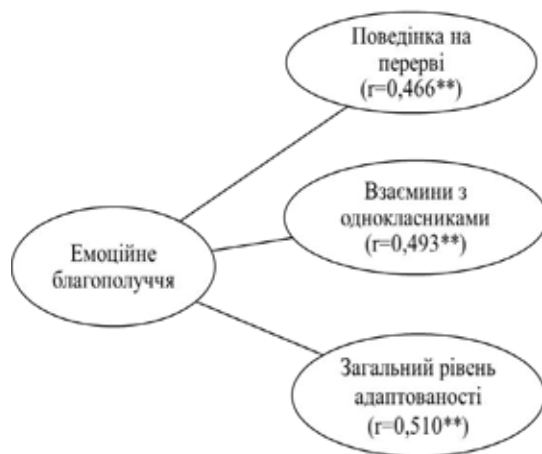

Рис. 4. Взаємозв'язки емоційного благополуччя з іншими ознаками емоційного фону перебування дітей у школі

Примітка: ** – кореляції статистично достовірні на рівні $p < 0,01$.

Представлені зв'язки дають змогу зробити висновок, що додатковими ознаками емоційного благополуччя, крім гарного настрою, можна вважати високу ігрову активність, схильність до участі в колективних іграх, легкість контактування з дітьми, високу адаптованість до школи.

Для визначення відмінностей вираженості між показниками емоційного благополуччя нами сформовано дві групи: з негативним і позитивним ставленням до вчителя. До групи дітей із позитивним ставленням до вчителя (74 особи) увійшли такі, хто за результатами експертної оцінки адаптованості дитини до школи за методикою Чиркова виявляли товариську до вчителя, прагнули сподобатися йому, після уроку часто підходили до вчителя, спілкувалися з ним, а також ті, хто цінували гарну думку вчителя про себе, прагнули виконувати всі вимоги, у разі потреби зверталися по допомогу. До групи дітей з негативним ставленням до вчителя (20 осіб) – такі, у кого спілкування з учителем призводило до негативних емоцій, образ, плачу, ті, хто уникали контакту з учителем, легко бентежилися, розгублювалися, затиналися під час розмови з ним, діти, які виконували вимоги вчителя формально, не проявляючи зацікавлення та намагаючись бути непомітним, а також такі,

хто старанно виконували вимоги вчителя, але за допомогою зверталися зазвичай до однокласників.

Розглянемо відмінності у вираженості показників шкільної тривожності в цих групах (рис. 5), де П1 – загальна тривожність у школі, П2 – переживання соціального стресу, П3 – фрустрація потреби в досягненні успіху, П4 – страх самовираження, П5 – страх ситуації перевірки знань, П6 – страх не відповідати очікуванням оточуючих, П7 – низька фізіологічна опірність стресу, П8 – проблеми і страхи у взаєминах з учителями, П9 – загальний показник тривожності.

Дані, проілюстровані графіком, демонструють, що більшість показників тривожності майже не відрізняються в групах із різним ставленням до вчителя, за винятком показника П4 (страх самовираження), за яким середнє значення в групі дітей з негативним ставленням до вчителя на 14 балів є вищим, ніж у групі дітей, хто ставиться до вчителя позитивно.

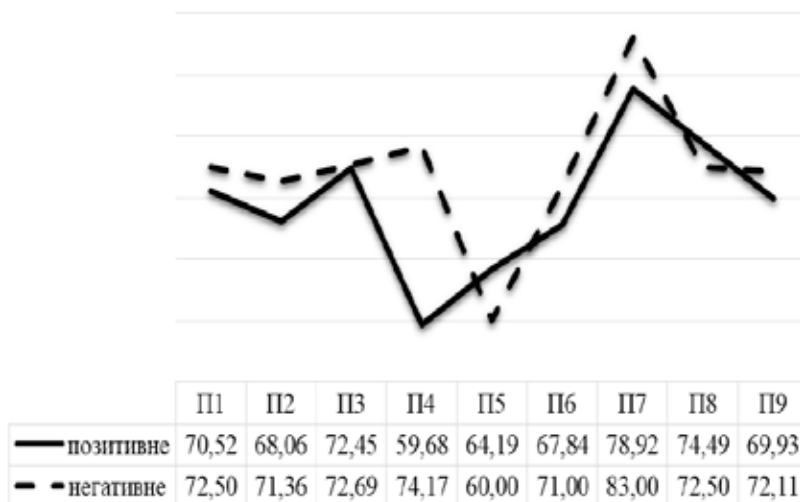

Рис. 5. Середні значення показників шкільної тривожності в групах молодших школярів з позитивним і негативним ставленням до вчителя

Дослідження дали змогу скласти портрет «зразкового вчителя», який може бути рекомендованим для наслідування, щодо сприятливого впливу на учня сучасної школи.

Нами запропоновано цикл тренінгових занять із учителями під умовною назвою «Шлях до «зразкового вчителя», що складається із 6 занять, тривалістю по 2 години. Вирішувалися такі завдання:

- інформаційне (обговорення результатів дослідження для демонстрації важливості вибудовування позитивних взаємин учителя з учнями, унаслідок чого формується емоційне благополуччя молодшого школяра);
- візуалізаційно-когнітивне (створення портрета емоційно благополучного учня на підставі досліджень і досвіду вчителів);
- ресурсно-терапевтичне (подолання наслідків професійного вигорання вчителя з подальшими рекомендаціями, методиками щодо профілактики його попередження) [8].

Висновки. Кореляційний аналіз дав змогу довести наявність прямого зв'язку між показниками ставлення дитини до вчителя та емоційного благополуччя учнів.

Установлено, що ставлення до вчителя та емоційне благополуччя формують навколо себе комплекс додаткових ознак, які свідчать, що дитина молодшого шкільного віку є емоційно благополучною дитиною. За вказаними ознаками в навчанні вона проявляє активність, успішно засвоює знання, є старанною та дисциплінованою на уроці, легко, ненапружено виконує шкільні завдання, має гарний настрій, проявляє активність в іграх з однокласниками, легко контактує з дітьми, виявляє ознаки адаптованості до школи.

Аналіз індивідуальних даних і первинних статистик дав змогу зробити цікавий висновок, що більше ніж половина дітей має стан високої тривожності, переживає стрес під час напружених ситуацій у школі, але при цьому вони виявляють задовільний апетит, сон і настрій, демонструють задовільні взаємини з однолітками, учителями, батьками, показують спокійний емоційний стан, мало виражену активність, контактність за чужою ініціативою.

Список використаної літератури

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологическое исследование. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. Москва : Педагогика, 1984. Т. 4 : Детская психология / под ред. Д.Б. Эльконина. 433 с.
3. Выготский Л.С. Проблема возраста. *Психология*. Москва, 2000.
4. Изард К. Эмоции человека. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1980. 440 с.
5. Костина Л.М. Адаптация первоклассников к школе путем снижения уровня их тревожности. *Вопросы психологии*. 2004. № 1. С. 133–140.
6. Ланге М. Элементы воли. Научная статья. Москва, 1890. 112 с.
7. Поспелова І.Д., Іванова Х.А. Психологічна адаптація дитини до сучасної школи: порівняльний аналіз. *Психологічний потенціал особистості: розвиток та його реалізація* : матеріали Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Сучасні технології діагностики та розвитку особистості» (18 лютого 2021 р.). Одеса : ФОП Бєлий А.С., 2021. 226 с. ; С. 195–200.
8. Поспелова І.Д., Рамзина О.А. Фактори емоціонального благополуччя ребенка в современной школе. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості* : збірник матеріалів доп. учасн. III Міжнар. наук.-практ.конф., 30.09.21–01.10.21. Херсон : Херсонський державний університет, 2021. С. 230–234.
9. Ратгер М. Помощь трудным детям : Практическая психология. Москва : Прогресс, 1987. С. 424.
10. Суворова О.В., Сорокоумова С.Н. Рыбаков И.А. Личностные предпосылки развития субъективной активности ребенка в условиях перехода от дошкольного к младшему школьному возрасту. *Приволжский научный журнал*. 2011. № 4. С. 256–260.

**PROBLEMS OF ANXIETY OF THE PRIMARY SCHOOLCHILD
IN THE MODERN SCHOOL****Iryna Pospelova***South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky,
26, Staroportofrankivska Str., Odesa, Ukraine, 65020
e-mail: u19821a@gmail.com***Oksana Ramzina***South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky,
26, Staroportofrankivska Str., Odesa, Ukraine, 65020
e-mail: oksanazhekova30@gmail.com*

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the relationship between the attitude to the teacher and the emotional well-being of primary school pupils during the pandemic. It was found out that there are no modern scientific works that reflect the impact on the emotional background of teachers and pupils of their presence in the realities of the pandemic. A limited number of works have been identified that analyze the factors that prove that the child's attitude to the teacher determines his emotional well-being, in particular the level of anxiety.

In the empirical part of the research work used the method of "School" I. Kruk, the method of diagnosing the level of school anxiety by Phillips, the method of "Expert assessment of the child's adaptation to school" V. Chirkova, O. Sokolova, O. Sorokina (schemes 1 and 2). The sample is consisted of fourth-graders (94 people), teachers (9 people), and family members (94 people).

According to the results of correlation analysis established a direct relationship between teacher attitude and emotional well-being of pupils, forming a set of signs that indicate learning activity, success in learning, behavior in class, success and ease of schoolwork, fear of the test, good mood, calm and relaxed, sociable, contact in communication with classmates, general adaptation to school.

It was found that most children, namely from 50% to 75%, have an increased degree of anxiety. Particularly high rates showed fear of self-expression, expression of one's own opinions, disclosure of one's own personality.

In general, pupils of a primary school, despite the pronounced anxiety about one or more factors, feel quite comfortable at school, communicate with classmates, teachers and parents, are active in class, have a calm emotional state. At the same time, the level of anxiety rises when there is a need to express one's own opinion, to express one's individuality clearly. There is a direct link between the attitude to the teacher and success in the learning process, the ability to establish friendly relations with classmates, behavior in class, feelings about testing knowledge, emotional state of the child, and adaptation to school.

A program for teachers is proposed, which is aimed at reducing in practice the manifestations of their behavior that cause anxiety in children and reduce their psychological resources. The obtained data are the basis for further research.

Key words: emotional well-being, attitude to the teacher, pupil of a primary school, anxiety.

УДК 159.922.7:364.632-053.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.21>

ВІДЧУЖЕННЯ ДИТИНОЮ ОДНОГО З БАТЬКІВ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Катерина Радзівіл

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 2, м. Умань, Черкаська область, Україна, 20300,
e-mail: rkr83@ukr.net*

У статті презентовано міжнародний досвід вивчення явища відчуження дитиною одного з батьків в умовах конфліктного розлучення. Аналіз світового наукового дискурсу дозволив окреслити переважальні погляди в трактуванні семантичного континууму поняття «відчуження одного з батьків дитиною» як психологічного феномену. Установлено, що вперше явище відчуження дитиною одного з батьків як проблему описав американський дитячий психіатр та судовий експерт Р. Гарднер. Праці вченого дали поштовх подальшим науковим дослідженням у цьому напрямі.

У статті на основі науково-теоретичного аналізу джерел виявлено і розкрито чинники та умови розвитку психопатологічної поведінки дитини під час розлучення. Коротко висвітлено сутність п'ятифакторної моделі діагностики поведінки дитини та типів поведінки відчужувального (аліснатора) батька / матері. Окреслено класифікацію рівнів глибини ураження проблемою взаємин дитини з батьками. Установлено та описано психотравмувальний вплив відчуження на цільового (відчуженого) батька / матір, що за силою горювання прирівнюється до фізичної втрати дитини, а подеколи й глибокого переживання горя.

Автор розглядає питання порушення адаптації, глибини травматизації психіки дитини та, як наслідок, можливих психопатологій у дорослому житті. Витоком цих явищ є розривання прихильності дитини з одним із батьків у результаті відчуження та розщеплення Еґо-структури психіки, яка перебуває на етапі формування. Описано наслідки психологічного розщеплення як передумови розвитку дисоціативного розладу особистості, що є межевою формою організації психіки людини, яка мала досвід відчуження власного батька / матері. Установлено та висвітлено в публікації, що проблему відчуження одного з батьків дитиною визнано та уналежнено до психопатологічної поведінки науковою спільнотою психологів та психіатрів.

У статті наголошено на перспективності подальших наукових пошуків у цьому напрямі. Указано на недостатню поінформованість українського суспільства щодо явища відчуження одного з батьків дитиною під час розлучення як психологічної проблеми.

Ключові слова: відчуження, аліснатор, цільовий(-а) батько / матір, розщеплення, прихильність, конфлікт лояльності.

Постановка проблеми. Науково-теоретичний аналіз стану дослідженості проблеми відчуження одного з батьків дитиною в умовах конфліктного розлучення вказує на прогресивний поступ розробок іноземних колег у цьому напрямі. Її розв'язання активно здійснюється як у психологічній, так і в юридичній площині. Натомість в Україні розвідки на тему відчуження одного з батьків є поодинокими, більша частина з них мають науково-популярний характер. Окреслена проблема залишається «білою плямою» в колі соціальних працівників та психологів. Її ігнорування психологами, соціальними працівниками, юристами та суддями, які розглядають цивільно-правові справи в цьому питанні,

призводить до подальшого психотравмального впливу на дітей, які проживають в умовах розлучення батьків.

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування явища відчуження одного з батьків дитиною під час розлучення як психологічної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розлучення подружжя – важкий період для всієї сім'ї, який, безумовно, впливає на психоемоційний стан дітей. Нині вивчення психоемоційного стану дітей під час розлучення батьків набуває особливої значущості, оскільки під час судового процесу вирішується питання про порядок спілкування батьків із дитиною та її місце проживання. Указані рішення ухвалюються на підставі визначення цього стану.

Дослідження з цієї тематики, що проводилися в кінці ХХ століття, мали два вектори спрямування. Учені поділялися на тих, хто стверджував, що розлучення – це короткочасний стрес, який не має довготривалих наслідків [4], та тих, хто вважав, що воно є значним психотравмальним чинником, наслідки якого дають про себе знати протягом усього життя [8].

Розвідки Ю.Ф. Антропова та Ю.С. Шевченка вказують на те, що діти, які пережили розлучення батьків, частіше виявляють межову симптоматику [10]. Крім того, діти розлучених батьків частіше мають проблеми з адаптацією. Поведінка таких дітей характеризується зниженням соціальної компетентності, труднощами в спілкуванні з однолітками та авторитетними особами, низькою самооцінкою та слабкою здатністю до співпраці [1].

Лонгітюдне дослідження Дж. Валлерштейн дозволило встановити, що через 5 років після розлучення батьків у 37% дітей спостерігалися ознаки клінічної депресії, у 30% – психологічний розвиток зафіксовано на тому віковому проміжку, в якому сталося розлучення. Повторний зріз, проведений через 25 років, дозволив констатувати, що всі діти переживали почуття втрати, змарнованого дитинства, агресію, смуток, потребу в тому, щоб про них дбали, тривожність, репресивність, виявляли схильність до зловживання алкоголем [9]. Однак дослідження, проведене пізніше Дж. Келлі, суттєвих відмінностей між дітьми з повних та розлучених сімей не виявило [7].

З огляду на розбіжності в наукових поглядах з окресленої проблеми, можемо припустити, що і перша, і друга групи дослідників мають переконливі підстави для отриманих висновків.

У з'ясуванні цього питання, на наш погляд, варто відштовхуватися від чинників, які впливають на успішність адаптації дитини до події розлучення. Логічним було б таке твердження: чим швидша адаптація та сприятливіша емоційна сімейна ситуація, тим менший психотравмальний вплив вона здійснює на дитину.

Російський дослідник Ф.С. Сафуанов визначає чинники, від яких залежить якість та швидкість психологічної адаптації дитини до розлучення.

Якість батьківства в ситуації до розлучення. Цей фактор указує на кількість часу, яку батьки приділяли дитині до розлучення, ступінь залучення у її соціально-навчальну діяльність, уважність до її потреб. Після розлучення страждають взаємини дитини з обома батьками, зокрема з матерями, які опікують, що особливо виражено для групи дітей дошкільного віку [12, с. 47]. Таким чином, якщо рівень уваги був високим, то в разі зменшення позитивної взаємодії діти можуть вважати, що матір / батько, що опікує приділяє їм менше уваги, проводить менше часу разом, надає менше емоційної підтримки.

Психічний та психологічний стан батька / матері, з якими проживає дитина після розлучення. Якість дитячо-батьківських відносин до та під час розлучення є найважливішими передумовами адаптації дитини до психотравмальної зміни сімейної ситуації. Спільне проживання після розлучення з депресивним і тривожним батьком / матір'ю, що

має особистісний розлад, є для дитини фактором ризику, пов'язаним з емоційними порушеннями, соціальною та академічною неуспішністю [12, с. 48].

Спілкування з одним із батьків, який проживає окремо. Аналіз досліджень із цієї тематики розкрив неоднозначність отриманих даних, які варіюються залежно від якості взаємин дитини з батьком, що проживав окремо до розлучення. Якщо прихильність у дитини з батьком / матір'ю, який проживає окремо, надійна, то стосунки й надалі залишаються приятельними. Якщо емоційний зв'язок між ним / нею і дитиною був слабким, то якість спілкування може значно погіршитися. Згідно з припущеннями низки науковців батьки, які після розлучення борються в судовому порядку за право проводити з дитиною більше часу, роблять це тому, що в період шлюбу вони були прихильні до своєї дитини [12, с. 49].

Конфлікт між батьками. Високий рівень конфліктності, характерний для батьківської взаємодії як у період шлюбу, так і в ситуації розлучення, негативно впливає на психологічний стан дитини. Наслідком цього впливу є знижена здатність до психологічної адаптації дітей. Конфліктні відносини між батьками є для дитини найбільшим стресогенним фактором, а батьки, залучені до конфлікту, є найгіршими моделями ідентифікації для дітей [12, с. 50].

Втягнення дітей у конфліктні стосунки між батьками. Ф.С. Сафуанов зазначає, що розлучені батьки свідомо чи неусвідомлено можуть шукати в дітях психологічну підтримку чи «союзників», залучаючи їх у конфліктні відносини. Перебування в конфлікті вибору (конфлікті лояльності) однаково негативно позначається на психіці дитини. На порушення адаптації дитини в ситуації розлучення безпосередньо впливає виразність інтрапсихічного конфлікту, що спонукає її до переходу на бік одного з батьків. Автор зазначає: «...коли батько / мати просить дитину передати якість повідомлення, вороже за своїм змістом, іншому з батьків, розпитує її про іншого з батьків, порівнює обидві домівки, запитує дитину, кого вона більше любить, то він / вона ставить дитину в позицію, за якої та не може відкрито висловлювати свою прихильність до іншого з батьків і почуватися так, ніби перебуває між двома ворожими таборами» [12, с. 47].

Одним із найнесприятливіших чинників, на нашу думку, який перешкоджає адаптації дитини до обставин розлучення, є наявність у батька / матері, що опікує, психопатології. Розлад одного з батьків призводить до втягнення дітей у конфліктні стосунки між ним та іншим із батьків. Така дисфункційна взаємодія батьків із дитиною, за численними спостереженнями Р. Гарднера та В. Бернета, має найбільший психотравматичний вплив на дитину. Науковою спільнотою стан дитини, спричинений деструктивними формами взаємодії з одним із батьків, уналежнено до психіатричних відхилень, що став частиною трьох нових діагнозів у DSM-V (Діагностико-статистичний посібник із психічних розладів у США) та МКХ-11 (Міжнародна класифікація хвороб).

Уперше на феномен відчуження дитиною одного з батьків у процесі конфліктного розлучення звернув увагу дитячий психіатр та судовий експерт Р. Гарднер. У процесі судової практики він помічав значну кількість дітей, які відштовхують одного з батьків, не бажають підтримувати з ним стосунки та вкрай негативно висловлюються на адресу останнього. Р. Гарднер класифікував це явище як синдром та дав йому назву «синдром відчуження одного з батьків» (Parental Alienation Syndrome, PAS) [6]. Цей розлад, на його думку, є результатом комбінації виховання дитини відчужувальним батьком / матір'ю та власного внеску дитини в наклеп на відчуженого батька / матір.

Відчуження одного з батьків (далі – ВБ) дослідник В. Бернет визначав як «...психічний стан, за якого дитина (найчастіше дитина, батьки якої роз'їжджаються або розлучаються в умовах значного конфлікту) має міцний союз з одним із батьків (якому віддається перевага, алієнатору) і відхиляє стосунки з іншим (відчуженим (цільовим) батьком /

матір'ю) без вагомих підстав». Учений кваліфікував ВБ як психологічне насилля над дитиною [2]. За силою психотравмувального впливу, на думку В. Бернета, ВБ тотожне несподіваній передчасній смерті батька / матері. Для відчуженого батька / матері це схоже на смерть його дитини.

Автор пропонує п'ятифакторну модель ідентифікації або діагностики ВБ:

Фактор 1. Опір або повна відмова дитини від контакту, уникання стосунків з одним із батьків.

Фактор 2. Наявність попереднього позитивного досвіду відносин між дитиною і цільовим батьком / матір'ю.

Фактор 3. Відсутність насилля, невиконання батьківських обов'язків або суттєво неякісного виконання батьківських обов'язків із боку цільового батька / матері.

Фактор 4. Застосування аліенатором чисельних моделей поведінки, що сприяють відчуженню.

Фактор 5. Демонстрація дитиною більшості з восьми поведінкових моделей відчуження, описаних автором [2].

Спираючись на останні дослідження в цій галузі, Дж. Тінка описує рівні глибини батьківського відчуження. Визначення глибини ВБ зумовлюється поведінкою дитини, а не аліенатора. У клінічній практиці є три рівні глибини ВБ:

– легкий ступінь: дитина скаржиться, що вона проводить час із цільовим батьком / матір'ю, але нормально взаємодіє з ним;

– середній ступінь: дитина скаржиться на цільового батька / матір і перебуває в опозиції до нього/неї (зокрема, в період спільно проведеного часу);

– тяжкий ступінь: дитина відмовляється від спілкування з цільовим батьком / матір'ю і намагається втекти [3].

Окреслена неприязна поведінка пояснюється тим, що аліенатор постійно психологічно тисне на дитину, маніпулює нею та викривляє реальність стосовно цільового батька / матері. Це явище науковою спільнотою названо «промивання мізків». Таке тривале збереження ворожої ситуації в сім'ї призводить до посттравматичних стресових розладів, які породжують у дитини дисоціативний феномен (психологічне розщеплення) [3]. На думку Р. Гарднера та низки його послідовників, психологічне розщеплення є психопатологічним симптомом. Діти, які не пройшли психологічну реабілітацію наслідків ВБ, у дорослому житті з високою ймовірністю наділені ризиком виникнення межової симптоматики.

О. Кернберг пояснює розщеплення як психологічний захист, що є передумовою для подальшої дисоціації в дорослому віці: «Витіснення та інші захисти порівняно високого рівня, як-от реактивне утворення, ізоляція, знищення, інтелектуалізація та раціоналізація, оберігають Его від інтрапсихічного конфлікту через витіснення потягу та всіх пов'язаних із ним дій і уявлень від свідомого Его. Розщеплення та інші подібні захисти оберігають Его від конфліктів у вигляді дисоціації, тобто активного поділу всіх переживань, які суперечать одне одному, що стосуються себе чи інших. Коли переважають примітивні захисні механізми, тоді різні стани його активізуються послідовно, один за одним. Якщо ці суперечливі стани Его не перетинаються між собою, то й тривога, пов'язана з ними, не виявляється або перебуває під контролем» [11, с. 28–29]. Психопатологік наголошує, що розщеплення виявляється у двох крайнощах суджень клієнта, як-от поділ усіх зовнішніх об'єктів на «абсолютно хороших» або на «абсолютно поганих». Такий поділ можна помітити у судженнях дитини, коли вона вкрай негативно відгукується про цільового (відчуженого) батька та абсолютно позитивно про аліенатора.

На думку Я. Фішер, психологічне розщеплення – оригінальна та адаптивна стратегія виживання, яка має високу ціну [5]. Під впливом відчужувальної поведінки аліенатора

структура психіки дитини поділяється на «Я» (свідому частину), яка підтримується і приймається алієнатором, і частину «не-Я», яка є неусвідомлюваною й несе в собі всю витіснену прихильність дитини до цільового батька та є справжньою сутністю дитячої самоті. «Не-Я» дитина несвідомо відчуває як негативну частину себе, як і цільового батька / матері з життя. Таким чином, досягається порушення ідентичності та цілісності психіки, що призводить до відчуття пустоти, самотності, почуття провини та депресії.

Прийняття дитиною позиції алієнатора пояснюється тим, що створений ним психологічний тиск викликає високий рівень тривоги. Ідучи на умови алієнатора, дитина отримує відчуття безпеки лише за умови відмови від цільового батька / матері, до якого теж має прихильність. Отже, дитина стає повним відображенням психологічного світу алієнатора та сприяє цілковитому злиттю з ним, що виявляється як співзалежні стосунки. Таке злиття дає відчуття захищеності та безпеки, однак дитина відмовляється від власної автентичності, від «справжнього Я», що може спричинити подальші психопатологічні наслідки.

Висновок. Вочевидь, питання психоемоційного стану дітей, активно залучених у розлучення батьків, набуває більшої гостроти, зважаючи на можливі наслідки відчуження. Проблема ВБ була тривалий час недослідженою та подеколи ігнорувалася науковою спільнотою. Нині, зважаючи на її актуальність, вона стає предметом ґрунтовних досліджень. Актуальність проблеми зумовлена високим рівнем розлучень сімей, у яких є діти, по всьому світу, зокрема і в Україні. Крім того, зважаючи на її малодослідженість та недостатнє наукове висвітлення, зокрема у вітчизняних наукових колах, вона є перспективним напрямом досліджень. Проблема потребує актуалізації просвітницької роботи серед психологів, соціальних працівників та юристів для запобігання психологічного насилля над дітьми.

Список використаної літератури

1. Amato P.R., Keith B. Parental divorce and adult well being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*. 1991. Vol. 53. № 1. P. 43–58.
2. Bernet W. Parental Alienation and Misinformation Proliferation. *Family Court Review*. 58. 2020. P. 293–307.
3. Bernet W., Tinka J. Scientific basis of Parental Alienation, “Psychology and Pathopsychology of Child”, 52, 2018, p. 173–182.
4. Emery R.E., Forehand R. Parental divorce and children’s well-being: A focus on resilience. Risk and resilience in children. London: Cambridge University Press, 1994. P. 64–99.
5. Fisher J. *Healing the Fragmented Selves of Trauma Survivors*. New York: Routledge. 2017. 292 p.
6. Gardner R.A. *The parental alienation syndrome* (2nd ed.). Creskill, NJ : Creative Therapeutics, 1998. 448 p.
7. Hertherington E.M., Kelly J.B. *For better or for worse*. N.Y. : W.W. Norton Company, Inc., 2002. 307 p.
8. Wallerstein J.S. Children of divorce: Report of a ten-year follow-up of early latency age children. *American J. of Orthopsychiatry*. 1987. Vol. 57. P. 199–211.
9. Wallerstein J. S., Lewis J. M., Blakeslee S. *The unexpected legacy of divorce*. N.Y. : Hyperion, 2000. 347 p.
10. Антропов Ю.Ф., Шевченко Ю.С. Лечение детей с психосоматическими расстройствами. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 560 с.
11. Кернберг О.Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии. Москва : Независимая фирма «Класс», 2000. 464 с.
12. Сафуанов Ф.С. Психолого-психиатрическая экспертиза по судебным спорам между родителями о воспитании и месте жительства ребенка. Москва : Генезис, 2016. 194 с.

**PARENTAL ALIENATION AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON:
SCIENTIFIC-AND-THEORETICAL SUBSTANTIATION****Kateryna Radzivil***Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
2, Sadova str., Uman, Cherkasy region, Ukraine, 20300
e-mail: rkp83@ukr.net*

Review of the international experience of studying the phenomenon of parental alienation in the context of conflict divorce was done in the article. The analysis of the world scientific discourse allowed outlining the leading views in the interpretation of the semantic continuum of the concept of “parental alienation” as a psychological phenomenon. It was established that the American child psychiatrist and forensic expert R. Gardner described the phenomenon of parental alienation as a problem for the first time. The works of the scientist gave impetus to further scientific researches in this direction.

The factors and conditions of development of psychopathological behavior of a child during divorce based on the scientific-and-theoretical analysis of sources were identified and revealed in the article. The essence of the five-factor model of diagnosing the child’s behavior and the behavior types of the alienating parent was briefly described. The classification of levels of the problem depth of the child’s relationship with parents was outlined. The psycho-traumatic effect of alienation on the target parent was identified and described, which was equal to the physical loss of a child by the intensity of grief, and sometimes deeper experience of grief.

The author considered the issue of adaptation disorder, the depth of trauma to the child’s psyche and, as a consequence, possible psychopathologies in adult life. The source of these phenomena was the rupture of the child’s affection to one of the parents as a result of alienation and sejunction of the Ego-structure of the psyche, which was in the process of formation. The consequences of psychological sejunction as a prerequisite for the development of dissociative personality disorder, which was a borderline form of organization of the human psyche, who had experience of alienation of his own parent were described. It was established and highlighted in the publication that the problem of parental alienation was recognized and attributed to psychopathological behavior by the scientific community of psychologists and psychiatrists.

The article emphasized the prospects of further scientific research in this direction. The lack of awareness of the Ukrainian society about the phenomenon of parental alienation during divorce as a psychological problem was pointed out.

Key words: alienation, alienator, target parent, sejunction, affection.

УДК 159.923.3:130.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.22>

ПРОБЛЕМА СВІДОМОГО Й НЕСВІДОМОГО В КОНТЕКСТІ МЕТАФІЗИЧНОЇ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ

Олексій Сабадуха

*Українська асоціація психосоматичної терапії,
майдан Згоди, 6, м. Житомир, Україна, 10030
e-mail: ov_sabadukha@ukr.net*

У статті проаналізовано проблему свідомого та несвідомого в контексті поняття «життєвий світ» та метафізичної теорії особистості. Доведено, що взаємозв'язок свідомого та несвідомого має різний характер у людей різного ступеня духовного розвитку.

Життєвий світ залежної людини охарактеризовано так: внутрішній світ простий, а зовнішній – легкий. Обґрунтовано, що життєдіяльність людини такого ступеня розвитку відбувається за принципом задоволення, тому її свідомість майже не здатна контролювати несвідоме. Життєвий світ посередньої людини визначено так: внутрішній світ простий, а зовнішній – важкий. Аргументовано, що життєдіяльність людини цього ступеня духовного розвитку будується за принципом реальності. Свідоме лише частково долає індивідуальне несвідоме, але залишається залежним від колективного несвідомого. Життєвий світ зрілої особистості охарактеризовано так: внутрішній світ складний, а зовнішній – легкий. Доведено, що життєдіяльність людини цього ступеня духовного розвитку відбувається за принципом цінності. Свідомість особистості здатна контролювати вплив власного та колективного несвідомого, змінювати зміст власного несвідомого. Життєвий світ генія визначено так: складний внутрішній і важкий зовнішній світ. Обґрунтовано, що життєдіяльність людини цього ступеня духовного розвитку відбувається за принципом творчості. Свідомість визначено як єдність волі й розуму, яка цілковито контролює вплив власного та колективного несвідомого, змінює їх характер.

Доведено, що найсуттєвішою характеристикою внутрішнього світу людини є її спонукання до діяльності. Встановлено, що залежна та посередня людина не усвідомлює свої спонукання, тому її життєдіяльність має несвідомий характер. Обґрунтовано, що особистість і геній усвідомлюють свої спонукання, тому їхня життєдіяльність має свідомий характер. Зазначено, що у різних типів людей зв'язок свідомого й несвідомого має свої особливості: що вищим є ступінь духовного розвитку людини, то більше свідомість контролює несвідоме.

Ключові слова: життєвий світ, метафізична теорія особистості, свідоме, несвідоме, залежна особистість, посередня особистість, зріла особистість, геній.

Нині рівень несвідомого в людській спільноті зростає, що констатують такі психологи й філософи, як Г. Маркузе, Р. Тарнас, Е. Фромм, М. Фуко, К. Юнг та ін. Це веде до різних негативних проявів як у повсякденному, так і суспільно-політичному житті, адже зростає рівень неврозів, проявів девіантної та делінквентної поведінки. Політики не без участі психологів під час політичних кампаній маніпулюють психікою великої кількості людей, що веде до психологічних епідемій (К. Юнг) та хаосу. Це свідчить про актуальність і глобальний характер проблеми несвідомого в життєдіяльності людини. Філософи й психологи поки що не можуть запропонувати конструктивної ідеї, яка б створила підґрунтя для обмеження впливу несвідомого на людське життя.

Проте є й певні досягнення в дослідженні проблеми свідомості. Так, колективними зусиллями була сформульована метатеорія свідомості (М. Мамардашвілі, О. П'ятигорський [6], М. Савельєва [10]), а також психологічна теорія свідомості (Ю. Швалб [17]). А. Фурман узагальнив чинні підходи до розуміння свідомості й виокремив дві такі стратегії її дослідження: свідомість як природний феномен і свідомість як метафізичне явище [16, с. 6–7, 25]. У цих підходах свідомість відокремлена від несвідомого, що, на наш погляд, не може бути стратегічним шляхом до створення цілісної теорії свідомого. У західній літературі з'явився навіть спеціальний термін «пояснювальний розрив» (Ж. Левіне) [23] для позначення різних сторін психофізичної проблеми. Підкреслюючи надзвичайну складність проблеми свідомості, Д. Чалмерс увів в обіг термін «важка проблема свідомості» [21].

До зазначених проблем треба додати, що складність аналізу свідомого полягає не лише у встановленні зв'язку між психічним і фізіологічним, а й у тому, що залишається недослідженим взаємозв'язок свідомого і несвідомого. Рівень аналізу свідомого й несвідомого є досить абстрактним, бо міра взаємовпливу свідомого й несвідомого в життєдіяльності людей різних ступенів духовного розвитку має принципові відмінності. У стародавній, середньовічній (Конфуцій, Платон, Аристотель, неоплатоніки, отці християнської церкви) та модерній філософії (І. Кант, Г. Гегель, Ф. Шеллінг, М. Шелер) сформувалася концепція, яка виокремлювала ступені духовного розвитку людини. Зазначена концепція знайшла узагальнення в метафізичній теорії особистості. Людина у своєму духовному розвитку проходить такі ступені: залежна особистість, посередня особистість, зріла особистість і геній. Ця теорія доводить, що рівень розвитку свідомості в різних типів людини різний [9, с. 297–323]. Проте не визначені якісні відмінності свідомості людини різного ступеня духовного розвитку. Крім того, не з'ясований зв'язок свідомого і несвідомого.

Отже, метою дослідження є аналіз змісту свідомого й несвідомого та їх зв'язку у людей різних ступенів духовного розвитку, що передбачає розв'язання таких завдань: по-перше, визначити теоретико-методологічне підґрунтя дослідження; по-друге, з'ясувати зміст свідомого в різних типів людей; по-третє, визначити механізми взаємодії свідомого й несвідомого та виявити специфіку взаємодії свідомого й несвідомого в людей різних ступенів духовного розвитку.

За теоретико-методологічну основу дослідження приймаємо поняття Е. Гуссерля «життєвий світ» [5, с. 174–184] та його інтерпретацію в психології Т. Ренча й Ф. Василюка, метафізичну теорію особистості й вітакультурну методологію А. Фурмана. Для розуміння сутності людини Ф. Василюк та Т. Ренч життєвий світ людини поділили на внутрішній і зовнішній [8, с. 98–100, 250]. Внутрішній світ – це свідомі думки, емоції, почуття, несвідомі імпульси, потяги, переживання людини, а зовнішній – це її уявлення про будову соціуму. Для характеристики внутрішнього й зовнішнього світів були використані поняття «простий» і «складний», «легкий» і «важкий» [2, с. 89]. На основі цих комбінацій Ф. Василюк виокремлює різні типології людини.

Механізм взаємодії свідомого та несвідомого був сформульований ще В. Франклом: «Наші інстинкти <...> лише формують запит на поведінку, тоді як наше «Я» приймає рішення, що, врешті-решт, робити з цим запитом. Саме наше «Я» здатне вирішувати й здійснювати вільний вибір <...> І так відбувається завжди незалежно від того, куди нас тягне сума несвідомих побудників – «Воно» [14, с. 213]. Отже, несвідоме й свідомість перебувають у постійному взаємозв'язку: несвідоме подає імпульси, а свідомість приймає рішення щодо того, як діяти. Проте специфіка полягає в тому, що кожна людина відповідно до ступеня свого духовного розвитку [9, с. 299] виявляється здатною або не здатною

контролювати ці запити та вплив несвідомого. Поєднаємо позиції Т. Ренча, Ф. Василюка та В. Франкла з метафізичною теорією особистості для пізнання сутності людини різного ступеня розвитку.

З позиції метафізичної теорії особистості життєсвіт залежної людини можна описати на основі твердження «внутрішній світ простий, а зовнішній – легкий». Цей тип людини в психології Юнга корелює з архетипом «Дитина», у психології Е. Фромма він отримав назву «рецептивна людина», у християнстві – «тілесна людина», у Г. Маркузе – «одновимірна людина» (додатково див. [9, с. 299–300]). Іntenції її свідомості орієнтовані на безпосередні потреби, які є її спонуканнями до діяльності. Внутрішній світ людини цього ступеня розвитку складається переважно із задоволень від вітальних потреб, тому вона певною мірою стає тотожною своїм потребам. Отже, життєдіяльність людини відбувається *за принципом задоволення* [9, с. 163], тому її свідомість в принципі не здатна контролювати несвідоме.

Для розуміння зв'язку свідомого й несвідомого надзвичайно важливою є думка К. Юнга про те, що несвідоме – це не ніщо, а *дійсність в потенції* [18, с. 357]. З цієї думкою варто погодитися. Несвідоме стає дійсністю і перетворюється на суб'єкта діяльності, коли в людини слабо розвинута раціональна сфера, тобто у неї не вистачає логіки, вона перебуває під впливом колективного несвідомого, минулих уявлень і психотравм. Чим менше у свідомості людини конструктивних установок, цінностей та смислів, тим більше вона потрапляє під вплив несвідомого, у неї можуть виникати психологічні й навіть психіатричні проблеми.

Життя залежної людини відбувається переважно в теперішньому часі як безпосередня життєдіяльність, яка орієнтується на задоволення, тому емоційний стан коливається від незадоволень до задоволень. Життєві переживання концентруються на задоволенні вітальних потреб «тут-і-зараз», ігнорують реальність, а також підкорюють будь-які прояви свідомості. Структура свідомості людини цього ступеня має такий вигляд: *«Я прагну задоволення»*, отже, вона має одновимірний характер, у якому зафіксовані відносини людини не із зовнішнім світом, а з безпосередніми потребами.

Свідоме залежної людини обмежене, з одного боку, предметною діяльністю, з іншого боку, відносинами розподілу (сферою розподілу матеріальних благ), а з третього боку, перебуває в межах повсякденного життя. Свідомість цього типу людини зовнішній світ (соціум) сприймає статично, на рівні окремих соціальних феноменів, таких як: матеріальне виробництво, сфера споживання, відпочинку та ін., що фіксується в повсякденних поняттях і примітивних образах. Життєві й історичні події залежна людина сприймає крізь призму власних потреб. Уявлення про минуле й майбутнє майже відсутні. Життєдіяльність людини цього ступеня духовного розвитку досить сильно залежить від індивідуального й колективного несвідомого. Свою залежність від несвідомого цей тип людини не усвідомлює навіть тоді, коли йому це пояснюють. Залежна людина не здатна розуміти свої недоліки, спонукання, страхи. За наявності психологічних проблем і неврозів несвідоме може здобувати все більшу автономію від свідомого [18, с. 356]. К. Юнг виявив, що автономія несвідомого починається із сильних емоційних переживань, потрясінь, які виходять з-під контролю свідомого. Індивідуальне й колективне несвідоме для цього типу людини дуже часто стає об'єктивною реальністю, активізується й перетворюється на суб'єкта діяльності. Сутність дійсності залишається поза межами свідомого. У результаті такого сприйняття соціально-політичної реальності цей тип людини часто стає предметом маніпулювання.

У ситуації вибору, коли виникає необхідність змінювати форми внутрішньої й зовнішньої діяльності, людина залежного рівня розвитку не здатна самостійно й свідомо це

зробити, що веде до труднощів соціальної адаптації, стресів і може мати продовження у неврозах і психічних захворюваннях. Основна проблема свідомості залежної людини: «Як знайти таку діяльність, яка була б найсприятливішою для задоволення безпосередніх потреб». Під впливом цих потреб формуються психологічні установки й ментальні структури. Простий чи легкий життєсвіт закріплюється у формі психологічної установки – стимулу [4, с. 80], який сам себе активно відтворює. Домінанта залежної людини перебуває в архаїчних структурах головного мозку [11, с. 113, 115].

Мислення як суттєва характеристика свідомості є одновимірним, лінійним [13, с. 26–28]. У зовнішній діяльності мислення діє за принципом жорсткого детермінізму: все зводиться до однієї причини й одного наслідку. Однак у внутрішній діяльності мислення стає алогічним, потрапляє під вплив індивідуального й колективного несвідомого і часто відмовляється від принципу об'єктивності. Щодо цього К. Юнг зауважив, що примітивна людина не мислить, а «думки їй *являються* <...> Причиною спонтанності акту мислення є не свідомість людини, а її несвідоме» [18, с. 199]. Свідомість залежної людини не здатна до усвідомлення і розв'язання соціально-політичних проблем, що спеціалісти позначили поняттям “*absolution*” [1, с. 51]. Тобто така людина не може бути свідомим суб'єктом соціально-політичного життя. Самосвідомість залежної людини, як правило, обмежена стереотипами, тому не спроможна чітко ідентифікувати себе й дати усвідомлену відповідь на таке запитання: «Хто Я?» Про цей тип людини К. Ясперс сказав, що вона не знає, чого хоче, її свідомість неструктурована, а самосвідомість відсутня [21, с. 142–143].

Мова як характеристика свідомості складається із побутових понять. Ключовими словами, що характеризують свідомість, є *віддайте, дайте, хочу, буду, взяти, захопити, забрати, витратити, розподілити*. Отже, йдеться про задоволення вітальних потреб [9, с. 313], що додатково підкреслюють тілесний характер існування цього типу людини. Відповідальність як характеристика свідомості у найкращому випадку обмежена своїм життям і родиною.

Отже, структурованих уявлень про зовнішній і внутрішній світ у залежної людини немає. Крім того, у неї відсутня внутрішня потреба їх мати. Загальною характеристикою внутрішнього й зовнішнього світу є одновимірність, що знайшла надзвичайно точне відображення в радянському мультфільмі, де головний герой співає: «Чунга-чанга <...> чудо острів // Жити на ньому *легко й просто*» (курсив наш – О. С.).

Життєсвіт посередньої людини можна описати на основі такого протиставлення: внутрішній світ простий, а зовнішній – важкий. Цей тип людини в психології Юнга відображений в архетипі «Тінь», у психології Е. Фромма він отримав назву «репродуктивна людина», у середньовічній філософії – «зовнішня людина» (додатково див. [9, с. 300–301]).

Внутрішній світ як єдність свідомого й несвідомого у посередньої людини функціонує за *принципом реальності* [9, с. 311]. Зміст цього принципу полягає в пошуку вигоди: як за мінімальних затрат енергії і ресурсів отримати максимум вигоди й задоволень, що веде до формування соціально-психологічної установки, яку позначено як мотив [4, с. 80; 9, с. 308]. Принцип реальності не заперечує задоволення, а відкладає його на потім. Ця залежність від колективного несвідомого проявляється в тому, що залежна й посередня людина прагне бути такою, як усі (Х. Ортега-і-Гассет).

Основна проблема свідомості посередньої людини така: як зробити так, щоб досягти своєї вигоди (економічної, політичної, правової тощо), як діяти, якщо все протидіє. Під тиском такої установки формуються ментальні структури, пов'язані з причинно-наслідковими зв'язками, зокрема: «спочатку – потім». Психіка як єдність свідомого й несвідомого пропонує просте рішення: слід діяти відповідно до реальності й вигоди. Свідомість цього

типу людини вважає життя сповненим проблем, труднощів, що заважають отримувати задоволення, одним словом, важким.

Світосприйняття обмежене теперішнім. Сприйняття простору й часу є двовимірним і описується поняттям «там-і-тоді». Свідоме посередньої людини з економічної точки зору обмежене відносинами обміну. Це передбачає врахування відносин розподілу. З технологічної й наукової точок зору свідоме обмежене чинними парадигмами. Мовлення сконцентроване навколо понять «вигідно / невигідно», «дефіцит», «престиж», а мислення стає двовимірним [9, с. 301]. Думка й мова посередньої людини здатні пов'язати окремі якості речей у ціле, зрозуміти їх сутність і побудувати на основі цих понять наукову теорію. За допомогою понять людина отримує можливість частково опанувати зовнішній і внутрішній світ, індивідуальне несвідоме, але установка на власну вигоду обмежує процес пізнання.

Свідоме такої людини скероване на пошук засобів для реалізації своєї вигоди й оцінює зовнішній світ з позиції користі / шкідливості. Зовнішній світ постає у свідомості як сукупність взаємопов'язаних соціальних структур і відносин, розподілених у часі й просторі, що приводить до формування відповідних понять. Свідоме орієнтоване на пізнання цих структур, бо від цього знання залежить життя і реалізація життєвих устремлень людини. У цій структурі соціально-економічних комунікацій посередня людина виокремлює відносини розподілу та обміну, але цікавлять її переважно відносини обміну, тобто об'єктивна складність зовнішнього світу залишається для свідомості поза межами її розуміння. Із життєвих та історичних подій людина цього ступеня розвитку виокремлює те, що впливатиме на відносини обміну, тобто на отримання вигоди. Реальність така особистість сприймає такою, яка вона є, тому вона намагається пристосуватися до неї. У цьому проявляється сутність її свідомості. Свідоме сконцентроване навколо соціального статусу й усього, що з ним пов'язано, тобто престижної освіти, роботи, потрібних зв'язків, конкуренції, економічних і політичних дивідендів. Те, що не відповідає цим установкам, ця людина або ігнорує, або відкидає. Це призводить до того, що розвиваються механізми психологічного захисту.

У спілкуванні посередня людина теж переслідує вигоду. До «Іншого» вона ставиться не як до особистості, а сприймає його як засіб. З моральними принципами вона знайома, але найчастіше діяльність відбувається поза межами моралі. Важливою характеристикою свідомості посередньої людини є схильність до маніпулювання свідомістю інших. Предметом маніпулювання стають навіть моральні принципи. На основі психотерапевтичного досвіду К. Юнг зауважував, що «будь-яка несправедливість, яку ми вчинили чи подумали, повернеться помстою на наші душі» [19, с. 51]. Що мав на увазі психолог? Інформація про аморальні вчинки залишається в несвідомому та руйнує психічне життя й свідоме зокрема.

Здатність до розв'язання соціально-політичних проблем мінімальна, а посередня людина імітує їх розв'язання – resolution [1, с. 51]. Відповідальність за результати своєї діяльності у неї відсутня, особливо це стосується відповідальності за майбутнє: «Після мене хоч потоп».

Використовуючи понятійний апарат Е. Фромма, зауважимо, що залежні й посередні люди живуть за принципом *мати й володіти*. Їхнє свідоме скероване на реалізацію цих принципів. Самосвідомість як найсуттєвіша характеристика свідомості має обмежений характер. При відповіді на запитання «Хто Я?» така людина використовує слова, що характеризують її соціальний статус: «Я є тим, чим володію і що маю».

Отже, внутрішній світ посередньої людини залишається простим, попри те, що рівень знань і професійного досвіду може бути достатньо високим. Спрощений зміст внутрішнього світу зумовлений спрощеними спонуканнями, які залишаються в межах

власного *ego*. Свідоме посередньої людини частково подолало індивідуальне несвідоме, але залишається залежним від колективного несвідомого. Уявлення про зовнішній світ зумовлені вигодою, тому часто не відповідають дійсності.

Залежні й посередні люди несвідомо й свідомо бояться розвитку й вдосконалення, бо їх свідомість розірвана і не здатна до саморозвитку та розв'язання проблем. Така людина боїться зустрічі з власною сутністю, бо, як зауважили К. Юнг і М. Фуко, «зустріч із собою означає зустріч із власною Тінню» [19, с. 91]. Усе, що не відповідає свідомості залежної й посередньої людини, такі люди намагаються придушити. Вони займаються самообманом, що веде до неврозів [18, с. 369].

Отже, в основі життєдіяльності залежної й посередньої людини лежать архетипи, тобто несвідоме. Щодо цього К. Юнг і М. Фуко зауважують: «В основі архетипних тверджень лежать інстинктивні передумови» [19, с. 75]. У залежної й посередньої людини інстинкт самозбереження сильніший від обов'язку. Посередня людина завдяки освіті має більш розвинену раціональну сферу. Її свідомість здобуває більшу автономність над власним несвідомим, але не може звільнитися від залежності колективного несвідомого. Це дозволяє стверджувати, що в цих типів людей несвідоме сильніше від свідомого. Основна характеристика психіки посередньої людини – це, з одного боку, страх перед особистісним буттям, а з іншого боку, страх перед колективним несвідомим, що породжує таку думку: «Що скажуть і подумают інші про мене?». Пріоритет несвідомого в залежної та посередньої людини є відбиттям її матеріалістичної світоглядної установки.

Життєсвіт особистості можна описати на основі такого протиставлення: внутрішній світ складний, а зовнішній – легкий. Цей тип людини в психології К. Юнга і філософії М. Гайдеггера позначений поняттям «самість», у психології У. Фромма – «продуктивна людина», у середньовічній філософії – «духовна людина» (додатково див. [9, с. 304]). У внутрішній світ особистості ввійшла проблема морального вибору: жити й вмерти гідною людиною, чи животіти негідником. Проблема вибору змушує свідомість шукати принцип, на основі якого можна було б розв'язувати життєві проблеми. Особистість знаходить такий механізм у *принципі цінності*, який стає її життєвим кредо [9, с. 311]. Безумовно, принцип цінності не звільняє особистість від морального вибору й життєвих страждань. Під впливом морального закону народжується воля, за допомогою якої людина підпорядковує своє життя загальним проблемам.

Моральні цінності стають істиною, приходить внутрішня переконаність і почуття свободи. Людина свідомо оберігає свої цінності всупереч очевидній абсурдності й знеособленій реальності, коли всі ігнорують суспільні й державні інтереси та моральні принципи. На основі свідомого дотримання моральних цінностей особистість протистоїть світу і пропонує свої підходи до розв'язання проблем. І. Кант це доводить на прикладі категоричного імперативу, за допомогою якого особистість підпорядковує несвідоме свідомому. Відбувається відмова від егоцентричних установок і здорового глузду, тобто людина здобуває сенс життя, який вона вбачає у єдності з нацією, державою і суспільством. Сенс і любов стають характеристиками свідомості особистості. Свідомість концентрується навколо соціально-політичних і наукових проблем. Особистість усвідомлює загрози для суспільства й намагається їм запобігти на основі моральних цінностей, дотримання яких стає сенсом життя, формується соціально-психологічна установка на інтереси людини, суспільства, держави. Домінанти зрілої особистості перебувають у фронтальній корі головного мозку [4, с. 81; 11, с. 114, 116].

Розвинута свідомість особистості дозволяє тримати в полі інтелектуального зору водночас різні аспекти зовнішнього світу, наприклад, поєднувати минуле, сьогодення й майбутнє в єдину картину. Зовнішній світ стає предметом об'єктивного дослідження і

постає як структурована сукупність економічних, політичних, правових, моральних і світоглядних відносин. Свідомість особистості в економічному контексті цілісно охоплює відносини розподілу, обміну і власності, а в науковій та культурній сферах сприймає реальність у межах усталених парадигм.

Для мислення особистості характерна рефлексія над власними діями, емоціями та почуттями, вона оцінює будь-які події з огляду на моральні норми й цінності. Мислення стає тривимірним [13, с. 26–28], тобто здатним водночас враховувати три аспекти людських відносин – економічні, політичні й правові (або політичні, правові й культурні). Відбувається формування абстрактних понять, категорій. Особистість здатна сутність окремої речі пов'язати з іншими сутностями та сформулювати наукову картину світу. За допомогою рефлексії здійснюється порівняння чинних образів та понять із реальністю. Сприйняття часу відбувається переважно в контексті майбутнього з урахуванням минулого й теперішнього. Мовленнєві засоби особистості охоплюють не лише соціально-політичну реальність, а й соціокультурну, моральну й духовну сфери. Особистість осмислює суспільні проблеми крізь призму первоначал буття, розбудовує своє життя на нормах моралі й культури. Ключовими стають поняття, пов'язані зі сферою моралі й культури.

Зріла особистість, за словами Е. Фромма, живе за принципом *бути*, зміст якого вчений трактує як внутрішню активність людини, її незалежність, свободу, критичний розум [15, с. 100]. *Бути* означає розвивати свої здібності, виходити за межі свого «Я». Розвиток особистості починається з того моменту, коли людина відмовляється від принципу володіння. Тоді життя постає як процес становлення внутрішньої діяльності й свободи, а людина стає суб'єктом цілісної діяльності. Е. Фромм формулює принцип єдності між «Я» і діяльністю: «Моя активність є проявом моїх потенцій <...> я і моя діяльність єдині» [15, с. 103]. Із цих роздумів можна зробити висновок, що життєвий світ особистості стає єдністю внутрішнього і зовнішнього світів.

Для свідомості особистості характерні такі ознаки: готовність відмовитися від принципу *володіти* й жити за принципом *бути*; усвідомлення того, що вона має бути суб'єктом діяльності; радість від служіння людям, а не від власності й влади; священним є життя, а не власність і влада; усвідомлення об'єктивності обмежень власних потреб і бажань; відчуття єдності з життям і відмова від підкорення та експлуатації природи; свобода, але не як свавілля в реалізації принципу *володіти*, а свобода в реалізації принципу *бути*; усвідомлення того, що зло й руйнування є результатом неправильного розвитку; всеосяжна любов до життя [15, с. 182–184]. Осмислюючи ці якості людини, зауважимо, що свідомість особистості скерована на контроль за своїм несвідомим.

Особистість за допомогою розуму, волі й моралі підпорядковує собі як своє, так і колективне несвідоме, керується принципом цінностей і моральним законом, що знімає принципи задоволення й реальності. Особистість здатна до розв'язання проблем на рівні чинних науково-технічних парадигм – solution [1, с. 51–52] – і відповідальності за себе в критичних ситуаціях.

Сутність свого «Я» особистість пов'язує зі своєю нацією, державою. Проблема смислу стає вищою формою розвитку свідомості особистості. «Смисл мого існування – це те питання, яке задає мені життя. Чи навпаки, я сам і є це питання, що звернене до світу. Не відповівши на нього, я залишуся із чужими відповідями, це буду вже не я» [19, с. 130]. Самосвідомість сягає рівня «Я є», тобто особистість усвідомлює себе первоначалом буття, суб'єктом соціально-політичного й наукового життя.

Р. Тарнас відкрив фундаментальний зв'язок індивідуального й колективного свідомого, носієм якого може бути лише зріла особистість. Вищим проявом свідомості вчених є

здатність до формування наукових парадигм. Однак філософ зауважує: «Та чи та парадигма виникає в історії науки, а згодом визнається істинною та цінною саме тоді, коли вона найбільш співзвучна архетипу поточного стану колективної свідомості, що розвивається» [12, с. 371–372]. Тобто індивідуальне свідоме корелює з колективною свідомістю наукового співтовариства. Учений продукує свої ідеї та істини не лише із своєї голови, а відбиває те, що присутнє в колективній свідомості науковців.

Життєсвіт генія – це складний внутрішній і важкий зовнішній світ. Корелятом цього ступеня духовного розвитку людини в психології К. Юнга є мудрець, у філософії І. Канта – святий (додатково див. [9, с. 302]). Геній досягає цілісності зовнішнього та внутрішнього світів. На основі волі й розуму він творить себе й виходить за межі усталених парадигм, формується соціально-психологічна установка на ідеали Істини, Добра і Краси. Вищим життєвим принципом стає *творчість* і готовність до самопожертви. Відповідальність і обов'язок витісняють інстинкт самозбереження.

Свідомість генія як єдність волі й розуму цілковито підпорядковує собі несвідоме. Гете словами Мефістофеля сказав: «Я – тої сили частина, // Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого». Отже, геній ідентифікує себе через поняття Добра. Воля потрібна для того, щоб долати колективне свідоме й несвідоме, застарілі наукові парадигми, урешті-решт, щоб не зламатися в цій боротьбі. Воля й розум генія стають суб'єктом діяльності, органом, механізмом реалізації життєвого призначення, що відповідає філософії І. Канта й Г. Гегеля. Зовнішній світ у свідомості генія постає структурованим переплетенням різних рівнів буття – знеособленого й особистісного, аморального й морального, індивідуального й національного, свідомого й несвідомого, індивідуального несвідомого й колективного несвідомого, матеріальних відносин з політичними, правовими, моральними й світоглядними, необхідного й належного. Усі ці структури рухаються і взаємодіють у просторі й часі. Геній здатний у цьому конгломераті відносин віднайти стрижень, побудувати теорію, запропонувати або й розв'язати проблему.

Геній осмислює світ крізь призму символів і метафізичних понять Істини, Добра й Краси, які відображають первоначала суспільного буття незалежно від етнічного походження, релігійної і мовної приналежності людини. Мислення стає багатовимірним [13, с. 26–28]. Нові поняття та символи зазвичай вводять в обіг особистості й генії, які започатковують нові світоглядні, соціальні, наукові парадигми, що сприяє творчому розв'язанню проблем. Людина, сягаючи ступеня генія, сягає «спокійної совісті» [7, с. 66]. Конститутивними в мовленні генія стають слова *смысл життя, дух, істина, добро, краса, мета, любов, доля, справедливість, свобода, призначення людини*. Своє призначення геній вбачає в тому, що бере на себе зобов'язання бути уособленням первоначал суспільного буття й започатковує творення нової реальності. Знавець всесвітньої історії К. Ясперс зауважив, що до такого рівня сягали лише Конфуцій, Лао-Цзи, Будда, Сократ, Платон, Христос, Кант [21, с. 154; 20, с. 70, 150]. З огляду на це зауваження Г. Жолі, зроблене ще в кінці XIX ст., що людству не вистачає геніїв [3], звучить абсолютно справедливо. Особистість і геній оволодівають своїм несвідомим і змушують його діяти в напрямі свідомого (відомо, що таблиця хімічних елементів приснилася Д. Менделєєву). У міфології ця перемога над несвідомим трактується як перемога світла над темрявою. «День і світло – це синоніми свідомості, а ніч і темрява – несвідомого» [18, с. 217]. Пріоритет свідомого в особистості генія пов'язаний з пріоритетом духовного.

Результати дослідження проблеми взаємодії свідомого й несвідомого у людей різного ступеня духовного розвитку інтегровані в таблицях.

Таблиця 1

Характеристика внутрішнього світу людини різного ступеня розвитку

Ступінь духовного розвитку	Принципи життєдіяльності	Характеристика внутрішнього світу	Інтенція свідомості	Соціально-психологічна установка	Мислення	Мова	Самосвідомість	Взаємодія свідомого та несвідомого	Ставлення до моралі
залежна особистість	принцип задоволення	простий	безпосередні потреби	стимул	одномірне	побутові слова	обмежена повсякденними стереотипами	залежність від індивідуального та колективного несвідомого	живе поза межами моралі
посередня особистість	принцип реальності	простий	пошук вигоди	мотив	двомірне	наукові поняття	я є тим, чим володію	свідоме частково долає індивідуальне несвідоме, залежне від колективного несвідомого	маніпулювання
зріла особистість	принцип цінності	складний	суспільні проблеми	інтерес	тривимірне	філософські категорії	визначається суспільними інтересами	свідомість контролює вплив власного та колективного несвідомого, змінює зміст власного несвідомого, втілення первоначал	цінність
геній	принцип творчості	складний	загальні проблеми буття	ідеал	багато вимірне	символи	визначається ідеалами Істини, Добра, Краси	свідомість – це єдність волі й розуму. Контролює вплив власного та колективного несвідомого, змінює їх характер. Уособлення первоначал.	закон

Таблиця 2

Характеристика зовнішнього світу людини різного ступеня розвитку

Ступінь духовного розвитку	Принципи життєдіяльності	Характеристика зовнішнього світу	Уявлення про зовнішній світ	Здатність до розв'язання проблем
залежна особистість	принцип задоволення	легкий	обмежене повсякденним життям, сферою виробництва і розваг	absolutoin
посередня особистість	принцип реальності	важкий	сукупність економічних, політичних, правових, культурних відносин	resolution
зріла особистість	принцип цінності	легкий	структурована сукупність економічних, політичних, правових, моральних, світоглядних відносин	solution
геній	принцип творчості	важкий	структурована сукупність індивідуального й колективного свідомого й несвідомого, матеріального й духовного, суб'єктивного й об'єктивного	dissolution

Список використаної літератури

1. Акофф Р.А. Рассогласование между системой образования и требованиями к успешному управлению. *Вестник высшей школы*. 1990. № 2. С. 50–54.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва : МГУ, 1984. 200 с.
3. Жюли Г. Психология великих людей. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Гоппа, 1884. 344 с.
4. Гречаний О.Ф., Сабадуха В.О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним : монографія. Луганськ : Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.
5. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2004. 385 с.
6. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание (метафизические рассуждения о сознании символе и языке). Москва : Прогресс-Традиция, Фонд М. Мамардашвили, 2011. 320 с.
7. Петрушов В.М. Європейський адогматизм: історико-філософська ретроспектива, сучасні інтенції. Харків : Вид-во УкрДАЗТ, 2007. 376 с.
8. Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія. Київ : Дух і Літера, 2010. 348 с.
9. Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття : монографія. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
10. Савельева М.Ю. Введение в метатеорию сознания. Київ : Видавець ПАРАПАН, 2002. 334 с.
11. Соловійов О.В., Сабадуха В.О. Чи може підтвердити сучасне знання про мозок людини «факт забуття» елітами своїх соціальних зобов'язань. *Практична філософія*. 2014. № 2. С. 112–119.
12. Тарнас Р. История западного мышления. Москва : КРОН-ПРЕСС, 1995. 448 с.
13. Управление по результатам. Москва : Прогресс, 1988. 320 с.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
15. Фромм Е. Мати чи бути? Київ : Укр. письм., 2010. 222 с.
16. Фурман А.В. Методологічна реконструкція системомислєдїяльнїсного підходу до розуміння свідомості. *Психологія і суспільство*. 2021. № 1. С. 5–35.
17. Швалб Ю.М. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 154–166.
18. Юнг К. Архетипи і колективне несвідоме. Львів, 2018. 608 с.
19. Юнг К., Фуко М. Матрица безумия. Москва : Алгоритм, Эксмо, 2006. 384 с.
20. Ясперс К. Всемирная история философии. Санкт-Петербург : Наука, 2000. 272 с.
21. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва : Республика, 1994. 527 с.
22. Chalmers D. Facing Up to the Problem of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*. 1995. № 2 (3). P. 200–219.
23. Levine J. Materialism and Qualia: The Explanatory Gap. *Pacific Philosophical Quarterly*. 1983. P. 354–361.

THE PROBLEM OF CONSCIOUS AND UNCONSCIOUS IN THE CONTEXT OF METAPHYSICAL THEORY OF PERSONALITY

Oleksiy Sabadukha

*Ukrainian Association of Psychosomatic Therapy,
6, Zghody square, Zhytomyr, Ukraine, 10030
e-mail: ov_sabadukha@ukr.net*

The article analyzes the problem of conscious and unconscious in the context of the concept of “lifeworld” and metaphysical theory of personality. It proves that the relationship between the conscious and the unconscious is different in people of different levels of spiritual development.

The lifeworld of a dependent person is characterized as follows: the inner world is simple, and the outer world is easy. It is substantiated that the life of a person of this stage of development is based on the principle of satisfaction, and therefore his consciousness is almost unable to control the unconscious. The lifeworld of the average person is defined as the following: the inner world is simple, and the outer world is difficult. It is argued that human life of this stage of spiritual development is based on the principle of reality; the conscious only partially overcomes the individual unconscious, but remains dependent on the collective unconscious. The lifeworld of a mature person is characterized as the following: the inner world is complex, and the outer is easy. It is proved that human life of this stage of spiritual development is based on the principle of value; the consciousness of the individual is able to control the influence of their own and the collective unconscious, to change the content of their own unconscious. The life of a genius is defined as following: a complex inner and difficult outer world. It is substantiated that human life of this stage of spiritual development is based on the principle of creativity; consciousness is defined as the unity of will and reason, which completely controls the influence of their own and the collective unconscious, changes their nature.

It is proved that the most essential characteristic of the inner world of man is his motivation to act. It has been established that addicted and mediocre people are not aware of their motives, and therefore their activities are unconscious. It is substantiated that the individual and the genius are aware of their motives, and therefore their life is conscious. It is noted that in different types of man the connection between the conscious and the unconscious has its own characteristics: the higher the degree of spiritual development of man, the more consciousness controls the unconscious.

Key words: lifeworld, metaphysical theory of personality, conscious, unconscious, dependent personality, average personality, mature personality, genius.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.23>

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Світлана Ситнік

*Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна, 65020
e-mail: svetlanasytnik2000@gmail.com*

У статті представлені результати емпіричного дослідження особливостей професійної спрямованості старшокласників залежно від гендеру та статі. Для перевірки гіпотези про те, що стать і гендер старшокласника позначаються на його уподобаннях щодо вибору професійного середовища, тобто про існування певних гендерних стереотипів професійної спрямованості особистості, аналіз результатів дослідження складався з таких кроків: по-перше, встановлення характеру взаємозв'язків особливостей професійної спрямованості особистості старшокласників з їхнім гендером; по-друге, порівняння груп юнаків та дівчат з різним гендером за їхніми професійними уподобаннями. У результаті проведеного дослідження встановлено, що гендерний індекс особистості прямо пов'язаний із схильністю до професій у сферах комунікації, мистецтва та надання послуг та від'ємно пов'язаний із зацікавленістю технічними професіями, пов'язаними з радіотехнікою, електронікою, механікою, конструюванням, а також з наданням переваги професіям реалістичного, підприємницького або артистичного типів. Це дозволило віднести до фемінних гендерних стереотипів професійної спрямованості старшокласників їхні соціальні інтереси, схильність до взаємодії у інтелектуальному або соціальному професійному середовищі, а до маскулінних гендерних стереотипів – професійну спрямованість на взаємодію з технікою, інтереси до електроніки, механіки, конструювання, надання переваги професійній діяльності реалістичного, підприємницького або артистичного типів. Виявлено шляхом якісного аналізу, що групи юнаків та дівчат мають певні відмінності у професійній спрямованості. Юнаки більше схильні до професій, які пов'язані із технікою, відрізняються розвиненими інтересами у сфері радіотехніки, електроніки, механіки та конструювання, надають перевагу професійній діяльності реалістичного профілю. Дівчата надають перевагу професіям типів «людина – природа», «людина – людина» та «людина – художній образ», мають виражений інтерес до хімії, біології, літератури та мистецтва, їх більшою мірою приваблює артистичне професійне середовище. Визначено при порівнянні груп юнаків та дівчат з різним гендерним індексом особистості, що саме маскулінні юнаки відрізняються найвищим інтересом до технічних галузей та віддають перевагу професіям підприємницького типу. Андрогінні юнаки більше зацікавлені професіями, пов'язаними з господарюванням, спортом та військовою справою. Фемінні юнаки схильні вибирати професії соціального типу, цікавляться історією, політикою, педагогікою, медициною, для них найбільш привабливим є інтелектуальне, соціальне або офісне професійне середовище. Маскулінні дівчата відрізняються найвищим інтересом до професій природничого профілю, до фізики, математики, хімії, біології, прагнуть обрати професію реалістичного типу. Андрогінні дівчата схильні до професій типу «людина – художній образ», мають найвищий інтерес до літератури та мистецтва. Фемінні дівчата мають значний інтерес до географії, геології, літератури та мистецтва, педагогіки, медицини, надають перевагу професіям соціального типу.

Ключові слова: професійна спрямованість, гендерні стереотипи, юнацький вік, андрогінність, фемінність, маскулінність.

Вивчення проблеми професійної спрямованості старшокласників має як наукову, так і практичну значимість. Від того, наскільки правильно обраний життєвий шлях, залежить суспільна цінність людини, її місце серед людей, задоволеність роботою, фізичне і нервово-психічне здоров'я, радість і щастя. Ефективність вибору професії багато в чому визначається гендерними стереотипами, які впливають на формування внутрішньої готовності до усвідомленої та самостійної побудови, коригування та реалізації перспектив професійного самовизначення старшокласників.

Гендер є відносно новим поняттям у психології. У його розвиток зробили внесок такі зарубіжні та вітчизняні психологи, як Т.В. Бендас, С. Бем, Ш. Берн, Є.П. Ільїн, І.С. Кльочина та ін. Значний вклад в розробку проблеми професійного самовизначення внесли такі вчені, як Дж. Голланд, А.С. Голомшток, Л.А. Йовайши, Є.О. Клімов, М.С. Пряжников та ін. Велика увага вітчизняних психологів приділяється аналізу мотиваційно-ціннісної спрямованості особистості на професійну діяльність [1; 2; 4]. Активно досліджуються когнітивні складові частини гендерної ідентичності старших підлітків [5]. Проводяться гендерні дослідження стереотипів та професійних можливостей [3]. Узагальнення цих та інших досліджень засвідчує, що, попри високу увагу до пізнання гендерних стереотипів та професійної спрямованості особистості, залишається ще багато нез'ясованих емпіричних даних відносно особливостей гендерних стереотипів професійної спрямованості старшокласників. У зв'язку з цим була поставлена **мета** статті – визначити особливості професійної спрямованості старшокласників залежно від гендеру та статі. Завдання дослідження: 1) встановити характер взаємозв'язків між особливостями професійної спрямованості старшокласників та їх схильністю до певної статево-рольової поведінки; 2) виявити особливості професійної спрямованості старшокласників різної біологічної та соціально-психологічної статі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення особливостей професійної спрямованості старшокласників залежно від гендеру та статі було проведене емпіричне дослідження, у якому були застосовані такі методики: «Дослідження маскулітності – фемінності особистості» С. Бем, тест Дж. Холланда для визначення професійного типу особистості, «Диференціально-діагностичний опитувальник» (ДДО) Є.О. Клімова та методика «Карта інтересів» А.С. Голомштока. Вибірку досліджуваних склали 200 старшокласників шкіл міста Одеси у віці 16–17 років, серед них – 76 юнаків та 124 дівчини.

Для перевірки гіпотези про те, що стать і гендер старшокласника позначаються на його уподобаннях щодо вибору професійного середовища, тобто про існування певних гендерних стереотипів професійної спрямованості особистості, аналіз результатів дослідження складався з таких кроків: по-перше, встановлення характеру взаємозв'язків особливостей професійної спрямованості особистості старшокласників з їхнім гендером; по-друге, порівняння груп юнаків та дівчат з різним гендером за їхніми професійними уподобаннями.

Результати дослідження за методикою «Диференціально-діагностичний опитувальник» (ДДО) Є.О. Клімова показали, що найбільшою мірою досліджувані схильні до професій за типами «людина – художній образ» (у середньому 5,16 бала) та «людина – людина» (4,46 бала). Дещо менш популярними є типи професій «людина – техніка» (3,64 бала) та «людина – знак» (3,72 бала). Найнижчі середні результати за тестом Є.О. Клімова визначені за групою професій «людина – природа» (2,68 бала).

Що стосується даних, отриманих за методикою А.С. Голомштока, то вони уточнюють професійні уподобання старшокласників, інтереси яких найбільше сконцентровані на галузях спорту та військової справи (2,92 бала), літератури та мистецтва (2,82 бала), географії та геології (2,5 бала), підприємництва та домогосподарства (2,46 бала). Найменш популярними є фізико-математичні (0,5 бала) та хіміко-біологічні (1,5 бала) знання.

Стосовно даних за тестом Дж. Холланда про типи професійного середовища, яким надають перевагу старшокласники, визначена суттєва перевага артистичного (6,18 бала) та підприємницького (5,6 бала) типів. Дещо менш привабливими виявилися для них соціальне (5,04 бала) та реалістичне (4,96 бала) професійне середовище. Найменшою мірою старшокласники зацікавлені у професіоналізації в офісній (3,76 бала) та інтелектуальній (4,12 бала) сферах.

Результати застосування методики С. Бем показали, що серед досліджуваних найбільше таких, хто може вважатися андрогінною особистістю. Це стосується як дівчат (50% загальної вибірки), так і юнаків (24%). До маскулінного гендеру віднесена невелика частка юнаків (8%) та дівчат (4%). Також нечисленними є групи фемінних юнаків (6%) та дівчат (8%). Водночас такі дані дозволяють стверджувати, що вибірка є достатньо репрезентативною щодо перевірки припущення про вплив статі та гендеру старшокласника на його професійну спрямованість.

Кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена показав, що між соціально-психологічною статтю та професійними уподобаннями старшокласників, їхніми інтересами та близькими до них сферами професійної діяльності виявлені прями та від'ємні зв'язки (рис. 1).

Так, прями зв'язок гендерний індекс особистості має з показниками, які свідчать про уподобання старшокласників до професій типу «людина – людина» ($p < 0,01$), інтереси до літератури та мистецтва ($p < 0,05$), до педагогіки або медицини ($p < 0,01$), підприємства-домогосподарства ($p < 0,01$), про надання переваги інтелектуальному ($p < 0,01$) та соціальному ($p < 0,01$) типам професійного середовища, в той час як від'ємні зв'язки формуються з показниками, які визначають професії за типом «людина – техніка» ($p < 0,01$), а також відповідні інтереси до радіотехніки та електроніки ($p < 0,01$), до механіки та конструювання ($p < 0,01$), надання переваги реалістичному ($p < 0,01$), підприємницькому ($p < 0,01$) або артистичному ($p < 0,05$) типам професійного середовища.

Людина - людина	0,186**	Гендерний індекс «IS»	-0,198**	Людина - техніка
Література - мистецтво	0,140*		-0,302**	Радіотехніка - електроніка
Педагогіка - медицина	0,221**		-0,296**	Механіка - конструювання
Підприємство - домогосподарство	0,193**		-0,400**	Реалістичне середовище
Інтелектуальне середовище	0,253**		-0,319**	Підприємницьке середовище
Соціальне середовище	0,465**		-0,145*	Артистичне середовище

— — прями кореляції; - - - - - від'ємні кореляції; * – кореляції статистично достовірні на рівні $p < 0,05$; ** – на рівні $p < 0,01$

Рис. 1. Статистично значущі взаємозв'язки гендерного індексу особистості

З огляду на специфіку формування гендерного індексу за методикою С. Бем, а також спрямування означених кореляцій можна дійти висновку, що особи, які визнають у себе переважання фемінних рис особистості, схильні до професій у сферах комунікації,

мистецтва та надання послуг, а старшокласники, які мають тенденцію до переважання маскулінних рис, більше схильні до професій, пов'язаних з технікою, цікавляться радіотехнікою, електронікою, механікою, конструюванням, а також схильні до вибору професій реалістичного, підприємницького або артистичного типів.

Виходячи з вищенаведеного, до фемінних гендерних стереотипів професійної спрямованості старшокласників віднесемо формування їхніх соціальних інтересів та схильності до взаємодії у інтелектуальному або соціальному професійному середовищі, а до маскулінних гендерних стереотипів – професійну спрямованість на взаємодію з технікою, інтереси до електроніки, механіки, конструювання, надання переваги професійній діяльності реалістичного, підприємницького або артистичного типів.

Водночас за наведеними даними неможливо визначити характер зумовленості професійної спрямованості старшокласників біологічними або соціально-психологічними чинниками. Також неможливо визначити професійну спрямованість андрогінних юнаків та дівчат, яких у вибірці більшість. Саме це питання можна вирішити завдяки якісному аналізу професійної спрямованості старшокласників залежно від гендеру та статі. Для цього здійснювалося порівняння груп досліджуваних, а саме маскулінних, андрогінних, фемінних юнаків та дівчат.

Середні значення показників, отриманих за методикою Є.О. Клімова (ДДО), підтверджують, що учасників опитування можна вважати за таких, хто у певній мірі відрізняється за схильністю до певних типів професій (рис. 2).

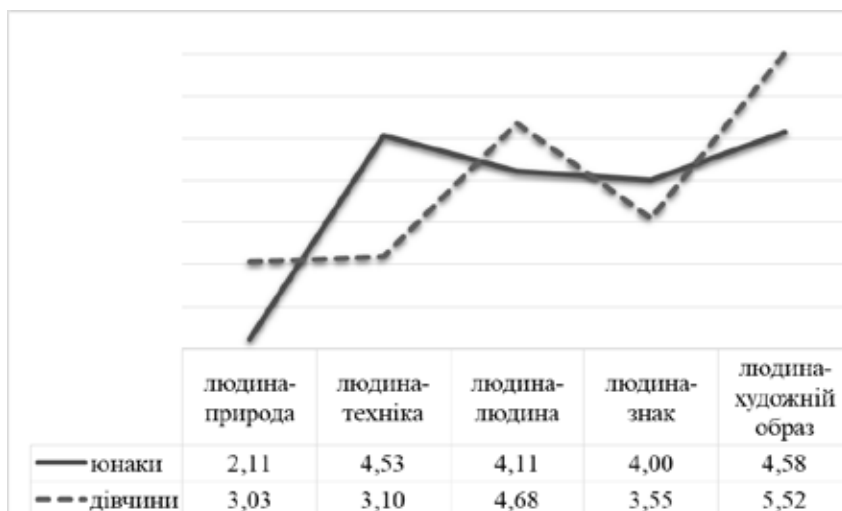

Рис. 2. Середні значення показників, які характеризують схильність до різних типів професій у групах юнаків та дівчат

Дані, представлені на гістограмі, демонструють, що в групі юнаків більш високими є середні значення за показниками «людина – техніка» та «людина – знак», в той час як група дівчат продемонструвала перевищення значень за показниками «людина – природа», «людина – людина» та «людина – художній образ».

Щоб перевірити, наскільки вказані відмінності є статистично значущими, ми застосували t-критерій Стьюдента, результати якого підтвердили достовірність різниці між

групами на рівні $p < 0,01$ за показниками «людина – природа» ($t=3,55$), «людина – техніка» ($t=4,57$), «людина – художній образ» ($t=3,87$) та на рівні $p < 0,05$ за показником «людина – людина» ($t=2,36$). Отже, дівчата більшою мірою віддають перевагу професіям типу «людина – природа», «людина – людина» та «людина – художній образ», а юнаки більше схильні до професій, які пов'язані з технікою.

Для уточнення характеру впливу соціально-психологічної статі на професійні уподобання досліджуваних розглянемо середні значення, отримані у групах юнаків та дівчат з урахуванням їхнього гендерного індексу IS (табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення показників професійної спрямованості юнаків та дівчат з урахуванням гендерного індексу особистості

Групи за статтю	Групи за гендером	Спрямованість на типи професій				
		Людина – природа	Людина – техніка	Людина – людина	Людина – знак	Людина – художній образ
Юнаки (n=76)	маскулінні (n=16)	0,8	6,0	3,0	5,3	5,0
	андрогінні (n=48)	2,5	4,3	4,1	3,8	4,3
	фемінні (n=12)	2,3	3,3	5,7	3,3	5,3
Дівчата (n=124)	маскулінні (n=8)	5,5	4,0	2,0	1,5	5,0
	андрогінні (n=100)	2,8	3,0	5,0	3,6	5,6
	фемінні (n=16)	3,5	3,3	4,3	4,0	5,0

Дані таблиці показують, що всередині юнацької та дівочої груп залежно від гендеру є суттєві відмінності. Так, маскулінні юнаки відрізняються найвищою вираженістю показників, які характеризують їхні уподобання щодо професій типів «людина – техніка» та «людина – знак», та незначною спрямованістю щодо професій, пов'язаних з природою та людьми. Андрогінні юнаки демонструють певну схильність до професій, пов'язаних із технікою, проте в них виявлені найнижчі порівняно з рештою груп оцінки за показником, який характеризує професії типу «людина – художній образ». Фемінні юнаки відрізняються найзначнішим інтересом до професій соціального та художнього типу та найменше цікавляться технікою. Маскулінні дівчата, на відміну від маскулінних юнаків, відрізняються найвищою серед порівнюваних груп схильністю до професійного типу «людина – природа» та найнижчою до професій «людина – знак». Схожі ці дві групи у низькій привабливості для них професій за типом «людина – людина». Андрогінні дівчата відрізняються тим, вони більше за всіх проявляють інтерес до професій за типом «людина – художній образ». Також вони схильні до обрання соціального профілю та найменше спрямовані на вибір професій технічного профілю. Фемінні дівчата, як і фемінні юнаки, віддають перевагу професіям соціального та художнього типу та майже не цікавляться професіями типу «людина – техніка».

Оцінка достовірності виявлених даних показала, що за показниками «людина – природа» та «людина – знак» групи маскулінних юнаків та дівчат суттєво відрізняються між собою на рівні $p < 0,01$, а також кожна з них виявляє статистично значущі відмінності (принаймні на рівні $p < 0,05$) щодо решти груп. Відмінності між останніми виявилися незначними. Що стосується показника «людина – техніка», то перевищення його вираженості

у групі маскулінних юнаків порівняно з фемінними юнаками, андрогінними та фемінними дівчатами виявилось статистично достовірним на рівні $p < 0,01$, а порівняно з рештою груп на рівні $p < 0,05$. За показниками «людина – людина» та «людина – художній образ» відмінності між фемінними юнаками та андрогінними дівчатами виявилися статистично не суттєвими, проте за показником «людина – людина» кожна з цих груп має значно вищий прояв (на рівні $p < 0,01$) порівняно з маскулінними юнаками та дівчатами. За показником «людина – художній образ» вони на достатньому рівні достовірності ($p < 0,05$) відрізняються від андрогінних юнаків.

Такі дані показали, що вибір певних груп професій («людина – природа», «людина – знак») може зумовлюватись фактором статі, а вибір інших груп професій («людина – людина», «людина – художній образ») зумовлюється гендером особистості. Уподобання щодо професій групи «людина – техніка» посилюються за рахунок відповідності гендерних стереотипів до статі старшокласників.

Порівнюючи в групах юнаків та дівчат інтереси до певних професійних дисциплін, які виявлялися за картою інтересів, підкреслимо, що за деякими показниками групи майже не відрізняються (рис. 3). Ідеться про інтереси до фізики, математики, історії, політики, педагогіки, медицини, підприємств, домогосподарств, спорту, військової справи.

Водночас юнаки демонструють більшу вираженість інтересу до радіотехніки й електроніки, механіки й конструювання, а дівчата до хімії та біології, географії та геології, літератури та мистецтва.

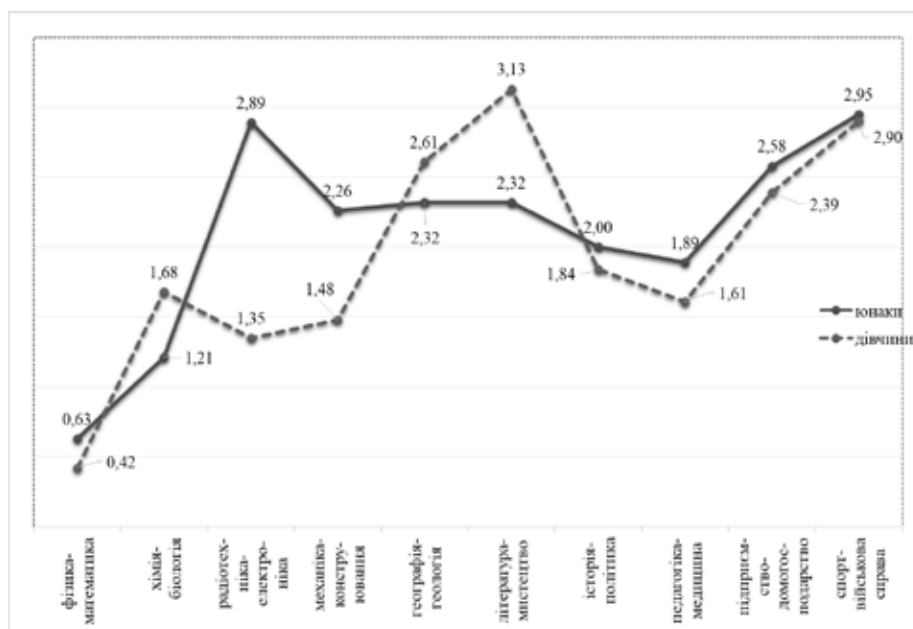

Рис. 3. Середні значення показників, які характеризують інтереси до професійних дисциплін у групах юнаків та дівчат

За даними статистичної перевірки значущості вказаних відмінностей виявлено, що різниці між групами є статистично достовірними на рівні $p < 0,01$ лише за показниками «хімія – біологія» ($t=2,68$), «радіотехніка – електроніка» ($t=5,88$), «механіка – конструювання»

($t=3,19$) та «література – мистецтво» ($t=3,54$). Тобто дівчата мають значно вищий інтерес до хімії, біології, літератури та мистецтва, а юнаки відрізняються більш розвиненими інтересами у сфері радіотехніки, електроніки, механіки та конструювання.

Для уточнення характеру впливу соціально-психологічної статі на професійні інтереси досліджуваних розглянемо середні значення, отримані у групах юнаків та дівчат з урахуванням їхнього гендерного індексу IS (табл. 2).

Таблиця 2

Середні значення показників професійних інтересів юнаків та дівчат з урахуванням гендерного індексу особистості

Професійні інтереси	Юнаки			Дівчата		
	маску- лінні	андро- гінні	фемінні	маску- лінні	андро- гінні	фемінні
Фізика – математика	0,5	0,8	0,1	1,1	0,4	0,5
Хімія – біологія	1,0	1,5	0,3	3,1	1,4	2,5
Радіотехніка – електроніка	4,5	2,8	1,3	2,5	1,4	0,5
механіка – конструювання	3,0	2,5	0,3	2,5	1,5	0,8
географія – геологія	2,3	2,4	2,0	1,5	2,6	2,9
література – мистецтво	2,5	2,2	2,7	0,5	3,3	3,3
історія – політика	1,8	2,0	2,3	0,1	2,0	1,8
педагогіка – медицина	1,8	1,8	2,3	1,5	1,5	2,5
підприємство – домогосподарство	1,5	2,9	2,7	2,5	2,3	2,8
спорт – військова справа	2,5	3,6	1,0	2,5	3,1	2,0

Ці дані показали, що саме маскулінні юнаки відрізняються найвищою вираженістю інтересу до радіотехніки та електроніки, механіки та конструювання, а також менше, ніж представники всіх інших груп, цікавляться підприємством та домогосподарством. Подальша статистична перевірка підтвердила, що за двома параметрами («радіотехніка – електроніка» та «підприємство – домогосподарство») група відрізняється від решти на рівні $p < 0,05$. За третім показником статистично підтвердженими є відмінності лише з фемінними юнаками та дівчатами на рівні $p < 0,01$. Андроїнні юнаки демонструють найвищу порівняно з рештою груп зацікавленість питаннями підприємства і домогосподарства та спорту і військової справи. За першим параметром група значно (на рівні $p < 0,01$) відрізняється від маскулінних юнаків, за другим – від фемінних юнаків ($p < 0,01$) та дівчат $p < 0,01$. Фемінні юнаки мають значний інтерес до професій, пов'язаних із історією та політикою, педагогікою та медициною, проте вони найменше зацікавлені у фізиці й математиці, хімії й біології, механіці й конструюванні, спорті й військовій справі. Статистично підтвержене перевищення інтересу щодо історико-політичних наук цих юнаків порівняно з маскулінними дівчатами ($p < 0,05$), а також перевищення інтересу до педагогіки та медицини порівняно з маскулінними ($p < 0,05$) та андроїнними ($p < 0,01$) дівчатами.

Звертаючись до груп дівчат, які відрізняються за гендером, звернемо увагу на те, що маскулінні дівчата відрізняються найвищою зацікавленістю фізико-математичними, хіміко-біологічними знаннями, проте вони звертають найменшу увагу на географію і геологію, літературу та мистецтво, історію та політику, педагогіку та медицину. Статистично підтвержене перевищення вираженості в цій групі за показниками «фізика – математика» та «хімія – біологія» при порівнянні з фемінними ($p < 0,01$) та маскулінними ($p < 0,05$) юнаками. Андроїнні дівчата відрізняються тим, що вони проявляють великий інтерес до

літератури та мистецтва, але менше за всіх цікавляться педагогікою та медициною. Застосування t-критерію показало, що інтерес цих дівчат до літератури та мистецтва є значно вищим, ніж у маскулінних дівчат ($p < 0,01$). Фемінні дівчата надають перевагу географії та геології, літературі та мистецтву та педагогіці й медицині та майже не цікавляться радіотехнікою та електронікою. Під час статистичної перевірки виявлено, що за проявом інтересу до географії й геології та літератури й мистецтва вони значно ($p < 0,05$) перевищують маскулінних дівчат, а за інтересом до педагогіки й медицини – маскулінних ($p < 0,05$) та андрогінних ($p < 0,01$) дівчат.

Отже, ми бачимо, що інтерес до різних професій неоднаково залежить від біологічної та соціально-психологічної статі старшокласників. Так, у випадку із суто «чоловічими» (радіотехніка й електроніка, механіка й конструювання) або суто «жіночими» (література та мистецтво, педагогіка та медицина) професіями спрацьовує закономірність сумачії цих параметрів. Проте за деякими іншими професійними інтересами вбачається вплив саме гендерної зумовленості (інтерес до фізики й математики та до хімії й біології у маскулінних дівчат, а також до історії й політики у фемінних юнаків або до педагогіки й медицини у фемінних юнаків та дівчат).

Що стосується показників, які характеризують типи професійного середовища, якому віддають перевагу старшокласники (рис. 4), то групи юнаків та дівчат майже не відрізняються за вираженістю показників, які характеризують вибір інтелектуального та підприємницького професійного середовища.

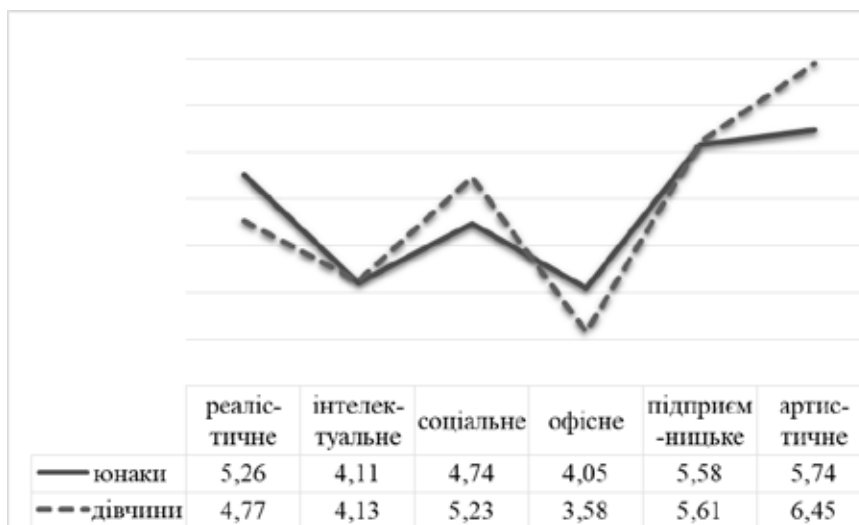

Рис. 4. Середні значення показників професійного середовища, якому віддають перевагу юнаки та дівчата

За показниками реалістичного та офісного професійного середовища група юнаків має дещо вищі результати, а за показниками вибору соціального та артистичного професійного середовища більш високими є оцінки у дівчат. Перевірка за t-критерієм Стьюдента показала, що відмінності між групами можуть вважатися статистично достовірними на рівні $p < 0,05$ лише за показниками вибору реалістичного ($t = 2,02$) та артистичного професійного середовища ($t = 2,37$). Як свідчать ці дані, юнаки більшою мірою віддають перевагу

професійній діяльності реалістичного профілю, в той час як дівчата більше схильні до артистичного професійного середовища.

Уточнюючи характер впливу гендеру на вибір старшокласниками професійного середовища (табл. 3), зазначимо, що за середніми балами група маскулінних юнаків демонструє найбільшу порівняно з рештою груп прихильність до підприємницької діяльності, досить високу зацікавленість щодо професій артистичного профілю та небажання працювати у інтелектуальному середовищі.

Таблиця 3

Середні значення показників професійного середовища, якому віддають перевагу юнаки та дівчата (з урахуванням гендерного індексу особистості)

Групи за статтю	Групи за гендером	Професійне середовище					
		реалістичне	інтелектуальне	соціальне	офісне	підприємницьке	артистичне
юнаки	маскулінні	5,3	3,0	4,0	3,8	7,0	6,8
	андроґінні	5,8	4,2	4,5	3,8	5,6	5,8
	фемінні	3,3	5,3	6,7	5,7	3,7	4,3
дівчата	маскулінні	7,0	5,0	3,0	5,5	5,0	4,5
	андроґінні	4,9	4,1	5,0	3,1	5,6	6,9
	фемінні	2,8	3,8	7,5	5,5	6,0	4,5

Статистично підтверджено, що за бажанням обрати професію підприємницького типу вони значно перевищують (на рівні $p < 0,05$) всі інші групи, за винятком фемінних дівчат, а за привабливістю для них професій артистичного типу – всі інші групи на рівні $p < 0,05$, крім андроґінних дівчат. Що стосується андроґінних юнаків, то звернемо увагу лише на їхні уподобання щодо вибору реалістичного та артистичного професійного середовища, а також на слабе бажання обирати професії офісного типу. Для фемінних юнаків привабливими є професії, пов'язані з інтелектуальною, соціальною та офісною працею, проте вони демонструють найнижчі порівняно з рештою груп оцінки за вибором професій підприємницького та артистичного типу. Застосування *t*-критерію дозволило виявити, що ці юнаки відрізняються значно вищою схильністю до інтелектуального професійного середовища, ніж маскулінні юнаки ($p < 0,01$) та фемінні дівчата ($p < 0,05$), до соціальних професій, ніж маскулінні юнаки ($p < 0,05$) та дівчата ($p < 0,01$), до офісного середовища, ніж маскулінні юнаки ($p < 0,05$), а також андроґінні юнаки ($p < 0,05$) та дівчата ($p < 0,01$).

Далі зазначимо, що маскулінні дівчата мають найбільшу прихильність до професій реалістичного типу. Цим вони значно відрізняються від фемінних дівчат та юнаків ($p < 0,01$), а також від андроґінних дівчат ($p < 0,05$). Крім того, вони найменше зацікавлені у праці в соціальному середовищі. Андроґінні дівчата надають перевагу праці у артистичному середовищі, чим суттєво відрізняються від всіх інших груп на рівні, не меншому за $p < 0,05$, якщо не враховувати маскулінних юнаків, які також мають потяг до цих професій. Фемінні дівчата, як і фемінні юнаки, вважають привабливим соціальне професійне середовище. За відповідним показником вони суттєво відрізняються від маскулінних юнаків та дівчат ($p < 0,01$). Найменше вони хотіли б обрати професію реалістичного типу.

Такі дані дозволяють дійти висновку, що привабливість певного професійного середовища також залежить від співвідношення біологічної та соціально-психологічної статі старшокласників. Так, у випадку підприємницького середовища ми бачимо закономірність сумачії цих параметрів. Вплив гендерної зумовленості яскраво простежується у

соціальному профілі. Вибір інтелектуального та офісного середовища фемінними юнаками, а також реалістичного середовища маскулінними дівчатами демонструє прояв невідповідності біологічної та соціально-психологічної статі.

Таким чином, проведене дослідження дозволило зробити **висновки**.

По-перше, встановлено в процесі кореляційного аналізу, що гендерний індекс особистості прямо пов'язаний зі схильністю до професій у сферах комунікації, мистецтва та надання послуг та від'ємно пов'язаний із зацікавленістю технічними професіями, пов'язаними з радіотехнікою, електронікою, механікою, конструюванням, а також з відданням переваги професіям реалістичного, підприємницького або артистичного типів. Це дозволило віднести до фемінних гендерних стереотипів професійної спрямованості старшокласників їхні соціальні інтереси, схильність до взаємодії у інтелектуальному або соціальному професійному середовищі, а до маскулінних гендерних стереотипів – професійну спрямованість на взаємодію з технікою, інтерес до електроніки, механіки, конструювання, віддання переваги професійній діяльності реалістичного, підприємницького або артистичного типів.

По-друге, виявлено шляхом якісного аналізу, що групи юнаків та дівчат мають певні відмінності у професійній спрямованості. Юнаки більше схильні до професій, які пов'язані із технікою, відрізняються розвиненими інтересами у сфері радіотехніки, електроніки, механіки та конструювання, віддають перевагу професійній діяльності реалістичного профілю. Дівчата віддають перевагу професіям типу «людина – природа», «людина – людина» та «людина – художній образ», мають більший інтерес до хімії, біології, літератури та мистецтва, їх більшою мірою приваблює артистичне професійне середовище.

По-третє, визначено при порівнянні груп юнаків та дівчат з різним гендерним індексом особистості, що саме маскулінні юнаки відрізняються найвищим інтересом до технічних галузей та віддають перевагу професіям підприємницького типу. Андрогінні юнаки більше зацікавлені у професіях, пов'язаних із господарюванням, спортом та військовою справою. Фемінні юнаки схильні обирати професії соціального типу, цікавляться історією, політикою, педагогікою, медициною, для них найбільш привабливим є інтелектуальне, соціальне або офісне професійне середовище. Маскулінні дівчата відрізняються найвищим інтересом до професій природничого профілю, тобто фізики, математики, хімії, біології, більш прагнуть обрати професію реалістичного типу. Андрогінні дівчата схильні до професій типу «людина – художній образ», мають найвищий інтерес до літератури та мистецтва, їх найбільше приваблює артистичне професійне середовище. Фемінні дівчата мають значний інтерес до географії, геології, літератури та мистецтва, педагогіки, медицини, віддають перевагу професіям соціального типу.

Список використаної літератури

1. Дубовицкая Т.Д., Заболотная Е.В. Мотивы выбора профессии как предикторы профессиональной направленности студентов. *Педагогика и психология образования*. 2021. № 2. С. 114–124. DOI: 10.31862/2500-297X-2021-2-114-124.
2. Морозова О., Кондратюк С. Розвиток професійної спрямованості особистості методом профорієнтаційного тренінгу в період ранньої юності. *ЛОГОС* : збірник наукових праць. 2021. DOI:10.36074/logos-12.11.2021.v3.12.
3. Татаурова-Осика Г.П. Гендерні дослідження стереотипів та професійних можливостей. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 10–11 верес. 2020 р. / за заг. ред. В.П. Кравця, О.М. Кікінежді. Тернопіль : ТНПУ, 2020. С. 175–177. URL: https://tnpu.edu.ua/vyhovna%20robota/2020_final_Zbirnyk%20tez_Gender.pdf (дата звернення: 26.11.2021).

4. Татьяначенко Н.П. Исследование мотивационно-ценностной направленности студентов техникума на профессиональную деятельность. *Психолог*. 2020. № 2. С. 45–56. DOI: 10.25136/2409-8701.2020.2.32506.
5. Чіп Р.С. Дослідження когнітивної складової гендерної ідентичності старших підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 40. С. 397–409. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_40_35 (дата звернення: 18.11.2021).

GENDER STEREOTYPES OF PROFESSIONAL ORIENTATION OF SENIOR STUDENTS

Svitlana Sytnik

*State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky”,
26, Staroportofrankivska Str., Odessa, Ukraine, 65020
e-mail: svetlanasytnik2000@gmail.com*

The article presents the results of the empirical study of the professional orientation of high school students depending on gender and sex. To test the hypothesis that the gender and sex of a high school student affects his preferences for choosing a professional environment, the existence of certain gender stereotypes of professional orientation, the analysis of the results consisted of the following steps: first, establishing the nature of relationships personalities of high school students with their sex; second, comparing groups of boys and girls with different genders according to their professional preferences. The study found that the gender index of the individual is directly related to the propensity to professions in the fields of communication, art and services, and negatively to the interest in technical professions related to radio engineering, electronics, mechanics, design, and giving preference to professions of realistic, entrepreneurial or artistic types. This allowed to include in the feminine gender stereotypes of professional orientation of high school students their social interests, propensity to interact in intellectual or social professional environment, and to masculine gender stereotypes – professional orientation to interact with technology, interests in electronics, mechanics, design, design, business or artistic types. It was revealed by qualitative analysis that groups of young men and women have certain differences in professional orientation. Young people are more inclined to professions related to technology, have developed interests in the field of radio engineering, electronics, mechanics and design, prefer professional activities of a realistic profile. Girls prefer the professions of “man – nature”, “man – man” and “man – artistic image”, have a greater interest in chemistry, biology, literature and art, they are more attracted to the artistic professional environment. It was determined when comparing groups of young men and women with different gender indices that masculine young men have the highest interest in technical fields and prefer entrepreneurial professions. Androgynous young men are more interested in professions related to management, sports and military affairs. Feminine young men tend to choose social professions, are interested in history, politics, pedagogy, medicine, for them the most attractive are intellectual, social or office professional environment. Masculine girls have the highest interest in the professions of natural sciences, physics, mathematics, chemistry, biology, more eager to choose a profession of the realistic type. Androgynous girls are inclined to professions such as “man – artistic image”, have the highest interest in literature and art. Feminine girls have a significant interest in geography, geology, literature and art, pedagogy, medicine, prefer social professions.

Key words: professional orientation, gender stereotypes, adolescence, androgyny, femininity, masculinity

УДК 159.9:159.96

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.24>

ВНУТРІШНЯ КАРТИНА ХВОРОБИ І ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ХВОРИХ ІЗ ПСИХОГЕННИМИ ДЕПРЕСІЯМИ НЕВРОТИЧНОГО РІВНЯ

Надія Терлецька

*Львівський медичний фаховий коледж післядипломної освіти,
бул. Липинського, 54, м. Львів, Україна, 79024
e-mail: nadin.terletska@gmail.com*

У статті розглянуто психологічні механізми впливу хвороби на особистість та її благополуччя. Подано аналіз досліджень із вивчення особливостей якості життя, розглянутих через призму системи ставлення до хвороби за наявності психогенної депресії. Проаналізовано кореляційні зв'язки та зроблено висновки, що характеризують хворих із психогенними депресіями невротичного рівня.

Отримано кореляційні зв'язки, що характеризують хворих із психогенними депресіями невротичного рівня (високий рівень депресії пов'язаний із наявністю невротичних розладів, іпохондричних розладів, соматичними порушеннями, сексуальними розладами, а також з астеничним ставленням до захворювання й небажанням займатися своєю професійною діяльністю (негативна кореляція ергопатичних відносин)). Найбільша кількість кореляційних зв'язків має іпохондричний тип ставлення до хвороби, що говорить про його центральне місце в системі ставлення до захворювання (незважаючи на середньостатистичне сенситивне ставлення), що виконує системоутворювальну інтегративну функцію. У структурі якості життя високий рівень психічного здоров'я, зокрема настрою, пов'язаний із високими показниками загальної життєздатності.

Представлені результати можна використовувати в психотерапії, застосовуючи як мішень для інтервенцій таку особливість депресивних хворих психогенного рівня, як іпохондричність, що є системоутворювальним фактором у структурі ставлення депресивної особистості до хвороби (у поєднанні з високим рівнем сенситивності). Корекція емоційного стану має сприяти збільшенню питомої ваги гармонійного типу ставлення до захворювання в загальній системі відносин особистості, завдяки чому невротичний симптомокомплекс буде нівельований, тобто афективний стан покращиться, що в тимчасовому аспекті позначиться на поліпшенні якості життя.

Ключові слова: внутрішня картина хвороби, якість життя, психогенні депресії, невротичні розлади, пацієнти.

Актуальність дослідження. Охорона психічного здоров'я людей, створення найбільш сприятливих умов для розвитку особистості є важливими завданнями медицини і психології. Серед порушень психічного здоров'я особливе місце займають нервово-психічні розлади і явища дезадаптації. За даними останніх епідеміологічних досліджень, у 2–3% дітей і підлітків наявні серйозні психічні захворювання, у 8–10% – емоційні розлади, у 22% – ознаки соціальної дезадаптації без виражених загальноневротичних порушень. Кількість випадків нервово-психічних розладів збільшується в препубертатному і ранньому пубертатному періоді.

Труднощі розмежування граничних нервово-психічних розладів, невротичних реакцій, неврозосхожих порушень і системних нервово-психічних розладів ускладнюють проблему виявлення людей групи ризику і надання їм своєчасної допомоги. Особи з такими рисами характеру, як відлюдкуватість, тривожність, боязкість, нерішучість, надумливість, як правило, не привертають уваги, вважаються благополучними. Вони

рідко звертаються до медичних установ по допомогу у випадках доклінічних форм нервово-психічних порушень.

Питання виявлення контингенту людей, підвищено вразливого щодо розвитку невротичних розладів, а також проведення психопрофілактичних і психокорекційних заходів могла б узяти на себе психологічна служба. Але недостатнє науково-методичне забезпечення, брак простих експресметодів скринінгової діагностики та обґрунтованих програм психологічної корекції преневротичних станів у людей і молодших підлітків гальмує цю важливу діяльність. У роботах А.І. Захарова, В.І. Гарбузова, Л.С. Співаковської пропонуються методи сімейної психотерапії і психокорекції невротизів і преневротичних станів у дітей і підлітків. Однак можливості такої роботи в умовах шкільної психологічної служби досить обмежені.

Крім соціальних та біологічних детермінант виникнення та розвитку невротичних розладів у формуванні стійких дезадаптивних поведінкових стереотипів, пов'язаних із ризиком розвитку невротичних розладів у людей та підлітків, велике значення мають психологічні фактори. В останні роки в західній когнітивно-поведінковій психотерапії (А. Beck, G. Emery, A. Ellis, Ph. Kendall та ін.) пропонують методи лікування, профілактики і корекції тривожних розладів, які базуються на уявленнях про важливу роль особливостей сприйняття, переробки та структурування інформації в їх походженні. Більшість цих досліджень спрямовано на роботу з дорослими, але в деяких літературних джерелах наводяться дані, які свідчать про ефективність когнітивно-поведінкових методів під час корекції тривожних розладів у дітей та підлітків (Ph. Kendall, Prins, Francis, S. Deal). У вітчизняній науці такі дослідження не проводились.

Виклад основного матеріалу. Різні стресові подразники викликають у людини безліч пристосувальних реакцій. У випадках надмірно сильного стресу або довгострокового подразника середньої сили фруструвальні життєво важливі потреби людини викликають відповідні реакції, патологічним виявом яких є депресивні розлади (як правило, це психогенні депресії невротичного рівня) [3; 8]. Якість життя такого пацієнта змінюється (порівняно з дохворобним рівнем), адже якість життя – це сукупність переживань і відносин людини, орієнтованих на осмислення існування, цінності здоров'я й можливості особистості встановлювати зв'язки із зовнішнім світом відповідно до своїх потреб й індивідуальних можливостей (зокрема, в умовах хвороби) [1]. Психологічні механізми впливу хвороби на особистість і її благополуччя повинні розглядатися у зв'язку зі зміною всього ядра особистості – системи відносин загалом, зумовлених суб'єктивним змістом хвороби як події в житті [2]. Специфічність депресивного розладу складається зі зміни емоційного тла й когнітивних процесів, тому природно, що сприйняття пацієнтом свого життя, оточення й особистості мінятиметься відповідно до значущості патології, наявної в преморбіді й такої, що реактивно виникає. Тому зниження якості життя депресивних хворих є маркером таких розладів. Депресія впливає на якість життя й адаптаційні можливості пацієнта [5]. Частка хворих, у яких депресія порушує звичний спосіб життя, коливається залежно від ступеня важкості афективного розладу й зростає від 18,1% (при стертих формах депресій) до 52,3% (при чітко виражених формах депресій) [6]. Мета дослідження – вивчити особливості якості життя, розглянуті через призму системи ставлення до хвороби в межах невротичної симптоматики за умов психогенних депресій. Внутрішня картина хвороби (далі – ВКХ) формується для захисту перед стресом, який викликають хворобливі переживання. Процес формування ВКХ пов'язаний з усією системою відносин особистості, тому наявні невротичні схильності й розлади, що є внутрішнім конфліктом, моделювально діють на всю систему. У разі депресивних реакцій на різні стреси ставлення до власних тяжких переживань суперечить захисним тенденціям, що підсилює патогенність цієї ситуації для особистості, знижуючи її адаптивні можливості й погіршуючи якість життя. Отже,

з огляду на вищесказане, комплексний біопсихосоціальний підхід, спрямований на вивчення клінічних виявів, психологічних особливостей, параметрів соціального оточення і якості життя як інтегрувального принципу хворих депресіями, є найбільш перспективним.

Ми обстежили 47 пацієнтів (8 чоловіків і 39 жінок) Клініки неврозів імені академіка І.П. Павлова, середній вік яких – 35 років; депресивні реакції в них виникли під тривалим впливом стресової ситуації з характерними для цієї групи пригніченістю, песимістичністю, астеничними й іпохондричними виявами (сумарний бал за опитувальником депресивності Бека – 11–25, за опитувальником Зунга – 50–60). Згідно з діагностичними критеріями МКХ-10 [4] досліджені пацієнти відповідали таким нозологічними категоріям: F43.20 – пролонговані депресивні реакції (23 особи), F34.1 – хронічні депресивні стани тривалістю більше двох років (8 осіб), F41.2 – змішаний тривожно-депресивний розлад (6 осіб), F32.0 – короточасна депресивна реакція легкого ступеня виразності (10 осіб).

Використовувалися клініко-анамнестичні дані, експериментально-психологічні методи (опитувальники депресивності Бека й Зунга, методика «Тобол», методика «ОНРСИ», методика «SF-36»), методи статистичної обробки даних (комп'ютерний пакет математичної обробки SPSS 11.5)

Проведене експериментально-психологічне вивчення психогенних депресій дозволило визначити структуру ставлень до хвороби, зокрема до наявного афективного розладу (див. рис. 1). У дослідженні використана методика «ТОБОЛ». Переважальним типом ставлення до хвороби в депресивних хворих є змішаний сенситивно-іпохондричний тип з елементами тривожного ставлення, що вказує на інтропсихічну спрямованість особистісного реагування на хворобу. Деадаптивне поведіння виявляється в афективній сфері, порушення якої є необхідним елементом у депресивному симптомокомплексі.

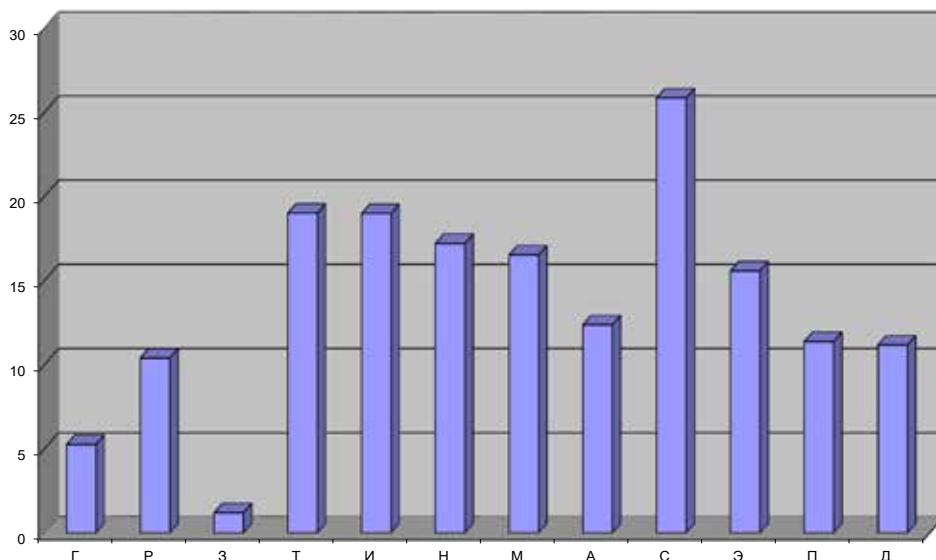

Рис. 1. Відношення до хвороби при психогенній депресії

Г – гармонійний тип ставлення, Р – ергопатичний, З – анозогнозичний, Т – тривожний, И – іпохондричний, Н – неврастенічний, М – меланхолійний, А – астеничний, С – сенситивний, Э – езопів, П – паранояльний, Д – дисфоричний.

Метою дослідження є взаємовплив ставлення до хвороби й параметрів якості життя при психогенних депресіях. Ми використовували методику оцінки якості життя «Короткий загальний опитувальник оцінки статусу здоров'я», "The Medical Outcomes Study Short Form 36 Items Health Survey" (SF-36). SF-36 – один із найбільш використовуваних загальних опитувальників для оцінки якості життя, що дозволяє оцінити якість життя пацієнтів за такими критеріями, як фізична активність, роль фізичних проблем в обмеженні життєдіяльності, болю, загального здоров'я, життєздатності, соціальна активність, роль емоційних проблем в обмеженні життєдіяльності, психічного здоров'я (настрою) [9]. Отримані результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Параметри якості життя у хворих із невротичними депресіями психогенного рівня

Загальний стан здоров'я	Фізичне функціонування	Рольове функціонування (пов'язане з фізичним станом)	Рольове функціонування (пов'язане з емоційним станом)	Соціальне функціонування	Протистояння болісним переживанням	Життєздатність	Психічне здоров'я
45,13	70,22	24,44	38,51	47,78	54,71	29,00	34,22

Наявний симптомокомплекс пацієнтів із психогенною депресією невротичного рівня не перешкоджає фізичному функціонуванню, що здійснюється на досить високому рівні. Виконання рольових функцій, пов'язаних із соціальними контактами, професійною діяльністю й повсякденними обов'язками, здійснюється на низькому рівні, що зумовлено незадовільним фізичним станом (незважаючи на високий (за рахунок виконання звичних стереотипних дій, у яких не потрібно докладати значних зусиль) рівень фізичного функціонування), а також поганим емоційним станом, характерним для депресивних хворих. Проте інтерес до соціальних контактів зберігається й здійснюється на середньому рівні. Протистояння наявним симптомам дозволяє займатися повсякденною діяльністю з деякими обмеженнями. Узагальненням вищесказаного є показник шкали життєздатності (відчувати себе повним сил і енергії, здатним до задоволення наявних потреб у сформованих життєвих умовах, до стресостійкості), який у депресивних пацієнтів дуже низький. Психічне здоров'я сприймається як занижене, що говорить про критичність до важливості свого стану (можливо, з тенденцією до гіпернозогнозії).

У межах експериментально-психологічного обстеження поряд із іншими методиками використовувався багатопрофільний «Симптоматичний опитувальник невротичних розладів» (ОНР-СИ), розроблений на основі опитувальника «S» і «O» в Лабораторії клінічної психології імені В.М. Бехтерева (К.Р. Червінська, О.Ю. Щелкова, 2002) [7]. Опитувальник ОНР-СИ складається з 138 пунктів, що відбивають різноманітні невротичні скарги, які поєднуються в 13 невротичних і неврозоподібних симптомокомплексів, як-от тривожно-фобічні розлади, депресивні розлади, афективна напруженість, розлади сну, афективна лабільність, астеничні розлади, сексуальні розлади, дереалізаційно-деперсоналізаційні розлади, obsesivні розлади, порушення соціальних контактів, іпохондричні розлади й сомато-вегетативні розлади. Оцінка виразності кожного з цих порушень дозволяє скласти індивідуальний «профіль» неврозоподібної симптоматики. Особливий інтерес для нашого дослідження становить вивчення таких профілів із метою пошуку позанормових патологічних особистісних особливостей (зокрема, преморбідних), які є першочерговими для психогенезу невротичної депресії, а в деяких випадках – первинно патогенними. Отримані нами результати представлені на рис. 2.

Особистісні особливості депресивних пацієнтів у вигляді невротичних симптомів дозволяють говорити про такі розлади, як соматичні (і пов'язані з ними), фобічні, неврастенічні, різні занепокоєння. Найменш виявленими серед невротичних розладах, які мають місце, є сексуальні, а також порушення соціальних контактів.

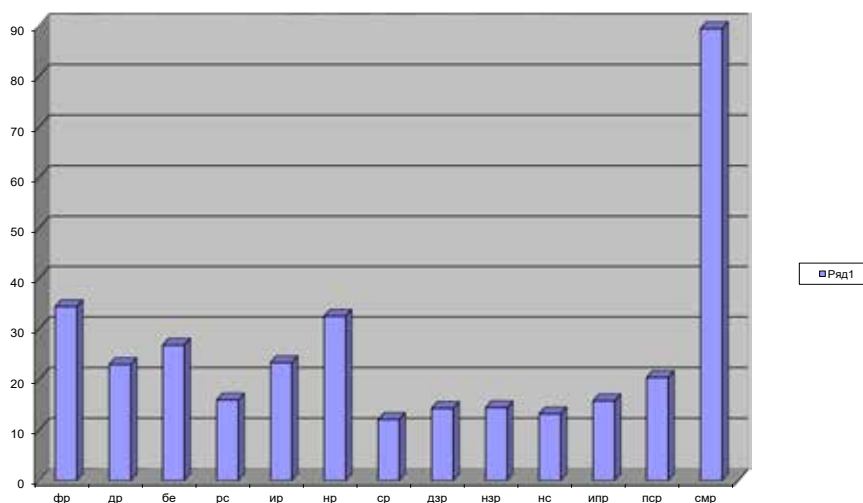

Рис. 2. Невротичні розлади при психогенних депресіях

Фр – фобічні розлади, др – депресивні розлади, бе – занепокоєння, рс – розлади сну, ир – істеричні розлади, нр – неврастенічні розлади, ср – сексуальні розлади, дэр – дереалізаційні розлади, нэр – нав'язливості, нс – порушення соціальних контактів, ипр – іпохондричні розлади, пср – психастенічні розлади, смр – соматичні розлади.

Отримані експериментально-психологічні дані піддано кореляційному аналізу. Виявлено значущі кореляції між типами ставлення до захворювання, а саме: ергопатичне ставлення сполучається з гармонійним типом ($r=0.48$; $p<0,05$) і з іпохондричним ($r=-0,45$; $p<0,05$); меланхолійне ставлення корелює з іпохондричним ставленням до захворювання ($r=0.65$; $p<0,05$), з яким також пов'язане астеничне ($r=0.50$; $p<0,05$), найсильніший зв'язок астеничного ставлення з меланхолійним ($r=0.86$; $p<0,05$), егоцентричність у ставленні до хвороби також корелює з іпохондричним типом ($r=0.47$; $p<0,05$), дисфоричність у ставленні до хвороби пов'язана прямою кореляцією з неврастенічним ставленням ($r=0.64$; $p<0,05$). Також розраховані наявні внутрішньотестові кореляції за тестом «SF-36» (фізичний стан і емоційний стан сполучені разом у своєму впливі на рольове функціонування в різних життєво важливих сферах ($r=0.58$; $p<0,05$)). Спостерігається сильний позитивний зв'язок між загальною життєздатністю й сприйняттям свого психічного стану, особливо у сфері емоційного життя ($r=0.84$; $p<0,05$). Інтерес становлять також внутрішньотестові кореляції невротичних симптомів (опитувальник ОНР-СИ): сексуальні розлади, як правило, пов'язані в депресивних хворих із загальним занепокоєнням ($r=0.61$; $p<0,05$), з яким також тісно пов'язані розлади за типом дереалізації ($r=0.71$; $p<0,05$) і різної нав'язливості ($r=0.74$; $p<0,05$), крім цих зв'язків, стан занепокоєння пов'язаний із соматичними розладами ($r=0.79$; $p<0,05$) та з труднощами у встановленні й підтримці соціальних контактів ($r=0.69$; $p<0,05$), на які також впливає

наявність психастенічної симптоматики ($r=0.69$; $p<0,05$). Іпохондричні вияви тісно пов'язані з фобічними розладами ($r=0.80$; $p<0,05$).

Розрахунок інтертестових кореляцій виявив існування взаємозв'язків між багатьма значеннями використаних шкал. Найбільший інтерес становить вивчення зв'язку показників за шкалами депресії з іншими тестами, оскільки ергопатичне ставлення до хвороби пов'язане із загальною депресивністю за Зунгом ($r=-0.47$; $p<0,05$), меланхолійне ж ставлення пов'язане позитивно ($r=0.46$; $p<0,05$), як і астеничне ($r=0.46$; $p<0,05$). Субшкала соматичних виявів депресії опитувальника Бека пов'язана з іпохондричним ставленням до захворювання ($r=0.47$; $p<0,05$), а також з астеничними виявами в структурі відносин ($r=0.49$; $p<0,05$). Є значущі кореляції станів занепокоєння з когнітивно-афективною субшкалою опитувальника Бека ($r=0.54$; $p<0,05$), із субшкалою соматичних виявів депресії ($r=0.47$; $p<0,05$) і загальним показником за шкалою Бека ($r=0.56$; $p<0,05$), а також із показником депресії за Зунгом ($r=0.52$; $p<0,05$). Неврастенічні розлади також виявляють тісний позитивний зв'язок зі шкалами, спрямованими на вивчення виразності депресивної симптоматики (кореляція із загальним показником за Беком – $r=0.54$; $p<0,05$). Є також зв'язок між виразністю депресії й розладами в сексуальній сфері ($r=0.60$; $p<0,05$), дереалізацією ($r=0.54$; $p<0,05$), іпохондричними розладами ($r=0.48$; $p<0,05$), соматичними порушеннями ($r=0.63$; $p<0,05$).

Шкали опитувальника «SF-36» також пов'язані з депресивними показниками: є зворотне співвідношення між виразністю депресії й рольовим функціонуванням, пов'язаним із фізичним станом ($r=-0.4$; $p<0,05$), загальна життєздатність також негативно пов'язана зі шкалами депресії ($r=-0.55$; $p<0,05$). Ергопатичність у ставленні до хвороби пов'язана з фізичним станом, що забезпечує рольове функціонування ($r=0.47$; $p<0,05$), яке негативно пов'язане з меланхолійним ставленням до захворювання ($r=-0.45$; $p<0,05$). Гармонічне ставлення пов'язане з рольовим функціонуванням в емоційних його виявах ($r=0.50$; $p<0,05$), яких між шкалами методики «Тобол» і ОНР-СИ не виявлено. Іпохондричні розлади негативно пов'язані зі шкалою обмежувального впливу болю (чим вищий рівень іпохондрії, тим болісніші подразники, здатні негативно впливати як на загальне функціонування, так і на високоспеціалізовану діяльність (зокрема, професійну)).

З аналізу отриманих кореляційних зв'язків можна зробити такі висновки, що характеризують хворих із психогенними депресіями невротичного рівня:

1) високий рівень депресії пов'язаний із наявністю невротичних розладів, іпохондричних розладів, соматичними порушеннями, сексуальними розладами, а також з астеничним ставленням до захворювання й небажанням займатися своєю професійною діяльністю (негативна кореляція ергопатичних відносин);

2) найбільша кількість кореляційних зв'язків має іпохондричний тип ставлення до хвороби, що говорить про його центральне місце в системі ставлень до захворювання (незважаючи на середньостатистичне сенситивне ставлення), що виконує системоутворювальну інтегративну функцію;

3) рівень депресивного розладу, який сполучається з меланхолійним типом ставлення до хвороби, негативно впливає на рольове функціонування, пов'язане з фізичним станом, що, безсумнівно, знижує якість життя;

4) когнітивне занепокоєння й породжуваний афективний стан, поєднує інші невротичні симптоми, що побічно може вказувати на його роль у патогенезі;

5) у структурі якості життя високий рівень психічного здоров'я, зокрема настрою, пов'язаний із високими показниками загальної життєздатності;

6) Чим менше пацієнт піддається патогенному впливу емоційного стану на рольове функціонування в життєво важливих сферах, тим більше виражений гармонійний тип ставлення до захворювання, тобто він має оцінку, адекватну дійсній значущості хвороби.

Висновки. Отримані результати можна використовувати для забезпечення прицільності психотерапії, використовуючи як мішені для інтервенцій таку особливість депресивних хворих психогенного рівня, як іпохондричність, що є системоутворювальним фактором у структурі відносин депресивної особистості до хвороби в поєднанні з високим рівнем сенситивності. Занепокоєння також відіграє важливу роль у загальній невротичній структурі особистості, психотерапевтична робота з яким може істотно знизити рівень депресивної симптоматики, а також зменшити виразність невротичних симптомів за рахунок дозволу внутрішніх конфліктів. Корекція емоційного стану має сприяти збільшенню значущості гармонійного типу ставлення до захворювання в загальній системі відносин особистості, завдяки чому невротичний симптомокомплекс буде нівельовано, а афективний стан покращиться, що в тимчасовому аспекті позначиться на поліпшенні якості життя.

Список використаної літератури

1. Васерман Л.І., Громов С.А., Михайлів В.А., Линник С.Д., Флерова І.Л. Концепция реабилитации и качества жизни: преемственность и различие в современных подходах : сб. науч. трудов. Том 137. Санкт-Петербург, 2001.
2. Иовлев Б.В., Карпова Э.Б. Психология отношений. Концепция В.Н. Мясищева и медицинская психология. Санкт-Петербург, 1999.
3. Лакосина Н.Д., Трунова М.М. Неврозы, невротичные развития личности. *Клиника и лечение*. Москва, 1994.
4. Попив Ю.В., Вид В.Д. Современная клиническая психиатрия. Москва, 1997.
5. Смулевич А.Б., Дубницкая О.Б., Тхостов А.Ш. Психопатология депрессий (к построению типологической модели). Депрессии и коморбидные расстройства. Москва, 1997.
6. Смулевич А.Б. Депрессии при соматических и психогенных заболеваниях. Москва, 2003.
7. Червинская К.Р., Щелкова О.Ю. Медицинская психодиагностика и инженерия знаний. Санкт-Петербург, 2002.
8. Beck A.T. Depression : Clinical, experimental, and theoretical aspects. New York : Hoeber, 1967. (Republished as Depression : Causes and Treatment. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1972).
9. Ware J.E. SF-36 Physical and Mental Health Summary Scales : A User's Manual. Boston, 1994.

INTERNAL PICTURE OF THE DISEASE AND QUALITY OF LIFE OF PATIENTS WITH PSYCHOGENIC DEPRESSION OF NEUROTIC LEVEL

Nadiya Terletska

*Lviv Medical Professional College of Postgraduate Education,
54, Lypynskoho str., Lviv, Ukraine, 79024
e-mail: nadin.terletska@gmail.com*

The article examines the psychological mechanisms of the disease on the individual and his well-being. An analysis of research on the study of the quality of life, considered through the prism of the system of treatment of the disease in the presence of psychogenic depression. Correlation relationships have been analyzed and conclusions have been drawn that characterize patients with psychogenic depression of the neurotic level.

Correlations have been obtained that characterize patients with psychogenic depression of the neurotic level: high levels of depression are associated with the presence of neurotic disorders, hypochondriac disorders, somatic disorders, sexual disorders, as well as asthenic attitudes and unwillingness to engage in professional activities. correlation of ergopathic relations). The hypochondriac type of attitude to the dis-

ease has the largest number of correlations, which indicates its central place in the system of relations to the disease (despite the average more typical sensitive attitude), which performs a system-forming integrative function. In the structure of quality of life, a high level of mental health in general, and mood in particular, is associated with high overall viability.

The presented results can be used for psychotherapy, using as a target for interventions such a feature of depressed patients of psychogenic level as hypochondria, which is a system-forming factor in the structure of the depressed person's relationship to the disease, combined with high sensitivity. Correction of emotional state should increase the proportion of harmonious type of attitude to the disease in the general system of personality relations, so that the neurotic symptom complex will be significantly reduced, and therefore the affective state will improve, which will temporarily improve quality of life.

Key words: internal picture of disease, quality of life, psychogenic depression, neurotic disorders, patients.

УДК 159.942:33 (31)

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.25>

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК СКЛАДОВА ЕМОЦІЙНОЇ ЕКСПРЕСІЇ В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ В УМОВАХ COVID-19

Вікторія Толмачевська

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, Україна, 65082
e-mail: tolmachevska@gmail.com*

У статті розглядається проблема ролі емоційного інтелекту як складової частини емоційної експресії у професійній діяльності медичного персоналу. Актуальність цієї теми пов'язана з посиленням психоемоційного навантаження на медперсонал у зв'язку зі зростанням захворюваності населення в ситуації COVID-19. Успішність лікарської діяльності багато в чому визначається здатністю лікаря вступати в ефективні міжособистісні контакти з усіма учасниками лікувального процесу – колегами, пацієнтами та їх родичами. Інтенсивні міжособистісні контакти можуть викликати значні емоційні навантаження, що спричиняє стан професійного вигорання. Отже, важливість та необхідність розвитку складників емоційного інтелекту як факторів, що сприяють особистісному та професійному зростанню медичних працівників, є незаперечними.

У статті подано теоретичні аспекти емоційного інтелекту, розроблені сучасними вітчизняними та зарубіжними авторами. Також представлені результати емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення структурних компонентів емоційного інтелекту у медсестер та лікарів вторинної ланки з урахуванням особливостей внутрішніх та зовнішніх (статеворольові та емоційно-вольові якості, стаж роботи) факторів. Дослідження проводилося протягом 2017–2021 рр. на базі комунального некомерційного підприємства «Одеський обласний госпіталь інвалідів та ветеранів війни» ООП, санаторію «Орізонт» ДП «Південь-Курорт-Сервіс» м. Білгород-Дністровський, смт. Сергіївка та комунального некомерційного підприємства «Одеський обласний медичний центр психічного здоров'я» Одеської обласної ради. У дослідженні у взяли участь 219 медичних працівників, з них – 104 лікарі і 115 медичних сестер віком від 20 до 70 років.

Використовувалися такі методи дослідження: тест на емоційний інтелект (опитувальник EQ Н. Холла), шкала депресії Бека, опитувальник оцінки агресивності у відносинах А. Ассінгера (1993), тестова методика діагностики професійного вигорання Маслач (МВІ) (варіант для медиків). Результати дослідження показали, що найбільш суттєві відмінності міжособистісного та внутрішньоособистісного емоційного інтелекту були виявлені у групах чоловіків та жінок, а також у групах з різним стажем професійної діяльності. Були виявлені нові дані про зв'язок емоційного інтелекту, професійного вигорання, агресивності у відносинах з рівнем депресії у групах лікарів та медсестер.

Ключові слова: емоційний інтелект, медичний персонал, стаж роботи, агресивність, професійне вигорання, емоційна експресія.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлюється, з одного боку, потребами розвитку особистості та функціонування суспільства, а з іншого боку, тим, що за різноманіття теорій існує нестача конкретних емпіричних даних про роль та місце емоційного інтелекту у структурі емоційної експресії у медичних працівників як представників професій з високим емоційним навантаженням. Важливе місце в діяльності

з підвищеним психологічним навантаженням займають питання управління і саморегуляції психічних станів у процесі діяльності.

Професійна діяльність медиків пов'язана з роботою в системі «людина – людина». Вона характеризується щоденною інтенсивною й емоційно напруженою взаємодією, неминучою необхідністю залучення в проблеми інших людей, а також тиском певних соціальних норм, які нав'язують жорсткі стереотипи емоційного і поведінкового реагування (бути завжди компетентним, стриманим, терплячим, уважним, дбайливим, розуміючим, співчуваючим тощо). З часом виникає і збільшується відрив вираження емоцій від їх переживання через розвиток функції контролю за емоційною експресією. Проте моральна спрямованість професії пов'язана з її допомагаючим характером, відповідальністю за життя людини, проявом милосердя й альтруїзму.

Успішність лікарської діяльності багато в чому визначається здатністю лікаря вступати в ефективні міжособистісні контакти з усіма учасниками лікувального процесу – пацієнтами, їхніми родичами, колегами [1; 4; 10]. Інтенсивні міжособистісні контакти, що супроводжують професійну діяльність фахівця, що допомагає іншим людям, можуть викликати значні емоційні навантаження. Це може спричинити виникнення стану професійного вигорання [7, с. 46]. Отже, важливість та необхідність розвитку складників емоційного інтелекту як факторів, що сприяють особистісному та професійному зростанню медичних працівників, є незаперечними.

Аналіз наукових праць зарубіжних та вітчизняних психологів з проблеми дослідження показав, що досліджень, спрямованих на вивчення особливостей структури емоційного інтелекту у медичних сестер та лікарів, проводилося недостатньо, що й зумовило вибір мети дослідження.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості прояву емоційного інтелекту у медичних працівників з урахуванням внутрішніх та зовнішніх факторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емоційна експресія людини була і залишається в психології одним з надзвичайно цікавих і важливих феноменів. Протягом останнього десятиліття проблеми емоцій і емоційної експресії розроблялися не тільки в психології, а і в суміжних науках. Проблема емоційної експресії людини досліджується на фоні міжособистісного спілкування та комунікативної діяльності (О.А. Бодальов, В.А. Лабунська, О.О. Пугачевский), розуміння іншої людини (Г.В. Гриненко, Н.Д. Творогова), «Я-концепції» особистості і самоактуалізації особистості (В.Р. Знаньов, Е.А. Павлюченко), особистості як феномену соціальної еволюції (С.С. Малявін, О.А. Бодальов). Проте особливе місце дана проблема займає в сучасних психологічних дослідженнях. Зокрема, багато уваги вчені приділяють вивченню взаємозв'язку між співчуттям та емпатійністю медичного персоналу та швидкістю одужання пацієнтів.

Доведено, що в клінічній практиці емпатія вкрай ефективна, тому що вона сприяє постановці більш точних і ранніх діагнозів, кращій узгодженості і більш ефективному плануванню лікування, дозволяє уникати непотрібних медичних тестів і госпіталізації. Усе перелічене знижує вартість медичних послуг [2]. Дослідження емпатії в практиці професій «допомоги» проводяться за двома основними напрямками: 1) емпатія як фактор формування мотивації, коли вона зумовлює вибір професії; 2) емпатія як фактор успішності професійної діяльності, коли вона забезпечує адекватність соціальної перцепції і успішність подолання труднощів у ситуаціях, що провокують емоційне вигорання [8; 17].

Поверот, що виник в останні роки, до вивчення емоційних здібностей призвів до затвердження в психології поняття «емоційний інтелект», що є ширшим поняттям щодо емпатії, комунікативної компетентності, самоконтролю [11; 12].

Емоційну експресію можна трактувати як прояв емоційного інтелекту, що включає, на думку П. Селовея і Д. Мейера, здатність відстежувати свої та чужі емоції, розрізнити їх між собою та використовувати цю інформацію для управління своїми думками та діями [15, с. 20]. Емоційний інтелект визначається також як здатність діяти згідно з внутрішнім середовищем своїх почуттів та бажань [5; 10; 14], сукупність емоційних, особистих та соціальних здібностей, які впливають на загальну здатність будь-кого ефективно справлятися з вимогами та тиском навколишнього середовища [19].

На думку Є.В. Сидоренко, поняття «емоційний інтелект» та «соціальний інтелект» багато в чому перетинаються. Однак емоційний інтелект зміщує локус контролю із зовнішнього (у соціальному інтелекті) на внутрішнє (сама людина та її емоційна сфера) середовище. Є.В. Сидоренко зазначає: «Термін «емоційний інтелект» підкреслює значення емоцій у соціальному інтелекті, але він відбиває не так здатність керувати емоціями в соціальній взаємодії, як здатність до управління власними емоціями, причому не обов'язково викликаними взаємодією» [13, с. 16].

Українська дослідниця А.Г. Четверик-Бурчак також зацікавилася темою емоційного інтелекту в контексті його впливу на успішність життєдіяльності особистості. У своєму дисертаційному дослідженні «Механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості» [16] вчена показує, що емоційний інтелект представлений як інтегральна властивість особистості, яка включає в себе чотири компоненти – диспозиційний, міжособистісний, внутрішньоособистісний та інформаційно-перероблювальний [16, с. 82].

Попри існування різних підходів до трактування емоційного інтелекту, всі автори мають на увазі здатність до пізнання емоційного світу людей. У цьому сенсі індивіди з високим рівнем розвитку емоційного інтелекту мають виражені здібності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, до управління емоційною сферою, що зумовлює більш високу адаптивність та ефективність у спілкуванні.

У професійній діяльності медичних працівників емоційний інтелект дозволяє приймати правильні рішення, ефективно керувати своїми емоціями та емоціями пацієнтів, покращувати стосунки та позитивно впливати на якість медичної допомоги, яку отримують пацієнти та їхні сім'ї.

Ефективна діяльність медичного персоналу передбачає:

- розпізнавання емоції, що передбачає визначення наявності емоційного переживання у себе чи пацієнта;
- розуміння емоції, тобто можливість встановити те, яку саме емоцію відчуває сам лікар або пацієнт в даний момент часу, а також вміння вербально виражати емоції, що переживаються;
- вміння визначити першопричину, яка викликала ту чи іншу емоцію. Необхідно знати, до яких результатів може призвести та чи інша емоція, що переживається медичним працівником чи пацієнтом [3].

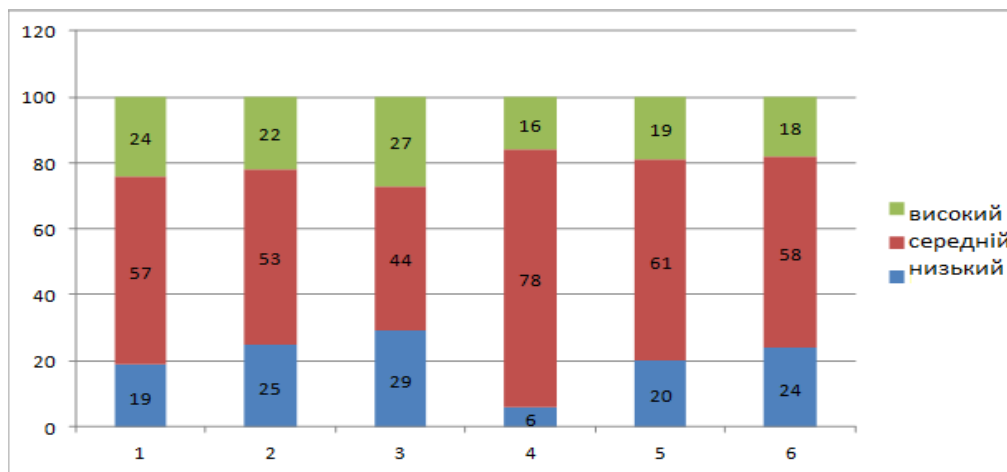
З метою визначення особливостей прояву емоційного інтелекту у медичних працівників ми провели емпіричне дослідження на базі комунального некомерційного підприємства «Одеський обласний госпіталь інвалідів та ветеранів війни» ООП», санаторію «Орізонт» ДП «Південь-Курорт-Сервіс» м. Білгород-Дністровський, смт. Сергіївка та комунального некомерційного підприємства «Одеський обласний медичний центр психічного здоров'я» Одеської обласної ради. У дослідженні у взяли участь 219 медичних працівників, з них – 104 лікарі (фахівці терапевтичного профілю – 26,6%, хірургічного профілю – 35,5%, фахівці-психіатри – 20,4%, лікарі загальної практики – сімейної медицини – 17,5%) та 115 медичних сестер віком від 20 до 70 років. Серед опитаних було 55,9% медичних спеціалістів із вищою освітою, 24,1% працівників із середньо-спеціальною

освітою та 20% працівників з науковим ступенем. Робоче навантаження становило від 8 до 80 годин на тиждень, в середньому – 42 години. Менше 5 років робочої медичної практики мали 10% респондентів, від 6 до 10 років медичної практики – 14,1%. Майже третина респондентів (28,8%) вказала, що вони займаються медичною діяльністю від 10 до 20 років. Майже половина вибірки (46,5%) має лікарську практику понад 20 років.

Методи дослідження. Як методика оцінки емоційного інтелекту нами був використаний тест на емоційний інтелект (опитувальник EQ Н. Холла) [7] для виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентуються в емоціях, та керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень. Для діагностики емоційних станів та реакцій використовувалися такі методики: «Шкала депресії Бека», «Опитувальник оцінки агресивності у відносинах А. Ассінгера» (1993), «Тестова методика діагностики професійного вигорання Маслач» (MBI) (варіант для медиків).

Для статистичної обробки даних застосовувалися критерії Краскала-Уолліса, а для кореляційного аналізу використовувалися t-критерії Ст'юдента для залежних вибірок.

Результати діагностики лікарів за методикою Н. Холла встановили, що інтегративний рівень емоційного інтелекту загальної групи медичних працівників відповідає середньому діапазону значень. Середні значення показників методики «Емоційний інтелект» за Н. Холлом наочно представлені на рисунку 1.

Примітки: 1 – емоційна обізнаність; 2 – самомотивація; 3 – управління своїми емоціями; 4 – емпатія; 5 – розпізнавання емоцій інших людей; 6 – інтегративний рівень емоційного інтелекту.

Рис. 1. Загальні результати діагностики емоційного інтелекту у лікарів за методикою Н. Холла

Як видно у таблиці, рівні емоційного інтелекту у лікарів відрізняються різним ступенем виразності. Грунтуючись на отриманих даних (див. рис. 1), можна відзначити, що в цілому за вибіркою лікарів та медсестер шкали емоційного інтелекту розподілилися таким чином: показники «емпатія» «емоційна поінформованість», «розпізнавання емоцій інших людей» та «самомотивація» мають середній рівень виразності, а показник «управління своїми емоціями» має низький рівень як у жінок, так і у чоловіків.

За шкалою «емоційна поінформованість», тобто усвідомлення та розуміння своїх емоцій, високий рівень був виявлений у 24% респондентів. Люди з високою емоційною обізнаністю більше, ніж інші, обізнані про свій внутрішній стан. Середні або середньо низькі показники за шкалою «емоційна обізнаність» свідчать про низьку здатність розпізнавати та розуміти свої настрої, емоції та спонукання, а також їх вплив на інших людей – партнерів зі спілкування, пацієнтів. Слід зазначити, що у 57% респондентів відзначений середній рівень вираженості, у 19% – низький.

Також необхідно відзначити, що показники самомотивації, яка розкривається в управлінні своєю поведінкою за рахунок управління емоціями, знаходяться на високому рівні у 22% піддослідних, у 25% – на низькому рівні, а у 53% опитаних відзначений середній рівень виразності. Низький рівень самомотивації свідчить про те, що у медичних працівників низька внутрішня мотивація до виконання діяльності та самодисципліни, занижена наполегливість у досягненні поставлених цілей (¼ вибірки).

Найбільш розвиненим аспектом емоційного інтелекту у медичних працівників є емпатія. Середній рівень виразності визначений у 78% респондентів. Це означає, що вони мають достатню здатність емоційно відгукуватися на переживання інших людей. Переважно ці люди чутливі до переживань інших людей, здатні до безпомилкового розпізнавання емоційних станів оточуючих. Вони часто адекватно реагують на різні ситуації, здатні на емпатичні дії та вчинки. Однак у деяких випадках можлива бездіяльність.

Високий рівень емпатії у цій вибірці виражений достатньою мірою (16% респондентів). І. Юсупов розглядає емпатію як емоційний відгук людини на переживання інших людей, що виявляється в співпереживанні та співчутті [18, с. 157]. Можна відзначити, що основна частина медичних працівників готова піти на такий емоційний відгук на переживання іншої людини. Лише у 6% медичного персоналу рівень емпатії виражений недостатньо.

Також можна відзначити, що розпізнавання емоцій інших людей, тобто вміння ідентифікувати не лише свої емоції, а й емоції пацієнта, здатність впливати на емоційний стан інших людей, вміння надавати їм підтримку в необхідний період часу, у середньому виявлене у 61% респондентів. Одна п'ята респондентів (20%) демонструє низький рівень розуміння емоцій, що свідчить про труднощі у розпізнаванні емоційного переживання в іншої людини (респонденти зазнають складнощів у визначенні емоцій іншої людини).

Управління власними емоціями, тобто емоційна відхідливість, емоційна гнучкість і пластичність, в середньому виявлене у 44% респондентів, а низький рівень цієї шкали встановлений у 29% респондентів.

У загальній групі лікарів значення шкал «емоційна поінформованість», «самомотивація», «емпатія», «розпізнавання емоцій інших людей» перебувають у діапазоні середніх значень, а «управління своїми емоціями», «емоційна гнучкість» – низьких.

Для вивчення статево-рольових відмінностей емоційного інтелекту було проведено порівняння показників чоловіків та жінок (t-критерій Ст'юдента). Результати аналізу показали значні відмінності за загальним рівнем емоційного інтелекту між чоловіками та жінками ($p < 0,1$), а також за окремими шкалами EQ (див. табл. 1).

Як видно у табл. 1, загальний показник емоційного інтелекту у жінок достовірно вищий, ніж у чоловіків ($p < 0,027$), що свідчить про те, що у них когнітивна поінформованість, розуміння емоцій та почуттів іншої людини, чуйність до внутрішніх станів інших людей виражені сильніше, ніж у чоловіків.

Порівняльний аналіз виразності окремих шкал EQ виявив такі тенденції: рівень емоційної обізнаності, емпатії та самомотивації у жінок достовірно вищий, ніж у чоловіків ($p < 0,001$ та $p < 0,01$). Отримані результати можна пояснити тим, що зазначені ознаки

емоційного інтелекту, будучи соціально детермінованими, в українському суспільстві більше пов'язуються з проявом жіночих соціальних ролей.

Таблиця 1

Статеврольові відмінності шкал емоційного інтелекту у групах жінок та чоловіків

Шкали EQ	Середні та стандарт. відхилення			t-критерій Ст'юдента	Рівень статист. знач. (p)
	За вибіркою в цілому M±m	Жінки M±m	Чоловіки M±m		
емоційна обізнаність	26,78±6,6	27,45±7,05	24,1 ±6,08	3,95	0,001
самомотивація	26,14±6,8	27,05±5,81	24,38±4,45	2,33	0,011
управління своїми емоціями	23,85±5,74	23,15±6,09	24,09±5,16	0,75	0,416
емпатія	27,98±6,23	28,65±8,67	26,46±5,32	2,976	0,052
розпізнавання емоцій інших людей	26,33±6,45	26,14±7,38	26,52±5,05	0,78	0,362
інтегративний рівень емоційного інтелекту	130,05±28,3	131,15±33,8	128,32±25,6	2,74	0,027

Жінки раніше і більше дізнаються про свої емоції та почуття та почуття інших людей, а також, слідуючи материнському інстинкту, з дитинства розвивають у собі здатність до емпатії, співпереживання, співчуття – тих якостей, які вважаються споконвічно жіночими.

Аналіз результатів діагностики емоційного інтелекту показав також, що значних відмінностей за загальним рівнем EQ між підгрупами лікарів та медсестер не виявлено ($p > 0,1$). Але встановлено, що медсестри та лікарі відрізняються проявом здатності керувати своїми емоціями ($26,00 \pm 5,65$ і $28,15 \pm 5,48$; $p = 0,014$, дані у вигляді $M \pm m$).

Лікарі здатні більшою мірою порівняно з медсестрами не застрягати на негативних переживаннях, керувати ними, викликати та підтримувати бажані емоції та тримати під контролем небажані.

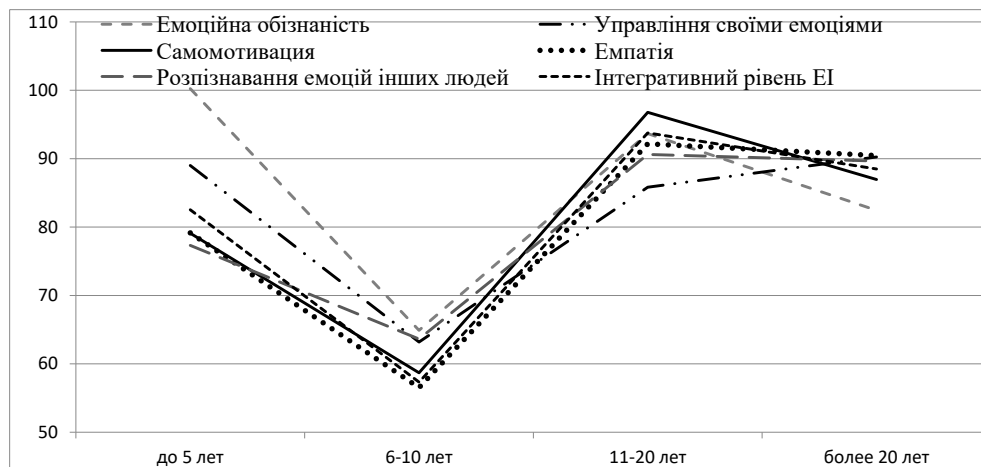

Рис. 2. Результати порівняльного аналізу особливостей емоційного інтелекту у медичних співробітників із різним стажем роботи

Далі ми провели порівняльний аналіз визначення особливостей емоційного інтелекту медичних працівників з різним стажем роботи.

Ми припускали, що існують відмінності рівнів емоційного інтелекту медиків з різним стажем роботи в медустановах (медсестри та лікарі зі стажем роботи понад десять років володіють вищим рівнем міжособистісного EQ, внутрішньоособистісного EQ та загального EQ, ніж лікарі та медсестри з невеликим стажем роботи (до п'яти років)). Уся вибірка була поділена нами з огляду на стаж роботи співробітників на 4 такі підгрупи: підгрупа 1 – медичні працівники із стажем роботи до п'яти років; підгрупа 2 – медпрацівники зі стажем роботи від 6 до 10 років; підгрупа 3 – медпрацівники зі стажем роботи 11–20 років; підгрупа 4 – медичні працівники зі стажем роботи понад 20 років.

Як видно на рис. 2, респонденти підгрупи 2 з досвідом роботи від шести до 10 років здебільшого демонструють найнижчий рівень розуміння емоцій, що свідчить про труднощі у розпізнаванні емоцій, тобто 75% респондентів підгрупи 2 не можуть розпізнавати наявність емоційного переживання у себе чи в іншої людини, що підтверджується низькими показниками за субшкалами «емоційна поінформованість», «емпатія» та «розуміння емоцій інших людей». Респонденти цієї групи можуть відчувати труднощі у контролі вираження емоцій через міміку, тобто всі емоції і почуття в більшості респондентів цієї групи прочитуються з виразу обличчя. Також респонденти з трудовим стажем від шести до десяти років зазнають труднощів у допомозі пацієнтові впоратися з тією чи іншою емоцією.

Респонденти підгруп 3 та 4 з досвідом роботи від 11 до 20 років і понад 20 років, навпаки, показали високі результати за даними шкалами, що свідчить про вміння ідентифікувати не лише свої емоції, а й емоції пацієнта. Респонденти цих підгруп можуть зрозуміти, коли варто словесно підтримати пацієнта, а коли краще проігнорувати емоційні прояви. Ці лікарі більшою мірою розуміють причини, що викликали той чи інший спектр емоцій, і можуть передбачити наслідки, до яких спричинить емоційний сплеск пацієнта.

Результати опитування за критерієм Краскела-Уолліса показали наявність статистично достовірних відмінностей за шкалами «емпатія» ($p=0,015$), «самотивація» ($p=0,017$), «емоційна поінформованість» ($p=0,038$) та за інтегративним показником EQ ($p=0,021$). Найнижчі значення ці шкали мають у групах медиків із трудовим стажем до 5 і від 6 до 10 років.

На наступному етапі дослідження були виявлені взаємозв'язки між рівнем емоційного інтелекту медичних працівників, виразністю професійного вигорання, агресивністю у відносинах та рівнем депресії. Був проведений кореляційний аналіз окремо у групах лікарів та медсестер із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції Ч. Спірмена. Даний метод був використаний тому, що розподіл відрізняється від нормального і не всі методики містять інтервальні шкали (табл. 2 і 3).

Результати обчислення коефіцієнта кореляції у групі медсестер показують, що були виявлені прямі кореляційні зв'язки помірної сили між усіма шкалами емоційного інтелекту та редукцією особистих досягнень (дана шкала має зворотний характер, тобто більше значення балів означає менший рівень редукції особистих досягнень). Такий зв'язок свідчить, що високий рівень EI у групі медсестер сприяє зниженню рівня редукції досягнень та підвищенню загального оптимізму, віри у свої сили та здатності вирішувати проблеми, а також позитивному ставленню до роботи та співробітників.

Було виявлено, що шкали EQ, крім управління своїми емоціями, позитивно корелюють з агресивністю у відносинах ($p<0,01$). Можна стверджувати, що респонденти, які більш агресивно виявляють емоції, мають готовність розпізнати емоції інших людей, прояви емпатії, емоційну поінформованість і готовність до безпосереднього прояву емоцій у соціальній взаємодії. Використовуючи кореляційну стратегію, важко сказати, що у цьому є

визначальним, а саме, схильність до агресивної поведінки чи вплив емоційного інтелекту на поведінку.

Таблиця 2

Взаємозв'язки між шкалами емоційного інтелекту, професійним вигоранням, агресивністю та рівнем депресії у групі медсестер

Шкали емоційного інтелекту	Редукція особистих досягнень	Емоційне виснаження	Деперсоналізація	Агресивність у відносинах	Рівень депресії	Когнітивно-афективна субшкала
емоційна обізнаність	0,551 p=0,000			0,584 p=0,000		-0,406 p=0,005
управління своїми емоціями	0,246 p=0,022	-0,238 p=0,027	-0,303 p=0,005	-0,370 p=0,011	-0,450 p=0,002	-0,530 p=0,001
Самомотивація	0,550 p=0,000			0,725 p=0,000		
Емпатія	0,600 p=0,000			0,705 p=0,000		-0,341 p=0,020
розпізнавання емоцій інших людей	0,402 p=0,000	-0,251 p=0,020		0,652 0,000	-0,365 p=0,013	-0,406 p=0,005
інтегративний рівень EQ	0,538 p=0,000			0,690 p=0,000		-0,363 p=0,013

Виявлено зворотні кореляційні зв'язки між управлінням своїми емоціями та всіма аспектами психоемоційності, що вказують на погіршення емоційного стану особистості. Такі взаємозв'язки показують, що низький рівень емоційної гнучкості та пластичності сприяє емоційному виснаженню, редукції особистих досягнень, деперсоналізації, підвищенню агресивності у відносинах, високому рівню депресивності та збільшенню когнітивно-афективного складника депресії.

Таблиця 3

Взаємозв'язки між шкалами емоційного інтелекту, професійним вигоранням, агресивністю та рівнем депресії у групі лікарів

Шкали емоційного інтелекту	Редукція особистих досягнень	Агресивність у відносинах	Рівень депресії	Когнітивно-афективна субшкала	Соматичні прояви депресії
емоційна обізнаність	0,710) p=0,000	0,553 p=0,000	-0,524 p=0,000	-0,606 p=0,000	-0,356 p=0,008
управління своїми емоціями	0,677) p=0,000	0,289 p=0,034	-0,613 p=0,000	-0,609 p=0,000	-0,501 p=0,000
самомотивація	0,709) p=0,000	0,323 p=0,017	-0,710 p=0,000	-0,696 p=0,000	-0,580) p=0,000
емпатія	0,679) p=0,000	0,456) p=0,001	-0,425 p=0,001	-0,596 p=0,000	
розпізнавання емоцій інших людей	0,758) p=0,000	0,422 p=0,001	-0,683 p=0,000	-0,692 p=0,000	-0,547 p=0,000
інтегративний рівень EQ	0,800) p=0,000	0,446 p=0,001	-0,646 p=0,000	-0,698 p=0,000	-0,480 p=0,000

У групі лікарів також виявлено велику кількість прямих та зворотних зв'язків емоційного інтелекту з професійним вигоранням, агресивністю та рівнем депресії (див. табл. 3). Виявлено прямі кореляційні зв'язки між редукцією особистих досягнень та структурними компонентами емоційного інтелекту на рівні $p < 0,01$ та прямий взаємозв'язок між компонентами EQ та агресивністю у відносинах ($p < 0,01$ та $p < 0,05$).

Встановлено зворотні кореляційні тісні зв'язки між когнітивно-афективною субшкалою, рівнем депресії та всіма шкалами емоційного інтелекту. На відміну від медсестер, у лікарів емоційний інтелект виявляє велику активність у регулюванні психоемоційних станів та проявів. Підтверджують такий результат виявлені негативні зв'язки між усіма компонентами емоційного інтелекту та соматичними проявами депресії. Можна констатувати, що високий рівень емоцій, самомотивації, міжособистісного та внутрішньоособового компонентів емоційного інтелекту зменшують соматичні прояви депресії.

Висновки. У сфері емоційних переживань емоційний інтелект виконує переважно регулюючу роль. Він сприяє підвищенню рівня емоційного комфорту особистості шляхом мотиваційно-вольової саморегуляції та когнітивної переробки емоційних стимулів. Аналіз отриманих даних показав, що вираженість складників емоційного інтелекту впливає на зниження рівня вигорання та депресії. По-перше, у разі високого рівня прояву структурних компонентів емоційного інтелекту не проявляються компоненти вигорання – емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція особистих досягнень. При високому емоційному інтелекті, як правило, знижується рівень депресії та не спостерігаються когнітивно-афективний та соматичний її прояви. По-друге, підгрупи лікарів із різним діапазоном трудового стажу відрізняються структурою емоційного інтелекту. Лікарі та медсестри з трудовим стажем менше 5 років та від 6 до 10 років мають найнижчі показники емпатії, самомотивації, емоційної поінформованості та інтегративного показника EQ. По-третє, виявлено статево-рольові відмінності емоційного інтелекту. Загальний показник емоційного інтелекту вищий у жінок. Крім того, у них достовірно вищі рівні емоційної поінформованості, емпатії та самомотивації.

Аналіз результатів діагностики особливостей EQ показав також, що лікарі здатні більшою мірою порівняно з медсестрами не застрягати на негативних переживаннях, керувати ними, викликати та підтримувати бажані емоції та тримати під контролем небажані.

Список використаної літератури

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. Москва : Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. 472 с.
2. Бреслав Г.М. Психология эмоций. Москва : Академия, 2004. 544 с.
3. Васильева Н.Г., Бабурин И.Н., Чехлатый Е.И. Особенности эмоционального интеллекта врачей. *Вестник психотерапии*. 2013. № 45 (50). С. 84–98.
4. Вассерман Л.И., Иовлев Б.В., Бербин М.А. Методика для психологической диагностики уровня социальной фрустрированности и ее практическое применение : пособие для врачей и клинических психологов. Санкт-Петербург, 2004. 28 с.
5. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / пер. с англ. Москва, 2004. 478 с.
6. Грабе М. Синдром выгорания – болезнь нашего времени. Почему люди выгорают и что против этого можно предпринять / пер. с нем. Санкт-Петербург : Речь, 2008. 96 с.
7. Ильин Е.И. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 633–634.
8. Ічанська О.М., Закревська А.І. Емоційний інтелект та емпатія як ресурси професійної підготовки студентів-психологів. *Молодий вчений*. 2019. Вип. 9 (2). С. 272–276.
9. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология : учебник для вузов. 5-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 896 с.

10. Карпенко Є.В. Емоційно-інтелектуальні механізми життєздійснення особистості. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Львів, 20 жовтня 2017 р. / упор. Н.М. Бамбурак. Львів, 2017. С. 157–161.
11. Люсіна Д.В. Ушаков Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект. От процессов к измерениям. Москва : ИП, 2009. 350 с.
12. Манойлова М.А. Акмеологическое развитие эмоционального интеллекта учителей и учащихся : учебное пособие. Псков : ПГПИ, 2004. 140 с.
13. Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 207 с.
14. Тейлор Г.Дж., Тейлор-Аллан Х.Л. Применение эмоционального интеллекта для понимания и лечения физических и психологических расстройств: что мы узнали из лекситимии. Р. Бар-Он, Дж.Г. Мари, М.Дж. Элиас. *Обучение людей эмоциональному интеллекту*. Вестпорт, Коннектикут : Praeger, 2007. С. 211–223.
15. Ушаков Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: теоретические подходы и методы измерения. *Вести Российского гуманитарного научного фонда*. 2005. № 4. С. 131–139.
16. Четверик-Бурчак А.Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 ; ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського». Одеса, 2015. 18 с.
17. Экман П. Психология эмоций / пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 334 с.
18. Юсупов П. Связь пессимистического и оптимистического мироощущения с процессом индивидуализации. URL: <http://www.follow.ru/article/221>.
19. Bar-On R., Parker J.D.A. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco : Jossey-Bass, 2000. P. 363–388.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A COMPONENT OF EMOTIONAL EXPRESSION IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF MEDICAL PERSONNEL IN COVID-19

Viktoriia Tolmachevska

*I.I. Mechnikov Odessa National University,
2, Dvoryanska Str., Odessa, Ukraine, 65082
e-mail: tolmachevska@gmail.com*

This article examines the problem of the role of emotional intelligence as a component of emotional expression in the professional activities of medical staff. The relevance of this topic is related to the increasing psycho-emotional load on the medical staff in connection with the growing incidence of the population in the situation COVID-19. The success of medical activities is largely determined by the ability of the doctor to enter into effective interpersonal contacts with all participants in the treatment process: colleagues, patients and their relatives. Intense interpersonal contacts can cause significant emotional stress, which causes a state of burnout. Thus, the importance and necessity of developing the components of emotional intelligence as factors that contribute to the personal and professional growth of health professionals is undeniable.

The article presents theoretical aspects of emotional intelligence of modern domestic and foreign authors. The results of an empirical study aimed at identifying the structural components of emotional intelligence in nurses and secondary care physicians, taking into account the characteristics of internal and external (gender-role, work experience and emotional-volitional) factors. The study was conducted during

2017-2021 on the basis of the municipal non-profit enterprise “Odessa Regional Hospital for Invalids and War Veterans” OOR”, sanatorium “Horizon “SE” South-Resort-Service” Belgorod-Dniester, town Serhiyivka and the municipal non-profit enterprise “Odessa Regional Medical Center for Mental Health” of the Odessa Regional Council. The study involved 219 nurses, including 104 doctors and 115 nurses, aged 20 to 70 years.

The following research methods were used: emotional intelligence test (N. Hall’s EQ questionnaire), Beck’s Depression Scale, A. Assinger’s Aggression Assessment Questionnaire (1993), Maslach Occupational Burnout Diagnostic Test Method (MVI), option for physicians. The results of the study showed that the most significant differences between interpersonal and intrapersonal emotional intelligence were found in groups of men and women, as well as in groups with different professional experience. New data on the relationship between emotional intelligence, burnout, aggression in relationships and the level of depression in groups of doctors and nurses.

Key words: emotional intelligence, medical staff, work experience, aggression, professional burn-out, emotional expression.

УДК 159.922.001:378

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.26>

ЕМПАТІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Світлана Хілько

*ДЗВО «Університет менеджменту освіти»,
вул. Січових стрільців, 52-А, м. Київ, Україна, 04053
e-mail: H.S.A.psychologist@meta.ua*

У статті представлено результати емпіричного дослідження емпатії як чинника формування толерантності до невизначеності в майбутніх психологів.

За результатами емпіричного дослідження показників емпатії констатовано переважання в майбутніх психологів середнього і високого рівня її розвитку, що пояснюється важливістю даної особистісної риси у професійній сфері. Середній рівень прояву емпатичних здібностей свідчить про ситуативні реакції майбутніх психологів на суб'єктивно складні ситуації, які потребують емоційного відгуку. Зрештою, можна припустити, що за наявності високого рівня емоційного резонансу сприйняття інших людей, які потребують співчуття, майбутній психолог відчуває напруження у зв'язку з ускладненням вибору ефективного впливу на ситуацію.

Проаналізовано показники сформованості толерантності до невизначеності в майбутніх психологів залежно від рівня емпатії. Зокрема, встановлено, що більшість толерантних до невизначеності майбутніх психологів має середній і високий рівень емпатії, що дозволяє розглядати її як чинник формування толерантності до невизначеності. Однак слід зазначити наявність близько одного відсотка досліджуваних з високим рівнем сформованості толерантності до невизначеності одночасно з низьким рівнем розвитку емпатії. Вони здатні долати проблеми невизначеності, але не здатні співпереживати іншим.

Визначено особливості взаємозв'язку емпатії та толерантності до невизначеності, інтолерантності до невизначеності, міжособистісної інтолерантності до невизначеності, особистісної готовності до змін в майбутніх психологів. Результати визначення коефіцієнту кореляції засвідчили різноплановість внутрішніх структур особистості майбутнього психолога. Це підтверджено статистично значущими взаємозв'язками між емпатією і толерантністю та інтолерантністю до невизначеності. Зазначено, що такі дані мають характер діалектичності та антиномічності, відображаючи співвідношення різноманітних якостей і властивостей особистості.

Окреслено перспективи подальших досліджень у напрямі емпіричного визначення впливу емпатії на вибір копінг-стратегій майбутніх психологів у ситуаціях невизначеності в процесі професійної підготовки.

Ключові слова: емпатія, толерантність до невизначеності, інтолерантність до невизначеності, міжособистісна інтолерантність до невизначеності, майбутні психологи, формування толерантності до невизначеності, особистісна готовність до змін.

Постановка проблеми. Багатозначність подій сучасного життя, складність і неоднозначність висувають до людини підвищені вимоги щодо її соціальної адаптації, резильєнтності, особистісного потенціалу справлятися зі складними життєвими і професійними задачами, а в критичних обставинах виявляти стійкість до невизначеності свого внутрішнього стану та зовнішніх невизначених ситуацій.

Надання психологічної допомоги населенню, підтримка його психічного здоров'я – одне із завдань діяльності майбутнього психолога, що вимагає від нього готовності

і спроможності не тільки об'єктивно оцінювати незвичайні особливості проблеми клієнта, а й надавати йому психологічну підтримку у вирішенні психологічної проблеми. За таких умов професійна компетентність психолога пов'язана з наявністю низки особистісних характеристик. Провідною позицією тут виступає здатність толерувати невизначеність.

В умовах сьогодення така здатність стає фахово важливою характеристикою, що дозволяє позитивно реагувати на ситуації невизначеності в контексті своєї реакції на проблемність завдання, застосовувати нові способи вирішення складних завдань, толерувати невизначеність. Однак інтолерантній особистості притаманне прагнення до ясності і контролю, превалювання правил і принципів. Вона має дихотомічні погляди, що ускладнюють процес надання ефективної психологічної допомоги [15-17; 20].

Формування здатності майбутнього психолога бути толерантним до невизначеності потребує спеціально організованих заходів на етапі професійної підготовки. Враховуючи складність зазначеного феномену [15-17; 20] та проблемність у визначенні предикторів толерантності до невизначеності, зазначимо, що актуальним є пошук нових чинників формування толерантності. За результатами досліджень емпатія виконує спонукальну, пізнавальну, комунікативну, адаптивну, аксіологічну, регулятивну та смислоутворюючу функції [14], тому в даній роботі будуть розглянуті чинники формування толерантності до невизначеності в майбутніх психологів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значна кількість робіт присвячена особливостям становлення особистості майбутнього психолога в процесі професійної підготовки (Т. Буякас, О. Кокун, О. Матвієнко, В. Панок, Н. Пов'якель, О. Ткачишина, Н. Чепелева, В. Шахов та ін.); дослідженням різних аспектів професійних характеристик психолога, підготовки та їх професійного зростання; сутності, побудові та розвитку професійних характеристик психолога (О. Бондаренко, О. Власова, Л. Карамушка, В. Моляко, В. Семиченко, Т. Титаренко та ін.), зокрема і в контексті розвитку / формування толерантності до невизначеності, механізмів особистісних змін (А. Гусєв, С. Максименко, П. Лушин та ін.).

Проблеми толерантності до невизначеності (далі – ТН), інтолерантності до невизначеності (далі – ІТН) також привертала увагу багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних вчених (С. Баднер, А. Гусєв, К. Дурхайм, Ф. Зенасні, Т. Корнілова, П. Клампітт, П. Лушин, Д. Маклейн, С. Максименко, Н. Перегончук, Н. Роттер, Д. Фостер, Е. Френкель-Брунsvік та ін.).

Слід зазначити, що більшість теоретичних і емпіричних досліджень зосереджена на негативних емоційних реакціях на ситуації невизначеності. Але досліджувався і пом'якшувачий вплив невизначеності на позитивні і негативні емоції (Ерік ван Дейк, Марсель Зелленберг [19]), а також вплив стану короткострокового задоволення на позитивні емоційні реакції на невизначеність (Х. Курц, Т.Д. Уїлсон, Д.Т. Гілберт [21]).

Аналіз результатів дослідження дає можливість констатувати, що *толерантне ставлення до невизначеності* полягає в проявах адаптивності, використанні її різноманітних можливостей і переваг, *інтолерантне* – у негативному ставленні, що проявляється у станах тривожності й афекту, а також у залежності від соціального оточення [15].

Так, Е. Андерсон, Р. Кардон, М. Дифенбах і П.К.Дж. Хан [18], досліджуючи зв'язок між невизначеністю і афектом, зазначають, що афект і емоції впливають на розум людини в *контекстах невизначеності*. Важливий аспект оцінки ситуації невизначеності у порівнянні з визначеністю є тим чинником, який визначає особливості емоційних процесів у таких ситуаціях. Одна й та сама ситуація може сприйматися по-різному, якщо деякі контекстні особливості відрізняються [18]. Тобто і невизначеність, і визначеність залежно контексту і суб'єктивної оцінки ситуації може викликати як позитивні, так і негативні

емоційні реакції. Тут доречно звернути увагу на емпатію, що є інтегративною характеристикою людини, яка, виконуючи різноманітні функції, здійснює оцінку таких ситуацій.

Оскільки емпатія як складне психологічне утворення є однією із основних характеристик ефективної діяльності психолога, до неї прикута увага багатьох науковців. Для даного дослідження важливим є аналіз емпатії у єднанні трьох напрямів. Емпатія розглядається як когнітивний (J. Hakansson, O. Бодальов та ін.), афективний (A. Goldstein, G. Michaels, В. Бойко) і конативний (Ю. Гіппенрейтер, Т. Карягина, О. Козлова та ін.) феномен [9], що відображає процес формування ТН в майбутніх психологів у контексті когнітивного, афективного та конативного структурних компонентів [15].

Також емпатія досліджується як процес, стан і властивість особистості, афективно-когнітивний процес, інструмент ефективної взаємодії у спілкуванні тощо. Зокрема, Г. Пирог, Н. Шикирава [9] зазначають, що емпатія має позитивний терапевтичний потенціал і якісно впливає на ефективність професійної діяльності у сферах психології, медицини, соціальної роботи.

Слід зауважити, що емпатія розглядалась як чинник формування хоч і не ТН, але в контексті толерантності особистості. Так, К. Мілютіна [8], досліджуючи толерантність як передумову створення інклюзивних спільнот, розглядала шкалу емпатії як один із особистісних чинників толерантності, зокрема і терпимості до змін та невизначеності навколишнього середовища як одного з типів толерантності особистості.

Також в роботі Н. Губи і Ж. Гладких [1] до психологічних чинників на мікрорівні, окрім особистого життєвого досвіду спілкування та взаємодії, стилю дитячо-батьківських відносин, віднесено вже сформовані психологічні особливості особистості. Найважливішим чинником автори вважають позитивну ідентичність. Можна припустити, що здібність до наслідування, вміння поставити себе на місце іншого як неодмінна умова успішної емпатії дає можливість на фоні позитивного емоційного стану проникати у світ невизначеності іншої людини або проблемної ситуації, що є ознакою ТН.

Отже, можна говорити про наявність різних теоретико-експериментальних досліджень характеристик емпатії та її ролі у професійній діяльності психолога, різних реакцій на невизначеність, але чинники формування ТН в майбутніх психологів до кінця не вивчені, що і зумовлює актуальність даної проблеми. Залишається відкритим питання визначення емпатії як одного з чинників формування ТН в майбутніх психологів. Толерантність до невизначеності відіграє важливе значення в когнітивному, афективному, конотативному аспектах.

Мета дослідження – емпірично обґрунтувати емпатію як чинник формування толерантності до невизначеності в майбутніх психологів.

Завдання дослідження: 1) дослідити показники рівнів розвитку емпатії в майбутніх психологів; 2) проаналізувати показники сформованості толерантності до невизначеності в майбутніх психологів залежно від рівня розвитку їх емпатичних здібностей; 3) розглянути показники емпатії як психологічні кореляти формування ТН в майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань були використані такі *емпіричні* методи: діагностика рівня емпатичних здібностей (В. Бойко) [12], новий опитувальник толерантності до невизначеності (в модифікації Т. Корнілової) [4], методика «Толерантність до невизначеності» (TAS) (С. Баднера в перекладі і адаптації Г. Солдатової) [11], методика «Особистісна готовність до змін» (Ролнік, Хезер, Голд, Халл, адаптація Н. Бажанової та Г. Бардієр) [10].

З метою якісного аналізу та узагальнення результатів емпіричного дослідження були застосовані *математично-статистичні методи* комп'ютерної програми "SPSS Statistics" (версія 17.0) (критерій χ^2 , кореляційний аналіз). *Графічна презентація*

результатів емпіричного дослідження емпатії як чинника формування ТН в майбутніх психологів здійснена в програмі “Microsoft Office Excel 2016”.

Вибірку досліджуваних становлять 282 майбутні психологи – здобувачі першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівня вищої освіти із спеціальності 053 «Психологія». Усі вони представляють різні заклади вищої освіти (ЗВО) м. Києва і проживають в різних регіонах України.

За результатами емпіричного дослідження емпатичних здібностей майбутніх психологів констатоване переважання середнього рівня розвитку емпатії (рис. 1).

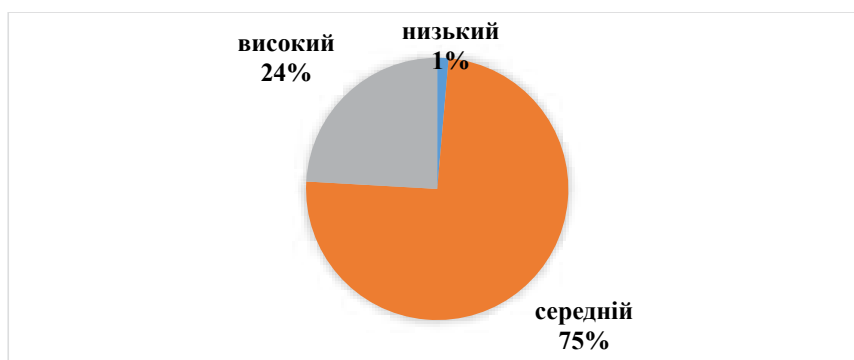

Рис. 1. Рівень емпатії в майбутніх психологів

Як видно на рис. 1, більшості майбутніх психологів (75%) притаманний середній і високий (24%) рівні емпатії, що пояснюється важливістю даної особистісної риси для ефективної професійної діяльності. Зокрема, це свідчить про вміння співпереживати, проникати у внутрішній і суб'єктивний світ іншої людини, створювати атмосферу доброзичливості, вміння поставити себе на місце іншої людини, щоб зрозуміти її біль і страждання.

Переважання середніх показників може свідчити про ситуативні реакції майбутніх психологів на суб'єктивно складні ситуації, які потребують емоційного відгуку. Таким чином, емоційний відгук і емоційне сприйняття високого рівня може поєднуватись із недостатньою здатністю майбутнього психолога енергетично підлаштовуватись під іншу людину, тобто співпереживання є, а ефективний вплив на іншу людину іноді ускладнюється. Що стосується 1% майбутніх психологів з низьким рівнем емпатичних здібностей, то слід зазначити, що під час бесіди вони говорять про небажання працювати в майбутньому за фахом з різних причин.

Отримані показники емпатії майбутніх психологів збігаються з результатами емпіричних досліджень практичних психологів з різним стажем роботи. Так, в дослідженні особливостей емпатії практичних психологів системи освіти Г. Пирог і Н. Шикирава [9] представляють такі результати: низький рівень емпатії мають 5,4% респондентів, середній – 71,4%, високий – 23,2%. Також автори зазначають наявність трансформаційних процесів емпатії на різних етапах професійної діяльності. Зокрема, з віком психолог змінює характер емоційних переживань, менше поділяє почуття з іншими, по-іншому реагує на професійно значущі події [9].

Наступний крок полягав в аналізі показників сформованості ТН в майбутніх психологів залежно від рівня їх емпатичних здібностей. Зокрема, встановлено переважання середніх показників ТН на рівні тих же середніх показників розвитку емпатії в майбутніх психологів, що графічно представлено на рисунку 2.

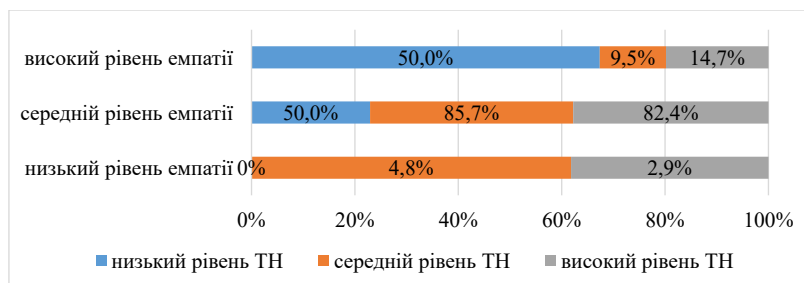

Рис. 2. Розподіл показників ТН залежно від рівня емпатичних здібностей майбутніх психологів

На рис. 2 показано, що досліджуваним з *низьким рівнем сформованості ТН* притаманний як високий (50%), так і середній (50%) рівень розвитку емпатичних здібностей. Отже вони інтолерантні до невизначеності і характеризуються прагненням до ясності, упорядкованості, консервативності, з емоційним напруженням сприймають ситуації невизначеності, водночас здатні до співпереживання і достатньо гнучкі у створенні атмосфери задушевності за необхідності емоційної підтримки тих, хто цього потребує. Таким чином, інтолерантні до невизначеності майбутні психологи є достатньо емпатійними.

Серед досліджуваних із *середнім рівнем сформованості ТН* більшість (87,5%) має середні і високі (9,5%) показники розвитку емпатичних здібностей. Такі майбутні психологи проявляють здатність виходити за межі прийнятих обмежень. Вони відкриті для нового досвіду під час вирішення складних завдань, прагнуть до змін і новизни в ситуації невизначеності, а також виявляють уміння до співпереживання іншим людям. Водночас незначній кількості досліджуваних (4,8%) з цим рівнем ТН притаманний низький рівень розвитку емпатії, що означає їх достатнє прагнення до змін, новизни і оригінальності в ситуаціях невизначеності на фоні недостатньої здатності емоційно відгукуватись на страждання людей.

Досліджувані з *високим рівнем сформованості ТН* також на достатньому рівні здатні до співпереживання. Зокрема, 82,4% опитаних мають середній рівень емпатії, 14,7% - високий. Майбутні психологи з такими показниками демонструють здатність до емпатичної підтримки інших, менше залежать від оцінних стереотипів, більш усвідомлено сприймають внутрішній і суб'єктивний світ людини, мають достатньо широкий діапазон емоційного відгуку. Окрім того, вони відкриті до нового, невідомого, невизначеного, здатні толерувати невизначеність (внутрішню, зовнішню), виходячи за межі загальноприйнятих обмежень. Досліджувані з високим рівнем ТН (2,9%) і низьким показником емпатії не здатні співпереживати іншим, при цьому вони достатньо відкриті до одержання нового досвіду і розширення своїх можливостей у ситуаціях невизначеності.

Отже, більшість толерантних до невизначеності майбутніх психологів має середній і високий рівень емпатії, що дозволяє розглядати емпатію як чинник формування ТН.

У даному дослідженні *ТН майбутніх психологів* розглядається як здатність виявляти стійкість до зовнішніх і внутрішніх ситуацій невизначеності в професійній діяльності, що супроводжується когнітивним осмисленням таких ситуацій, позитивним ставленням до невизначеності або двозначності та активним пошуком шляхів вирішення таких ситуацій [15; 17].

За результатами коефіцієнту кореляції за Спірменом були виявлені статистично значущі взаємозв'язки між емпатією та ТН, ІТН, МІТН, основними джерелами ІТН,

особистісною готовністю до змін в майбутніх психологів. З метою визначення емпатії як чинника формування ТН розглянемо взаємозв'язки між окресленими феноменами окремо за кожною діагностичною шкалою (табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок емпатії та показників толерантності до невизначеності, інтолерантності до невизначеності, особистісної готовності до змін в майбутніх психологів (коефіцієнт кореляції rs)

№	Діагностичні шкали	Раціональний канал емпатії	Емоційний канал емпатії	Інтуїтивний канал емпатії	Установки, що сприяють емпатії	Проникаюча здібність в емпатії	Ідентифікація в емпатії	Емпатія (заг. показник)
1	ТН, ІТН, МІТН							
2	ТН (прагнення до змін)	-0,127	0,112	-0,111	0,126*	0,026	-0,96	-0,058
3	ІТН (прагнення до ясності)	-0,029	0,000	0,096	0,025	0,102	0,001	0,046
4	МІТН (ясність і контроль у стосунках)	0,162**	-0,038	0,121*	0,062	0,057	0,149*	0,162**
5	Основні джерела ІТН							
6	ІТН	0,036	0,160*	0,071	0,015	0,185**	0,075	0,120*
7	новизна проблеми	-0,152*	0,084	-0,120*	0,035	-0,053	-0,065	-0,96
8	складність проблеми	0,027	0,111	0,064	-0,035	0,240**	0,069	0,128*
9	невирішеність проблеми	0,091	0,130*	0,061	0,133*	0,173**	0,084	0,174**
10	Особистісна готовність до змін (ОГЗ)							
11	ОГЗ (заг. показник)	0,345**	-0,169**	0,222**	0,193**	0,192**	0,423**	0,379**
12	пристрасність	0,176**	0,064	0,192**	0,174**	0,244**	0,167**	0,294**
13	винахідливість	0,250**	-0,201**	0,245**	0,155**	0,244**	0,363**	0,356**
14	оптимізм	0,148**	0,033	0,066	0,191**	0,082	0,187**	0,156**
15	сміливість	0,172**	-0,074	0,096	-0,061	-0,141*	0,150*	0,083
16	адаптивність	0,119	-0,070	0,032	-0,091	-0,098	-0,103	-0,051
17	впевненість	0,272**	-0,108	0,218**	0,177**	0,223**	0,355**	0,362**
18	толерантність до двозначності	0,057	-0,182**	-0,060	-0,130*	-0,119*	0,063	-0,089

Примітки: статистична значущість на рівні * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; ТН – толерантність до невизначеності; ІТН – інтолерантність до невизначеності; МІТН – міжособистісна інтолерантність до невизначеності; ОГЗ – особистісна готовність до змін; ТД – толерантність до двозначності.

Зокрема, встановлено наявність статистично значущого позитивного кореляційного зв'язку ($p < 0,05$) між *раціональним каналом емпатії* і МІТН, пристрасністю, винахідливістю, оптимізмом, сміливістю, впевненістю та негативного кореляційного зв'язку з новизною проблеми ($p < 0,01$). Отримані результати емпіричного дослідження дають можливість констатувати, що спрямованість уваги на проблеми, поведінку людини, інтуїтивне відображення її психічного стану та спонтанний інтерес щодо феноменології її внутрішнього світу сприяють формуванню показників ОГЗ в стресових ситуаціях, якими можуть бути ситуації невизначеності. Більш високий рівень емпатійності сприяє винахідливості, оптимізму, відкритості до нового і впевненості у своїх силах долати суб'єктивні

труднощі, пов'язані з невизначеністю. На відміну формуванню ОГЗ, високі показники емпатії пов'язані з прагненням до ясності і контролю в міжособистісних стосунках та з відчуттям дискомфорту у разі невизначеності стосунків з іншими людьми. Також емпатійна спрямованість на сутність внутрішнього стану людини може призводити до появи відчуття дискомфорту у разі сприйняття ситуації невизначеності як нової проблеми, коли ще немає наявного досвіду її вирішення.

Невизначеність у професійній діяльності психолога розглядається як перехідний стан, що спонукає психолога до сприйняття нових, неструктурованих, невизначених, неоднозначних ситуацій не як загрози, а як таких ситуацій, що містять різноманітні можливості вирішення професійних задач. Психологи відчують при цьому позитивні емоції [6; 7; 15; 17].

Емоційний канал емпатії позитивно корелює з ІТН і невіршеністю проблеми невизначеності ($p \leq 0,01$), а негативно з ОГЗ, винахідливістю, ТД ($p < 0,05$). Такі дані вказують на те, що при входженні в емоційний резонанс з оточенням, проявляючи високий рівень емоційності, психолог підвищує рівень ІТН. Тобто надмірні емоції не сприяють ТН, а заважають знаходити нові способи вирішення складних завдань.

Особливості впливу *інтуїтивного каналу емпатії* на формування ТН, як і попередні показники раціонального каналу емпатії, полягають у подібності позитивного статистично значущого взаємозв'язку даної шкали з МІТН ($p \leq 0,01$), ОГЗ ($p < 0,05$) та її шкалами – пристрасністю, винахідливістю і впевненістю. Також був виявлений негативний статистично значущий зв'язок з новизною проблеми ($p < 0,01$), що свідчить про вплив інтуїції на здатність не залежати від оцінних стереотипів під час вирішення нових невизначених ситуацій.

Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, мають позитивний статистично значущий взаємозв'язок з ТН ($p \leq 0,01$), ОГЗ (пристрасність, винахідливість, оптимізм, впевненість) ($p < 0,05$) і негативний кореляційний зв'язок з ТД. Слід сказати про неузгодженість вимірального інструментарію таких шкал, як ТН і ТД, що і раніше мала підтвердження в емпіричних дослідженнях [2; 15]. За умови негативних установок, що перешкоджають емпатії (наприклад, уникнення особистих контактів), можливо, джерелом ІТН може бути суб'єктивне відчуття невіршеності ситуації невизначеності, на що вказує позитивний кореляційний зв'язок між даною шкалою емпатії і невіршеністю проблеми невизначеності ($p \leq 0,01$).

Аналіз кореляційних зв'язків між *проникаючою здібністю в емпатії* і шкалами ТН, ІТН, ОГЗ дає можливість констатувати певні особливості. Зокрема, даний вид емпатії має позитивний статистично значущий взаємозв'язок з ІТН та її шкалами (складність і невіршеність проблеми невизначеності) ($p < 0,05$), ОГЗ та її шкалами (пристрасність, винахідливість, впевненість) ($p < 0,05$) і негативний кореляційний зв'язок зі сміливістю та ТД ($p \leq 0,01$). Таким чином, комунікативні властивості майбутнього психолога, що дозволяють створювати атмосферу відкритості, задушевності, можуть проявлятися в прагненні до чіткої особистої визначеності у вирішенні складних проблем, при цьому може проявлятися достатня винахідливість у знаходженні нових способів вирішення проблеми невизначеності, що породжує проблему формування ТН та потребує додаткових досліджень.

Особливості кореляційних взаємозв'язків *ідентифікації й емпатії* полягають в наявності тільки позитивних статистично значущих кореляцій, зокрема, з МІТН ($p < 0,01$), ОГЗ та такими її шкалами, як пристрасність, винахідливість, оптимізм, сміливість і впевненість ($p < 0,05$). Встановлений факт дає можливість констатувати, що легкість, гнучкість і рухливість емоцій, вміння зрозуміти інших на основі співпереживання сприяють формуванню ТН в майбутніх психологів.

Отже, статистично значущі кореляційні взаємозв'язки емпатії з різними шкалами ОГЗ, МІТН, ІТН мають нелінійний характер особистісного змінювання (П. Лушин [6]), відображають узагальнену модель емпіричної структури реальної особистості (В. Рибалка [13]), яка є досить складною, тобто «ортономічною в понятійному відображенні» [13, с. 725], де проявляються внутрішня єдність і протиріччя. Це відповідає антиномічності атрибутивних ознак особистості.

Тут доречно навести висловлювання В. Рибалки: «<...>будь-яка істина про людину не є абсолютною, а виступає як відносна» [13, с. 729], а також П. Лушина, який зазначає, що особистісне змінювання є логічним і невід'ємним атрибутом особистості, яка, підтримуючи і зберігаючи себе, зобов'язана постійно дезорганізовуватися, змінюватися [6; 7]. Процес змінювання особистості означає перехідний стан. За словами П. Лушина, змінювання особистості означає «перехід від негативу до позитиву (теза – антитеза) і від нього до синтезу нової ідентичності особистості, до її нового потенціалу, що є розвитком» [5, с. 192].

Поєднання певного рівня сформованості як ТН, так і ІТН з ОГЗ у структурі особистості майбутнього психолога характеризується смисловим співвідношенням між собою різноманітних якостей і властивостей, а також атрибутивних ознак, які одночасно можуть мати характер протилежностей та амбівалентностей, особливо в значущих і суб'єктивно складних та невизначених ситуаціях. Це потребує осмислення і саморегуляції емоційного стану. Зокрема, саморегуляція як регулятивна основа будь-якої діяльності відіграє важливу роль у переході від невизначеності до визначеності, особливо коли особистість стикається з ситуацією з невідомими змінними, новизною, складністю, подвійністю і суперечливістю інформації [16], що потребує її толерування.

Висновки. У результаті емпіричного дослідження рівнів розвитку емпатії в майбутніх психологів було констатоване переважання середнього і високого рівня її розвитку, що характерно для людей соціономічних професій, представником яких є психолог. З огляду на це ще на етапі вибору професії психологічні факультети обирають ті, у яких здібність до емпатії розвинута на достатньому рівні.

Проаналізувавши показники сформованості ТН в майбутніх психологів залежно від рівня розвитку емпатії, можемо зазначити, що здібності входять в емоційний резонанс з навколишніми, розуміти динамічний внутрішній світ іншої людини з усією його складністю і різноманітністю, діяти в умовах дефіциту інформації, довіряти своєму досвіду на рівні інтуїції, проявляти допитливість у розумінні іншої людини, здатність створювати атмосферу довіри у комунікативній взаємодії, уміння виявляти емоційну гнучкість – все це ознаки розвинених емпатичних здібностей, що виступають чинниками формування ТН в майбутніх психологів, бо вони сприяють позитивному сприйняттю ситуацій невизначеності.

Результати аналізу кореляції між емпатією та ТН, ІТН, ОГЗ дають можливість емпірично обґрунтувати емпатію як чинник формування ТН у майбутніх психологів, зокрема:

- позитивна установка особистості у вигляді допитливості, зацікавленості, достатньо широкого діапазону емоційного відгуку і емпатійного сприйняття, ймовірно, виступає чинником формування ТН у майбутніх психологів;
- емпатія виступає чинником формування особистісної готовності до змін, що проявляється у здатності справлятися зі змінами, не відчувати стресу в нових і проблемних ситуаціях, ефективно реагувати на ситуації невизначеності, що є показником ТН;
- спрямованість уваги на стан, проблеми і поведінку іншої людини (раціональний канал емпатії), опора на минулий досвід (інтуїтивний канал емпатії) та розуміння іншої людини на основі співпереживання (ідентифікація) пов'язані з прагненням ясності

і контролю в міжособистісних взаєминах (МІТН), що відповідає критеріям нестійкості та статичності й ускладнює процес толерантного сприйняття невизначеності у стосунках;

– високий рівень емоційного реагування у взаємодії з різними людьми призводить до формування ІТН в майбутніх психологів. Зокрема, складна проблема сприймається як така, що важко піддається вирішенню, особистісна невизначеність сприймається у вигляді стресового стану, а також ускладнюється знаходження нових способів виходу з таких ситуацій.

Виявлені протиріччя є закономірною характеристикою полярності амбівалентних ознак особистості: по-перше, вони є відображенням діалектичності та антиномічності; по-друге, вони виступають особливостями формування ТН, сприяють особистісному змінюванню, професійному й особистісному розвитку.

Отже, доцільним є сприяння застосуванню ефективної стратегії регулювання емоцій в ситуаціях невизначеності, складності, двозначності на етапі професійної підготовки майбутніх психологів. У такий спосіб буде формуватися ТН.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричному визначенні впливу емпатії на копінг-стратегії майбутніх психологів у ситуаціях невизначеності в процесі професійної підготовки.

Список використаної літератури

1. Губа Н., Гладких Ж. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи*. 2018. Вип. 32. С. 97-108.
2. Гусев А.И. Толерантность к неопределенности как составляющая личностного потенциала. *Личностный потенциал: структура и диагностика* / под ред. Д.А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2011. С. 300–329.
3. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
4. Принцип неопределенности: единство интеллектуально-личностного потенциала человека / Т.В. Корнилова, М.А. Чумакова, С.А. Корнилов, М.А. Новикова. Москва : Смысл, 2010. 256 с.
5. Лушин П.В. Екофасилітація як інноваційна модальність психологічної допомоги. *Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти* : збірник матеріалів Х Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 25 травня 2021 р. Київ : ДЗВО «УМО», 2021. 304 с. С. 187-195.
6. Лушин П.В. Личностные изменения как процесс: теория и практика : монография. Одесса : Аспект, 2005. 334 с.
7. Лушин П.В. Хаос и неопределенность: от страдания к росту и развитию : монография. Киев, 2017. Т. 4. 144 с.
8. Мілютіна К.Л. Перспектива дослідження толерантності як передумови створення інклюзивних спільнот. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Т. 1. № 2. С. 80-84.
9. Пирог Г., Шикирава Н. Особливості емпатії на різних етапах професійного становлення практичних психологів системи освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*. 2020. Вип. 10 (55). С. 87-99. URL: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.10\(55\).09](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.10(55).09).
10. Почебут Л.Г., Кросс-культурная и этническая психология : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 335 с.
11. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности. Москва, 2003. 112 с.
12. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / ред. и сост. Д.Я. Райгородский. Самара, 2001. 672 с.

13. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике : учебное пособие. Житомир : Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. 872 с.
14. Сухенко Я.В. Розвиток емпатії практичного психолога як чинник його саморегуляції : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2012. 175 с.
15. Хілько С.О. Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2018. 279 с.
16. Хілько С.О. Толерантність до невизначеності в структурі саморегуляції особистості в епоху змін. *Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти* : збірник матеріалів X Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 25 травня 2021 р. Київ : ДЗВО «УМО», 2021. 304 с. С. 277-284.
17. Хілько С.О. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Київ : Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2016. Вип. 45. С. 144-150.
18. The Relationship Between Uncertainty and Affect / C. Anderson, R.N. Carleton, M. Diefenbach, P.K.J. Han. *Front Psychol.* 2019. 10:2504. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.02504.
19. Dijk E., M. Zeelenberg. The dampening effect of uncertainty on positive and negative emotions. 2006. URL: <https://doi.org/10.1002/bdm.504>.
20. Khilko S.O. Study of Future Psychologists' Tolerance to Uncertainty Maturity. *Science and Education.* 2017. № 9. P. 59-67.
21. Kurtz J., Wilson T., Gilbert D. Quantity versus uncertainty: When winning one prize is better than winning two. *Journal of Experimental Social Psychology.* 2007. № 43 (6). P. 979-985. URL: https://www.researchgate.net/publication/229189805_Quantity_versus_uncertainty_When_winning_one_prize_is_better_than_winning_two.

EMPATHY AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF UNCERTAINTY TOLERANCE IN FUTURE PSYCHOLOGISTS

Svitlana Khilko

*University of Education Management,
52-A, Sichovykh Striltsiv Str., Kyiv, Ukraine, 04053
e-mail: H.S.A.psycholog@meta.ua*

The article presents the results of an empirical study of empathy as a factor in the development of uncertainty tolerance in future psychologists.

An empirical study found the predominance of medium- and high-level uncertainty tolerance in future psychologists, which suggests the importance of this personality trait for the profession of psychologist. The medium level of empathic abilities is associated with future psychologists' situational reactions to subjectively complex situations that require emotional response. It can be supposed that high emotional resonance with people in need of compassion causes future psychologists' tension.

The author analyzes the indicators of future psychologists' uncertainty tolerance in relation to the levels of empathy. In particular, it was found that the vast majority of uncertainty tolerant future psychologists had medium- and high-level empathy, which allowed considering it as a factor in the development of uncertainty tolerance. However, about one percent of respondents with high-level tolerance had low-level empathy, in other words they could overcome the cope with situations of uncertainty but could not empathize with other people.

The author also discusses the relationship between empathy and uncertainty tolerance, interpersonal intolerance to uncertainty, and future psychologists' readiness for change. The results of the correlation

analysis showed the diversity of the future psychologists personality structure, which was confirmed by statistically significant relationships between empathy and uncertainty tolerance and intolerance. It is noted that the findings are dialectical and contradictory in reflecting the relationship between various qualities and characteristics of the individual.

A follow-up research may focus on the impact of empathy on future psychologists' coping strategies in situations of uncertainty during university studies.

Key words: empathy, ambiguity tolerance, ambiguity intolerance, interpersonal ambiguity intolerance, future psychologists, formation of ambiguity tolerance, personal readiness for change.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.27>

СПЕЦИФІЧНІ ЧИННИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Анна Худавердова

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
пр-т Льва Ландау, 27, м. Харків, Україна, 61000
e-mail: serafimaa28@gmail.com*

У статті проаналізовано специфічні чинники, форми виявів і причини девіантної поведінки військовослужбовців. Зазначено, що відхилення від соціальних норм у поведінці військовослужбовців пов'язані з особливостями проходження військової служби, жорсткою субординацією, чіткою регламентацією діяльності та поведінки військовослужбовців, необхідністю суворого і точного дотримання вимог військових статутів, наказів, указівок, інструкцій і настанов. Виявлено діагностичні індикатори схильності до порушення службової (військової) дисципліни. Зазначено, що для служби в армії характерні: монотонія, змінені просторове та часове сприйняття, обмеження особистісно значущої інформації, самотність, групова ізоляція (інформаційна виснаженість партнерів зі спілкування, постійна публічність та ін.) та наявність загрози життю. Усе це випробовує морально-психологічну стійкість військовослужбовців і може призводити до девіацій. Виокремлено психологічні проблеми періоду адаптації призовників до військової служби: проблеми звикання до умов армійської служби (виявляються в демонстративній поведінці, у сльозливості, бажанні викликати співчуття, у низькій активності, інфантильності тощо); виникнення нестатутних відносин (пригніченість, нічне безсоння, бажання відлучатися на господарчі роботи, на навчання тощо); особистісні проблеми, пов'язані із сім'єю, гендерними відносинами (схильність часто застосовувати телефон, комп'ютерний зв'язок, незосередженість, відстороненість тощо).

Девіантну поведінку військовослужбовців у статті розглянуто як таку, що характеризується наявністю в поведінці однієї або кількох девіацій, пов'язаних із правопорушеннями, алкоголізмом, наркоманією, токсикоманією, суїцидом, бродяжництвом, жебракуванням, взаємодією військовослужбовців, що містить потенційну соціальну небезпеку, призводить до особистісної деградації та виявляється в єдності мотиваційних, особистісно-сміслових та нормативно-діяльнісних характеристик. Наголошено на важливості психологічної діагностики особистісних особливостей військовослужбовців із метою попередження та профілактики їхньої неправової поведінки.

Ключові слова: девіантна поведінка, девіації, військовослужбовці, відхилення від соціальних норм, субординація, групова ізоляція, нестатутні відносини.

Запорукою і безумовним чинником успішності діяльності в будь-якому напрямі є дотримання професійної (трудової, службової або військової) дисципліни. У професіях, пов'язаних із проходженням служби (військової служби, служби в правоохоронних органах тощо), ця теза набуває особливого значення. У сучасному суспільстві не викликає сумнівів думка про те, що армія не може існувати без дотримання особовим складом військової дисципліни [4]. Це пов'язано з особливостями проходження військової служби, субординацією, чіткою регламентацією діяльності та поведінки військовослужбовців, необхідністю суворого і точного дотримання вимог військових статутів, наказів, указівок, інструкцій і настанов [4]. Хоча і в інших видах професій (для лікарів, педагогів, водіїв, диспетчерів тощо) безумовним є дотримання трудової дисципліни, але в силових структурах вимоги до її дотримання є набагато суворішими. Суворота військова дисципліна є основою

боездатності Збройних Сил. Саме тому питання дотримання і підтримки дисципліни військовослужбовцями часто стають предметом різних наукових студій [3].

Злочинність в армії становить складну сукупність протиправних дій. Вона не є однорідною та однаковою за характером, рівнем і структурою. Суспільна небезпечність військових злочинів об'єктивно пов'язана не тільки з порушеннями суспільного порядку, що характерно для злочинних діянь цивільних осіб, а й із позбавленням військової дисципліни як одного зі складників бойової готовності військових частин та їх формувань [6].

Дослідження стану й тенденцій вчинення кримінальних правопорушень у Збройних Силах України, проведене Н. Дмитренко [1], показало різке зростання за останні роки кількості вчинених кримінальних правопорушень, зокрема тяжких злочинів. Так, за 2020 р. кількість вчинених військових кримінальних правопорушень становила 4 055 (з них 87% – тяжкі злочини), що на 14% більше порівняно з 2019 р., у якому їх кількість була 3 616 (із них 82% – тяжкі злочини) [1].

Вивченням феномену «військова дисципліна» військова психологія і педагогіка займаються протягом уже майже двох століть. Розглядаються різні підходи до нормативної та девіантної поведінки, дисциплінованості, відповідальності, самоконтролю військовослужбовців. Так, вищевказані питання порушувалися у відомих працях М. Буговського, А. Верховського, М. Драгомирова, Ф. Огороднікова, Д. Парського, Б. Жервей та ін. Морально-виховний аспект дисциплінування вивчали О. Кислова («Військова моральність», 1838), О. Навроцький («Про стан військової дисципліни і засоби щодо її охорони і належного розвитку», 1874), В. Халтуріна («Психологічне обґрунтування військової дисципліни», 1896). Українські дослідники (І. Гузенко [8], О. Зарічанський [3], О. Євдокімова [3], О. Капінус [8], Є. Коваленко [4], О. Колесніченко, С. Ларіонов, Т. Мацевко, А. Неурова [8], В. Осьодло [7], А. Романишин [8] та ін.) широко аналізують різні проблеми забезпечення надійності професійної діяльності, діагностики та профілактики девіантної поведінки військовослужбовців.

Проведений нами аналіз спеціальної літератури і наявної практики показав, що форм вияву і причин порушення службової (військової) дисципліни є безліч. Однак у діагностиці професійної надійності, прагнення до точного й усвідомленого слідування встановленим правилами особистісним предикатам девіантної поведінки має належати першість.

Що стосується проблематики оцінки схильності до порушення службової (військової) дисципліни, то основними діагностично-значущими *індикаторами* можуть бути такі:

- ставлення військовослужбовця до чинних вимог, норм і правил поведінки, до їх дотримання з боку як самого військовослужбовця, так і його товаришів по службі;
- дотримання бійцем термінів і якості виконання доручень;
- дотримання встановлених правил носіння однострою;
- схильність до виявів тих чи інших форм девіантної поведінки (агресія, насильство, медичне вживання психотропних і наркотичних препаратів, алкоголю тощо);
- особливості взаємодії і взаємин із колегами (зокрема, з керівниками, командирами, начальниками);
- якості особистості, що потенціують порушення встановлених вимог до посадової поведінки, а також дисциплінують людину.

Причини відхилень у поведінці військовослужбовців можуть критися в колишніх умовах життя, виховання, навчання до призову на військову службу. Як правило, попередні відхилення в соціальній поведінці найбільш яскраво й активно виявляються на перших етапах військової служби, у процесах адаптації до неї.

Як показують сучасні дослідження, близько 40% призовників вживали хоча б раз наркотики та інші сильнодіючі речовини, понад 80% призовників вживали алкоголь, близько 5% військовослужбовців перебували на обліку в ювенальній поліції [1]. Таким чином, серед призовників більше половини є носіями факторів, що дестабілізують і дезорганізують військову службу. Ці фактори виявляються досить інтенсивно ще й тому, що юнацький вік призовників характеризується сильним потягом до порушення норм, зухвалістю, ризикованістю, багатоплановими мотивами та бажаннями. Усе це призводить до девіантної поведінки та соціальної дезадаптації військовослужбовців.

У дослідженнях, присвячених девіантній поведінці, зазначається, що в період адаптації призовників до військової служби актуалізуються різні проблемні аспекти, серед яких:

- проблеми звикання до умов армійської служби (виявляються в демонстративній поведінці, у сльозливості, бажанні викликати співчуття, у низькій активності, інфантильності тощо);
- виникнення нестатутних відносин (зовнішніми ознаками в поведінці є пригніченість, нічне безсоння, бажання відлучатися на господарчі роботи, на навчання тощо);
- особистісні проблеми, пов'язані з проблемами сім'ї, гендерними відносинами (у поведінці виявляється стурбованість, схильність часто застосовувати телефон, комп'ютерний зв'язок, незосередженість, відстороненість тощо).

Схильність до девіацій у призовників часто пов'язана з бажанням відсторонитися від служби, з неприйняттям статутного життя, розумінням безвихідності ситуації перебування в частині, неможливості конструктивно розібратися у власних проблемах, що може призвести до суїциду.

Уважаємо за необхідне зазначити, що для суїцидальної поведінки є супутні умови, які допомагають виокремити серед призовників групу ризику:

- схильність до депресії;
- суїцидальні спроби в минулому або їх наявність у родичів;
- алкоголізм, токсикоманія, наркоманія та інші залежності;
- соціальна ізоляція.

Для служби в армії характерні сім істотних чинників: монотонія, змінені просторова та тимчасова структури, обмеження особистісно значущої інформації, самотність, групова ізоляція (інформаційна виснаженість партнерів зі спілкування, постійна публічність та ін.) та загроза життю. Усе це випробовує морально-психологічну стійкість військовослужбовців і може призводити до девіацій.

Девіантна поведінка військовослужбовця, яка відхиляється від соціальних норм, має специфічні ознаки:

- по-перше, у такій поведінці є внутрішній план дії з усвідомленою метою діяльності;
- по-друге, застосування девіантних форм поведінки навмисно спрямоване на очікуваний результат;
- по-третє, вона є стійкою за будь-яких умов.

Отже, девіантна поведінка військовослужбовців є інтегративною єдністю мотивів, потреб, смислів, особистісних якостей, свідомих відхилень від норм діяльності. З огляду на це, можна визначити девіантну поведінку військовослужбовців як таку, що характеризується наявністю в поведінці особи однієї або кількох девіацій, пов'язаних із правопорушеннями, алкоголізмом, пияцтвом, наркоманією, токсикоманією, суїцидом, бродяжництвом, жебракуванням, взаємодією військовослужбовців, що містить потенційну соціальну небезпеку, призводить до особистісної деградації та виявляється в єдності мотиваційних, особистісно-сміслових та нормативно-діяльнісних характеристик.

Мотиваційний компонент девіантної поведінки військовослужбовців характеризується виявами девіантних устремлінь, труднощами процесу адаптації до служби, ступенем перекананості військовослужбовця в необхідності дотримуватись дисципліни та прагнути до самовиправлення. Змістовне наповнення мотиваційного компонента представлено задоволеністю військовослужбовця належністю до військового колективу підрозділу, військової частини; ставленням до службової взаємодії та допомоги; ставленням до навчально-бойової діяльності, інтересом до виконання військового обов'язку. Задоволеність належністю до військового колективу підрозділу, військової частини, на думку вчених, безпосередньо пов'язана з позитивними емоціями від служби в армії, від стосунків із товаришами по службі, командирами, із задоволеністю власними досягненнями.

Особистісно-смісловий компонент характеризується виявами особистісних якостей, що становлять успішну адаптацію до військової служби, основоположних для позитивного розвитку особистості, усвідомлення сенсу військової служби, самоствердження себе як солдата, бійця, товариша.

Зміст особистісно-сміслового компонента утворюють особистісні якості, які сприяють формуванню девіантної поведінки та які пов'язані з агресивністю та соціально-психологічною адаптацією. Так, агресивність є властивістю особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій у сфері відносин до людей. Агресивність має різний ступінь вираженості, а кожна особистість має певну міру агресивності. Низький рівень вияву агресивності вказує на пасивність, конформність. Помірний ступінь вказує на можливість долати бар'єри в соціалізації, в досягненні поставлених цілей та завдань. Підвищена агресивність трактується як «зловмисна активність», що (у поєднанні з високим ступенем вияву мотивів та потреб) призводить до навмисної девіантної поведінки. Соціально-психологічна адаптація пов'язується з виявами шести особистісних якостей, які утворюють смислові тенденції в поведінці особистості, як-от адаптація, прийняття інших, інтернальність, самосприйняття, емоційна комфортність, прагнення домінувати. Ці якості можуть виявлятися в особистості як надзвичайно низькі, помірні та надзвичайно високі.

Нормативно-діяльнісний компонент характеризується наявністю розуміння нормативних вимог до військовослужбовця та військової служби, дотримання Статуту ЗС, ігнорування нестатутних відносин, їх неприйняття та протистояння їм, виконання всіх доручень, указівок, команд, здатність удосконалювати та розвивати себе як бійця, товариша, друга. Зміст нормативно-діялісного компонента представлено реальними діями військовослужбовця в армійському житті. Вони оцінюються з точки зору розуміння правил і нормативно зумовлених способів виконання поставлених завдань. Солдат може виявляти готовність до нормативно зумовлених дій, демонструючи високий рівень зрілості, водночас у деякого із солдатів може виявлятися ситуаційна, а деяких випадках і фрагментарна чи відсутня готовність підпорядковуватися встановленим нормативам.

Таким чином, девіантна поведінка військовослужбовця має різну міру виразності, тобто має рівень. Кожен рівень визначається ступенем внеску всіх показників у розвиток девіантної поведінки.

Провідна роль у вирішенні проблеми девіацій у поведінці військовослужбовців відводиться психологічній діагностиці особистісних особливостей. Однак тут важлива не тільки оцінка ступеня дисциплінованості в конкретних індивідів, а й динаміка розвитку їх схильності до дотримання (порушення) дисципліни. Так, у численних сучасних публікаціях [4; 3 та ін.], присвячених проблемі дисциплінування особового складу, вказується на актуальність превентивної психодіагностики схильності військовослужбовців до різних девіацій поведінки. При цьому у відповідних дослідженнях пропонується активно використовувати слабоформалізовані (нетестові) методики (спостереження, бесіда, аналіз

продуктів діяльності тощо) і загальнодіагностичний інструментарій (наприклад, стандартизований метод дослідження особистості, опитувальник Баса-Дарки та ін.). З одного боку, дослідники зазначають, що в практиці повсякденної діяльності військ різноманіття методик вивчення якостей особового складу (за різними підрахунками їх кількість сягає декількох десятків одиниць) створило суперечність, яка полягає в проблемі отримання адекватної та своєчасної інформації про підлеглих і, відповідно, ухвалення рішення на проведення заходів щодо зміцнення військової дисципліни [8]. З іншого боку, відзначається дефіцит спеціалізованих психодіагностичних методик, орієнтованих на оцінку девіацій поведінки осіб, пов'язаних із проходженням служби, виконанням вимог статутів, правил, інструкцій тощо. Тому проблема розробки і вдосконалення психодіагностичних методик оцінки схильності особистості до дотримання військової дисципліни є досить гострою.

Оскільки девіантна поведінка має багатофакторний і багатокомпонентний характер, то її профілактика також має бути багатоаспектною, щоб зменшити ймовірність виникнення або розвитку кожного компонента.

Проблема профілактики девіантної поведінки військовослужбовців входить до необхідних напрямів розвитку превентивної теорії та практики. Аналіз наукової літератури показав, що ця проблема в останні роки набула самостійного теоретичного та практичного значення для цілої групи наукових дисциплін (філософії, соціології, кримінології, психології та педагогіки). Аналіз літератури показав, що немає єдиного системного підходу до розуміння сутності та змісту процесу профілактики девіантної поведінки як у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі, так і у військовій та соціальній педагогіці.

Зміст попередження та подолання девіантної поведінки у військовослужбовців необхідно розглядати як єдиний, цілісний, системний, специфічний соціально-педагогічний процес, пов'язаний з іншими її складниками, як-от виховання, самовиховання та перевиховання.

Аналіз наукової літератури, практичної виховної діяльності посадових осіб військових частин підрозділів, результати опитувань та спостережень дозволяють стверджувати: якщо відхилення у свідомості та поведінці військовослужбовців не мають стійкого характеру, то в результаті психолого-корекційної роботи психологів та педагогічної діяльності осіб командного складу вони можуть бути усунені, зокрема, за допомогою ініціювання процесів виховання та самовиховання.

Список використаної літератури

1. Дмитренко Н.А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України : дис. ... докт. філос. Херсонський державний університет, Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2020. 235 с.
2. Євдокімова О.О., Заворотний В.І. Посттравматичні стресові розлади, гострі та віддалені, як наслідок участі у воєнних діях. *Право і безпека*. Харків : ХНУВС, 2014. № 3(54). С. 207–212.
3. Євдокімова О.О., Зарічанський О.А., Коваленко Є.С. Аналіз рівня правосвідомості та правової поведінки військовослужбовців підрозділів операції об'єднаних сил Збройних Сил України *Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.) Харків : ХНУВС, 2021. С. 78–80.
4. Коваленко Є.С. Правова інтолерантність військовослужбовців // *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії*: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків : ХНУВС, 2020. С. 87–89.
5. Колесніченко О.С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців Національної гвардії України : монографія. Харків : НА НГУ, 2018. 488 с.

6. Кулькіна Я.С. Порівняльна характеристика військових злочинів в Україні та зарубіжних країнах (на прикладі ст. 414 КК України). *Форум права*. 2016. № 5. С. 103–109. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2016_5_19.pdf
7. Осьодло В.І., Будагьянц Л.М. Соціально-філософські та психологічні аспекти сучасних війн. Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняховського. Київ : АртЕк, 2018. 406 с.
8. Романишин А.М., Мацевко Т.М., Капінус О.С., Гузенко І.М., Неурова А.Б. Профілактика відхиленої поведінки у військовослужбовців : навчально-методичний посібник. Львів : НАСВ, 2017. 322 с.

SPECIFIC FACTORS OF DEVIANT BEHAVIOUR OF MILITARY SERVANTS

Anna Khudaverdova

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
27, Lev Landau Ave., Kharkiv, Ukraine, 61000
e-mail: serafimaa28@gmail.com*

In the article the specific factors, forms of manifestations and causes of deviant behaviour of military service members have analysed. It is noted, that deviations from social norms in the behaviour of military service members are associated with the peculiarities of military service, strict subordination, clear regulation of activities and behaviour of the military personnel, the need for strict and precise compliance with military statutes, orders, instructions and guidelines.

Diagnostic indicators of propensity to professional (military) misconduct have been identified.

It is noted that service in the army is characterized by: monotony, changed spatial and temporal perception, limitation of personally significant information, loneliness, group isolation (information exhaustion of communication partners, constant publicity, etc.) and the presence of life-threatening. All this tests the moral and psychological stability of military service members and can lead to deviations. The psychological problems of the period of adaptation of conscripts to military service are highlighted: problems of getting used to the conditions of military service (manifested in demonstrative behaviour, tearfulness, desire to evoke sympathy, low activity, infantilism, etc.); emergence of hazing (signs - depression, night insomnia, desire to go to work, study, etc.); personal problems related to family, gender relations (signs - the tendency to use the phone often, computer communication, lack of concentration, detachment, etc.). In the article deviant behaviour of military personnel is considered as characterized by the presence in the behaviour of a person of one or more deviations associated with offenses, alcoholism, drug addiction, substance abuse, suicide, vagrancy, begging, leads to personal degradation and is manifested in the unity of motivational, personal-semantic and normative-activity characteristics. The importance of psychological diagnosis of personal characteristics of military service members in order to prevent and prevent their unlawful behaviour is emphasized.

Key words: deviant behaviour, deviations, military service members, deviations from social norms, subordination, group isolation, hazing.

УДК 159.9.072.422

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.28>

ТОКСИЧНІ СТОСУНКИ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Наталія Шавровська

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бульв. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
e-mail: shavrovska.natalia@yu.edu.ua*

Людмила Смаліус

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бульв. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
e-mail: smalyus@yu.edu.ua*

Статтю присвячено проблемі токсичних стосунків як різновиду людських взаємин. Розглянуто особливості деструктивного впливу токсичних стосунків, їх роль у руйнуванні цілісності особистості. Проаналізовано стан висвітлення проблеми токсичних стосунків у сучасних публікаціях із психології. Мета статті – описати особливості вияву токсичних стосунків та їх різновидів; визначити характеристики «токсичних» людей та виокремити способи психопрофілактики взаємин між близькими людьми.

Нами досліджено найбільш характерні риси токсичних стосунків, вивчено особливості їх перебігу, що сприятиме визначенню причин таких деструктивних взаємин та окресленню психологічних способів їх подолання або ж припинення їх шкідливого впливу. У статті проаналізовано різновиди токсичних стосунків, зумовлені типовими стилями поведінки «токсичного партнера». Установлено, що сенс життя «токсичної» людини – переживання драми, адже в життєвих ситуаціях вона завжди знаходить привід бути незадоволеною і страждати. З'ясовано, що найбільш характерними рисами токсичних людей є негативізм в оцінці людини чи ситуації, заздрість, надмірний контроль, пліткарство, зарозумілість і самовпевненість, суб'єктивне сприйняття себе як «жертви» тощо.

Охарактеризовано найбільш поширені деструктивні наслідки токсичних стосунків. Визначено, що основними причинами перебування в токсичних стосунках є слабка здатність людини до аналізу ситуації, низький рівень усвідомлення причини неблагополуччя та перспектив покращення умов свого життя, відсутність навичок безпечно для інших задовольняти власні психологічні потреби.

Найбільш оптимальним способом допомоги партнерам при токсичних стосунках може бути психологічний супровід взаємин за запитом одного з партнерів – того, хто намагається встановити оптимальний рівень відносин, виявляє достатній рівень саморефлексії, готовий до продуктивної взаємодії з фахівцем-психологом. Розглянуто напрями системної роботи психолога в роботі з парами чи окремими клієнтами, які страждають від токсичних стосунків. Одним із них є формування у свідомості партнерів психологічних новоутворень.

Зроблено висновок, що подолання токсичних стосунків потребує тривалого часу та особливої психологічної підготовки людини, спрямованої на розвиток навичок соціальної взаємодії.

Ключові слова: токсичні стосунки, токсичний партнер, жертва токсичності, деструктивні наслідки, навички соціальної взаємодії.

Серед сучасних публікацій на психологічну тематику з'явився новий об'єкт наукових інтересів – «токсичні стосунки». Цей феномен все частіше входить у професійний лексичний обіг сімейних психологів, психотерапевтів у сфері людських взаємин. Завдання

нашого дослідження – визначити сутність токсичних стосунків і їх наслідки для цілісності особистості, суб'єктивного відчуття благополуччя особистості.

Вивчення наукової літератури з проблем стосунків [1; 2] довело, що дослідження причин, аналіз наслідків та способів корекції безпосередньо токсичних стосунків у наукових публікаціях із психології сімейних відносин не висвітлено в достатній мірі. В інтернет-джерелах широкому колу читачів пропонуються статті про особливості токсичних стосунків, які висвітлюють їх однобічно, визначаючи зазначене поняття як будь-який дискомфорт у взаєминах між партнерами (подружжям). Так, фахівці з психологічної практики [3; 4] зазначають, що токсичні стосунки – це взаємини, що містять емоційне та психологічне отруєння, яке виникає між людьми, котрі мають близьке і тривале спілкування. Однією з ознак токсичних стосунків автори називають відчуття провини, присоромленості, ніяковості в одного з партнерів після спілкування з близькою людиною. З іншого боку, причинами токсичності у взаєминах є досвід дитячих вражень через негативний батьківський приклад, а також зростання рівня незадоволеності потреб та неготовність брати на себе відповідальність [3], соціальні стереотипи [5].

Дещо іншу площину тлумачення поняття «токсичні стосунки» розглядають фахівці у сфері дитячої психології [6], описуючи такі відносини як взаємини, наповнені негативними емоціями (сором, страх, провина, приниження, пригнічення, контроль). Потерпати від таких стосунків можуть і діти. У результаті деструктивного впливу батьків дитина втрачає впевненість у собі, знецінює себе, боїться продукувати бажання, заявляти про свої наміри, не вміє відмовляти, не визначена у своїх уподобаннях.

Мета статті. Узагальнивши, зазначимо, що поняття «токсичність» позначає шкідливий, згубний вплив на організм та здоров'я людини загалом, її психіку, поведінку, емоційний стан, самосприйняття. У пропонованій статті спробуємо якнайповніше описати характер вияву, різновиди токсичних стосунків, визначити характеристики «токсичних» людей та виокремити способи психопрофілактики взаємин між близькими людьми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Багаторічний досвід психологічної практики у сфері сімейного консультування дозволив провести низку досліджень серед людей різного віку, статі, професійного спрямування із застосуванням методів спостереження, бесіди та інтерв'ю. Основний метод дослідження – інтерв'ю. Об'єктом дослідницької роботи стали люди дорослого віку, 30–45 років, які зверталися до психолога за консультаціями з питань налагодження взаємин зі шлюбним партнером, із батьками або дітьми, а також щодо побудови конструктивних стосунків із колегами по роботі, партнерами по бізнесу. Загалом, у дослідженні взяли участь 115 осіб (56 чоловіків та 59 жінок). Гендерних відмінностей у результатах опитування не виявлено. Запитання інтерв'ю укладені на основі найбільш поширених запитань, які обговорювалися під час проведення консультувань. Ключовими запитаннями були такі:

1. Чи можна назвати ваші стосунки з партнером / батьками / другом токсичними?
2. Як довго тривали такі стосунки?
3. Як ви б їх охарактеризували?
4. Опишіть найбільш типові вияви поведінки свого токсичного партнера.
5. Які наслідки перебування в токсичних стосунках?
6. Чи можливо припинити / завершити токсичні стосунки? Якими способами?
7. На вашу думку, чому люди потрапляють у токсичні стосунки?
8. Чи можна обезпечити себе від потрапляння в токсичні стосунки? Яким чином?
9. Чому людина стає токсичною у взаєминах із близькими?
10. Чи здатна людина усвідомити власну токсичність і виправитися?

Також використано Методику на виявлення любовної адикції, розроблену Стілкою анонімних любовних адиктів [7]. Відповівши на сорок запитань, досліджуваний мав можливість дізнатися про підозру чи високу ймовірність любовної адикції, передумовами якої є проблеми із самооцінкою, труднощі у встановленні функціональних меж між собою та іншими. Результати тестування показали, що в 33% опитаних (38 осіб, із них 15 – представники чоловічої статі і 23 – жіночої) висока ймовірність любовної адикції, що дає підстави говорити про їх залученість у токсичні стосунки.

Аналіз отриманих відповідей від респондентів уможливив виокремлення найбільш характерних ознак токсичних стосунків, вивчення особливостей їх перебігу, що сприятиме визначенню причин таких деструктивних взаємин та окресленню психологічних способів їх подолання або ж припинення шкідливого впливу.

Варто окреслити сфери міжособистісної взаємодії, у яких стосунки найчастіше набувають характеру «токсичності»: між чоловіком і жінкою, між батьками й дитиною, між керівником і підлеглим, між партнерами по бізнесу (колегами по роботі) тощо. Можна стверджувати, що з «токсичністю» у стосунках зіштовхується майже кожна людина. Питання полягає у тривалості та інтенсивності стосунків: у одних людей вони тривали кілька годин чи днів, у інших – місяці чи роки. Отже, міра негативного впливу різна.

Основними ознаками того, що стосунки токсичні, є такі внутрішні відчуття одного з партнерів (жертви токсичності, бо, як правило, саме вони звертаються за допомогою до психолога):

– «щастя без цієї людини неможливе» (виражає взаємну залежність обох партнерів (одному потрібен той, хто буде слухати, «включатися», «служити», а іншому – кого потрібно підтримувати, рятувати); така взаємна прив'язаність може бути тягарем, може виснажувати, однак жоден із партнерів не бачить потреби припинити стосунки);

– «чим більше старатися, тим гірший результат» (токсичний партнер не здатний оцінити зусилля, докладені іншою людиною, як результат – жертва токсичності може відчувати постійну втому, накопичення розчарувань, однак «жити не можу», «я йому (їй) потрібна (потрібен)»);

– наносять шкоду іншим стосункам (поза стосунками пари): в обох формуються стереотипи поведінки у взаєминах, які спричиняють бар'єри у взаєморозумінні, невиправдані очікування щодо іншої людини, нерозуміння поведінки, ставлення інших до себе.

Далі зупинимось на різновидах токсичних стосунків. Незалежно від сфери взаємин токсичний партнер може виявляти такі типові стилі поведінки:

1. «Привид» – партнера ніколи немає поряд у потрібний момент. Складається враження, що стосунки міцні та перспективні, «жертва» піклується, виявляє відданість. Коли ж сама жертва потрапляє в складну ситуацію (має поганий настрій, хворіє чи трапляються неприємні події), то токсичний партнер зникає на деякий час (не приходять, не телефонує, демонструє зайнятість тощо). Згодом з'являється «нібито нічого не сталося». На цей час жертва, як правило, всі проблеми уже вирішила.

2. «Доросла дитина» – питання, пов'язані з відповідальністю, партнер не вирішує. Часто поводить як дитина (очікує допомоги, мотивації, роз'яснення тощо). Прагне, щоб хтось вирішував та виконував. Може виявляти незадоволення результатом дій іншої людини, яка взялася і зробила.

3. «Постійний критик» – яка б пропозиція не надходила, місце для зауважень, критики чи незадоволення завжди знайдеться, що спонукає партнера-жертву до постійного (однак безуспішного) пошуку способів «догодити», знайти правильне рішення, виправдати очікування / сподівання токсичного партнера.

4. «Нарцис» – у довготривалих взаєминах токсичний партнер займається самолюбуванням (захоплюється власною досконалістю, правильністю вчинків, рівнем інтелекту, компетентності в певній галузі (чи й у всіх сферах знань), умінням дати слушні настанови і зауваження) та постійно намагається продемонструвати це партнеру.

Дані проведеного дослідження серед людей, які мали токсичні стосунки, також уможливили визначення найбільш *характерних якостей* токсичних людей:

- вони частіше (порівняно з іншими) засуджують, висловлюють негативну оцінку людині, події, ситуації, часто протилежну, але обов'язково критикуючи;
- заздять, вважаючи що визнання, нагороди, посади та інші досягнення, отримані іншими людьми, є незаслуженими;
- надмірно контролюють, оскільки переконані, що саме вони мають на це повноваження, бо інша людина не є достатньо компетентною;
- пліткують і брешуть, посилюючи віру партнера у свою «ідеальність», компетентність, унікальність;
- бувають зарозумілими та самовпевненими, вважаючи себе у чому-небудь вищими / кращими / розумнішими за інших.
- видають себе жертвою, яку незаслужено образили, недооцінили або ж яка «змушена терпіти».

Узагальнюючи найбільш характерні риси «токсичних» людей, зазначимо, що сенс життя «токсичної» людини – переживання драми. У будь-якій життєвій ситуації вона завжди знаходить привід бути незадоволеною, страждати, а також грати роль «страждальця», переживати неприємні відчуття життєвого тягара, постійної незадоволеності. Нерідко такий стиль життя призводить до появи психосоматичних захворювань. Суттєвою особливістю «токсичної» людини є те, що залежно від натхнення (зумовленого особливим самопочуттям, підвищеним рівнем енергійності, наявністю слухачів) та серйозності обставин «токсична» людина страждає певний час. Драма завершилася і нетривалий період «усе гаразд». Далі знову виявляється потреба в переживанні драми. Подібні зміни свідчать про те, що в людини знижена чутливість до життєвих змін і не зовсім розвинена здатність до рефлексії для розвитку адаптаційних можливостей (дії виконуються за відпрацьованою схемою).

Діагностична робота з клієнтами психолога-консультанта сприяла визначенню деструктивних *наслідків* токсичних стосунків. Найбільш поширеними є такі.

1. Емоційна залежність партнерів одне від одного призводить до виснаження, порушення сну та харчової поведінки.

2. Кожен із партнерів не може жити самотійно, окремо від іншого, оскільки виражена психічна травматизація і відповідне викривлення сприйняття себе та інших (і стосунків також) спричиняє соціальну ізоляцію.

3. Один із партнерів (як правило, жертва) у результаті перебування в «токсичних стосунках» починає відчувати апатію, хронічний стрес, депресію, панічні атаки. Такий стан супроводжується нервовими зривами та призводить до зниження рівня самооцінки.

4. Переважальними станами жертви стосунків стають почуття провини, страху, сорому, безпорадності, безнадійності, тривоги.

5. Нерідко великою проблемою в стосунках стає залежність одного з партнерів (алкогольна, наркотична, ігрова чи навіть трудова), яка поглинає й іншого, робить його співзалежним.

Варто зауважити, що високий ступінь схильності до вияву або потрапляння в токсичні стосунки мають представники груп ризику. Це категорії осіб із різними формами психологічної і соціальної дезадаптації, що виражаються в поведінці, не зовсім адекватній

нормам і потребам найближчого оточення. Представники окресленої категорії не здатні самостійно подолати труднощі, що виникли в житті, не мають стійких інтересів і життєвих установок, нестійкість власної думки, сприйнятливність до чужого впливу, сугестивність тощо.

Основною причиною перебування в токсичних стосунках є слабка здатність до аналізу ситуації, що склалась, а також низький рівень усвідомлення причини неблагополуччя та перспектив покращення умов свого життя, відсутність навичок безпечно для інших задовольняти власні психологічні потреби.

Актуальним залишається питання надання кваліфікованої психологічної допомоги при токсичних стосунках щодо того, чи можливо їх корегувати, здійснювати психопрофілактику деструктивного впливу партнера, чи найбільш оптимальним способом подолання може бути лише розрив стосунків. Зважаючи на окреслений характер відносин, на неспроможність токсичного партнера усвідомити наслідки власного руйнівного впливу, такі відносини не завжди можна припинити (розірвати), як, наприклад, у ситуації «батьки і діти». Тому найбільш оптимальним способом, на нашу думку, може бути психологічний супровід взаємин за запитом одного з партнерів (того, хто намагається встановити оптимальний рівень відносин, виявляє достатній рівень саморефлексії, готовий до продуктивної взаємодії з фахівцем-психологом).

У сучасній популярній літературі та в інтернет-мережі можна знайти значну кількість обговорень ознак «здорових стосунків». Однак пропоновані рекомендації нерідко неоднозначні, часом дивні і, що головне, не зовсім ефективні. Кваліфікована психологічна допомога при токсичних стосунках повинна мати системний характер та охоплювати взаємодію з обома партнерами.

Системність просвітницької, консультативної, психопрофілактичної діяльності психолога в роботі з парами чи окремими клієнтами, що звертаються з питань налагодження стосунків та вирішення конфліктів, має реалізуватися у кількох напрямках, одним із яких є формування у свідомості партнерів низки психологічних новоутворень. Зупинимось на них детальніше.

1. Формувати у партнерів розуміння потреби у *взаємозалежності* як здатності задовольняти психологічні потреби, як-от емоційної залежності одне від одного (коли один забезпечує «хороший настрій» іншому). Взаємозалежні партнери обмінюються думками, почуттями, діями, смислами, при цьому кожен здатний бути самостійним і почуватися повноцінним без іншого.

2. Зберігати відчуття власної цінності – не допускати знецінення своєї ролі (внеску) у взаєминах, самоусвідомлювати значущість своїх знань, компетентності, виявляти самоповагу тощо.

3. Засвоїти «формулу» оптимальних / ефективних / здорових стосунків: запорукою є те, що кожний із партнерів може бути таким, яким є, має можливість розвиватися, тобто вони спроможні це робити разом («Ми = Я+Я»).

4. Розвивати культуру здорових стосунків, у яких, на протипагу «токсичним», можна констатувати такі вияви: розуміння тонкощів взаємин, вияву почуттів, особливостей спілкування, причин вчинків і поведінки загалом; вразливість, емпатія, вияв щирого співчуття, повага та взаємна довіра, безумовне прийняття, чесність та відкритість, різностороння комунікація, сумісність та особистісна цілісність.

5. Культивувати тонкощі взаємин, як-от: відчуття безпеки (коли телефон можна залишати без нагляду); вільне висловлення незгоди (коли поведінка в присутності партнера залишається природною); виходити за межі звичної ролі (коли зберігається свобода у виборі хобі; дозвіл мріяти); у стосунках партнери слухають, чують, підтримують одне

одного; оптимально виражена незалежність (незбіг думок, бажань є прийнятним, обов'язки розподілені порівну); самореалізація обох партнерів мотивується та заохочується.

6. Розвивати особистісні якості кожного з партнерів. Сила особистості – одна з характеристик людини, що дозволяє уникати токсичних стосунків, протистояти їм. Основними складниками сили особистості є життєва сила (здоров'я фізичне і психічне), сила характеру (долати труднощі на шляху до задоволення потреб), сила інтелекту (тонкощі сприйняття та осмислення), сила волі (ступінь свободи, цілеспрямованості, структурованості), моральна сила (інтуїтивне знання меж справедливості, істини), сила чарівності (глибина внутрішнього світу), харизма (чарівність та здатність впливати на інших).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що подолати токсичні стосунки набагато складніше, ніж убезпечити себе від потрапляння на тривалий час у такі відносини. Для цього необхідна особлива психологічна підготовка людини, яка полягає в розвитку навичок соціальної взаємодії, а саме:

- розуміння процесів спілкування, особливостей розвитку стосунків,
- здатність установлювати чіткі особистісні межі та спонукати партнера до їх дотримання;
- наявність адекватної самооцінки;
- усвідомлення особливостей власного внутрішнього світу (здатність до інтроспекції та саморефлексії);
- володіння різноманітними засобами психологічного впливу на співрозмовника (переконування, зараження тощо);
- розвинуті комунікативні навички
- здатність визначати способи та методи завершення або розвитку стосунків.

Токсичні стосунки призводять до виснаження, усвідомлення неможливості розвиватися, отримувати задоволення від життя, тому їх доцільно завершувати якомога раніше, не сподіваючись на те, що партнер зміниться сам по собі. Для завершення таких деструктивних стосунків необхідно мати чітке рішення, сміливість повідомити партнерові про рішення, не відкладати виконання ухваленого рішення, вирішити фінансові питання та емоційно від'єднатися, тобто відчутти свободу дій та бажань.

Список використаної літератури

1. Брювер Дж. Залежний розум. Київ : Vivat, 2018. 288 с.
2. Мак-Кензі Дж. Як звільнитись від токсичних стосунків і не стати жертвою. Київ : Vivat, 2019. 256 с.
3. Квітка Т., Сагайдак О. Як розпізнати токсичні стосунки. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/knowledge/simple-words/282453-otruta-dlya-psihiki-chomu-stosunki-stayut-toksichnimi>
4. Штраус Н. Гірка правда про стосунки. Київ : Наш формат, 2019. 408 с.
5. Джоді Біро 6 Reasons We Choose the Wrong Partners and Stay in Unhappy Relationships. URL: <https://theeverygirl.com/6-reasons-we-choose-the-wrong-partners-and-stay-in-unhappy-relationships/>
6. Ліпич М. Токсичні стосунки: як розпізнати та вберегтися від них. URL: <https://osvitoria.media/experience/toksychni-stosunky-yak-rozpoznaty-ta-vberegtysya-vid-nyh/>
7. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 190 с.

TOXIC RELATIONSHIPS AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Natalia Shavrovska

*Bogdan Khmelnsky National University of Cherkasy,
81, Shevchenko Blvd., Cherkasy, Ukraine 18031
e-mail: shavrovska.natalia@gmail.com*

Lyudmyla Smalyus

*Bogdan Khmelnsky National University of Cherkasy,
81, Shevchenko Blvd., Cherkasy, Ukraine 18031
e-mail: smalyus@vu.edu.edu.ua*

The article is devoted to the issue of toxic relationships as a kind of human relations. The article considers the peculiarities of the destructive effects of toxic relationships, their role in destroying the integrity of an individual. The coverage status of the problem of toxic relations in recent publications on psychology has been analysed. The article aims to describe the peculiarities of the manifestation of toxic relationships and their varieties, define the characteristics of “toxic” people and identify psychoprophylactic measures of relationships between loved ones.

The most characteristic features of toxic relationships and the peculiarities of their course have been studied in the article. This will help determine the causes of such destructive relationships and outline psychological ways to overcome them or stop their harmful effects.

The article analyses the types of toxic relationships that are due to the typical behavioural styles of a “toxic partner”. It has been established that the meaning of life of a “toxic” person is the experience of drama, as they always find grounds to be dissatisfied and suffer in day-to-day situations. It has been found that the most characteristic traits of toxic people are negativity in the evaluation of a person or situation, envy, excessive control, gossip, arrogance and self-confidence, subjective perception of themselves as “sufferers” and so on.

The most common destructive consequences of toxic relationships have been characterised in the work. It has been determined that the main reasons for maintaining toxic relationships are a person’s poor ability to analyse a situation, the low level of awareness of the causes of adversity and the prospects for improving their living conditions, lack of skills in meeting their own psychological needs safely for others.

The most advantageous way to help partners in toxic relationships can be psychological support of the relationships at the request of one of the partners, the one who tries to establish the best possible relationships, shows a sufficient level of self-reflection, and is ready for productive collaboration with a psychologist. The ways of the psychologist’s systematic work in working with couples or individual clients suffering from toxic relationships have been considered, with the creation of new psychological formations in the partners’ mentality.

It has been concluded that overcoming toxic relationships requires a long period and a person’s special psychological training aimed at developing social interaction skills.

Key words: toxic relationship, toxic partner, victim of toxicity, destructive consequences, social interaction skills.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Байда Світлана Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, Україна.

Бакка Юлія Валеріївна, магістр практичної психології, викладач, аспірантка кафедри теоретичної та консультативної психології факультет психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна.

Батраченко Іван Георгійович, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Університету митної справи та фінансів, м. Дніпро, Україна.

Бахвалова Аліна Валентинівна, аспірантка кафедри загальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Білюченко Юлія Миколаївна, аспірантка кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна.

Бриль Марина Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри фешн та шоу-бізнесу Київського національного університету культури і мистецтв, м. Київ, Україна.

Булах Ірина Сергіївна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна.

Гаврюшенко Владислав Володимирович, доцент кафедри військової психології та педагогіки військового гуманітарно-лінгвістичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Ганущак Руслан Іванович, аспірант кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Гутиря Маргарита Олександрівна, аспірантка кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, м. Полтава, Україна.

Дробот Ольга Вячеславівна, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри медичних та профілактичних дисциплін Міжнародного європейського університету, м. Київ, Україна.

Казимова Юлія Валеріївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків, Україна.

Коваленко Євгенія Віталіївна, старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту факультету медичних технологій, діагностики та реабілітації Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Комар Таїсія Василівна, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету, м. Хмельницький, Україна.

Кононенко Сергій Валерійович, кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Донецького інституту ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом», м. Краматорськ, Україна.

Кононова Марина Миколаївна, доктор педагогічних наук, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна.

Костіна Тетяна Олександрівна, кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, м. Київ, Україна.

Кухарук Ольга Юріївна, кандидат психологічних наук, наукова співробітниця Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Леонова Інна Михайлівна, кандидат психологічних наук, докторант факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Маковський Артем Олегович, ад'юнкт відділення докторантури та ад'юнктури Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна.

Матеюк Олег Анатолійович, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціального забезпечення ДУ «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна.

Мельничук Антоніна Юрійвна, аспірант кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету, м. Хмельницький, Україна.

Міщенко-Дрючило Вікторія Михайлівна, аспірант кафедри психології особистості та соціальних практик Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна.

Півень Маргарита Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», м. Харків, Україна.

Плошинська Анжела Анатоліївна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту факультету медичних технологій, діагностики та реабілітації Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Поспелова Ірина Донатасівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса, Україна.

Радзівіл Катерина Павлівна, кандидат психологічних наук викладач кафедри психології факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, Україна.

Рамзіна Оксана Олексіївна, магістрант кафедри теорії та методики практичної психології соціально-гуманітарного факультету Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса, Україна.

Сабодуха Олексій Володимирович, кандидат філософських наук, голова Української асоціації психосоматичної терапії, м. Житомир, Україна.

Ситнік Світлана Володимирівна, доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса, Україна.

Смаліус Людмила Никифорівна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології психологічного факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

Суходоля Юлія Олегівна, аспірант кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету, м. Хмельницький, Україна.

Терлецька Надія Василівна, доктор філософії в галузі психології, викладач Львівського медичного фахового коледжу післядипломної освіти, м. Львів, Україна.

Толмачевська Вікторія Олександрівна, аспірант кафедри практичної та клінічної психології факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Хілько Світлана Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та особистісного розвитку ДЗВО «Університет менеджменту освіти», м. Київ, Україна.

Худавердова Анна Олександрівна, аспірантка кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна.

Шавровська Наталія Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології психологічного факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна.

ЗМІСТ

<i>Світлана Байда</i> . Основні тенденції в дослідженні самоставлення дошкільників	3
<i>Юлія Бакка</i> . Теоретико-методологічні аспекти вивчення проблеми становлення самостійності особистості.....	10
<i>Аліна Бахвалова</i> . Особливості індивідуально-психологічних властивостей журналістів із різним рівнем успішності.....	16
<i>Юлія Білюченко</i> . Психологічний зміст комунікативної агресії у дівчат та юнаків студентського віку.....	23
<i>Марина Бриль</i> . Психолого-педагогічна компетентність викладача в системі інклюзивної мистецької освіти.....	29
<i>Владислав Гаврюшенко</i> . Теоретичні основи дослідження міжособистісної взаємодії в психології.....	37
<i>Руслан Ганущак</i> . Життєвий світ особистості: онтологічний статус та методологічні підходи до дослідження.....	48
<i>Маргарита Гутиря, Марина Кононова</i> . Чинники професійної самоактуалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки.....	56
<i>Ольга Дробот</i> . Психологічні особливості переживання навчального стресу учнями сільської школи.....	63
<i>Сергій Кононенко</i> . Структурно-функціональні компоненти процесу розвитку професійної самосвідомості фахівців юридичного профілю.....	72
<i>Тетяна Костіна, Ірина Булах</i> . Гендерно зумовлене насильство та його види: домашнє насильство.....	80
<i>Ольга Кухарук</i> . Ціннісна складова соціальної ідентичності у прогнозуванні соціальної взаємодії.....	87
<i>Інна Леонова</i> . Зв'язок міжособистісних стосунків із формуванням почуття самотності.....	94
<i>Артем Маковський</i> . Результати дослідження психологічного супроводу професійної діяльності прикордонників засобами душпастирства військових капеланів.....	107
<i>Олег Матеюк, Юлія Суходоля</i> . Соціальний інтелект: психологічний феномен та теоретична проблема.....	113
<i>Антоніна Мельничук, Таїсія Комар</i> . Дослідження синдрому вигорання засобами позитивної психотерапії Н. Пезешкіана серед медичних працівників.....	124
<i>Вікторія Міщенко-Дрючило</i> . Феномен покликання крізь призму розуміння українськими та зарубіжними науковцями.....	131
<i>Маргарита Півень, Юлія Казимова</i> . Структурні особливості емоційної сфери користувачів мережі Instagram.....	140

<i>Анжела Плошинська, Іван Батраченко, Євгенія Коваленко. Добровільність фізичної та розумової активності як виклик до особистості в епоху метамодерну.....</i>	<i>147</i>
<i>Ірина Поспелова, Оксана Рамзіна. Проблеми виникнення тривожності молодшого школяра в сучасній школі.....</i>	<i>156</i>
<i>Катерина Радзівіл. Відчуження дитиною одного з батьків як психологічний феномен: науково-теоретичне обґрунтування.....</i>	<i>167</i>
<i>Олексій Сабадуха. Проблема свідомого й несвідомого в контексті метафізичної теорії особистості.....</i>	<i>173</i>
<i>Світлана Ситнік. Гендерні стереотипи професійної спрямованості старшокласників.....</i>	<i>184</i>
<i>Надія Терлецька. Внутрішня картина хвороби і якість життя хворих із психогенними депресіями невротичного рівня.....</i>	<i>195</i>
<i>Вікторія Толмачевська. Емоційний інтелект як складова емоційної експресії в контексті професійної діяльності медичного персоналу в умовах COVID-19.....</i>	<i>203</i>
<i>Світлана Хілько. Емпатія як чинник формування толерантності до невизначеності в майбутніх психологів.....</i>	<i>214</i>
<i>Анна Худавердова. Специфічні чинники девіантної поведінки військовослужбовців.....</i>	<i>225</i>
<i>Наталія Шавровська, Людмила Смалує. Токсичні стосунки як психологічний феномен.....</i>	<i>231</i>

CONTENTS

<i>Svetlana Baida</i> . Main trends in the study of self-establishment of preschoolers.....	3
<i>Julia Bakka</i> . Theoretical and methodological aspects of studying the problem of self-dependence formation.....	10
<i>Alina Bakhvalova</i> . Differences between individual-psychological properties of journalists with different levels of successfulness.....	16
<i>Yulia Biliuchenko</i> . Psychological content of communicative aggression in girls and boys of student age.....	23
<i>Maryna Bryl</i> . Teacher's psychological and pedagogical competence in the system of inclusive art education.....	29
<i>Vladyslav Havriushenko</i> . Theoretical fundamentals of research interpersonal interactions in psychology.....	37
<i>Ruslan Hamushchak</i> . Person's lifeworld: ontological status and methodological approaches to research.....	48
<i>Marharyta Gutyria, Maryna Kononova</i> . Factors of professional self-actualization of future psychologists in the process of professional training.....	56
<i>Olga Drobot</i> . Psychological peculiarities of experiencing academic stress by students of rural schools.....	63
<i>Serhii Kononenko</i> . Structural and functional components of professional self-awareness development process of legal professionals.....	72
<i>Tetiana Kostina, Iryna Bulakh</i> . Gender-based violence and its types: domestic violence.....	80
<i>Olga Kuharuk</i> . Value component of social identity in social interaction prognostication.....	87
<i>Inna Leonova</i> . The relationship between interpersonal relationships with the formation of a feeling of loneliness.....	94
<i>Artem Makovskyi</i> . Study result of psychological support of border guard professional activity by means of pastoring of military chaplains.....	107
<i>Oleg Mateyuk, Yuliia Sukhodolia</i> . Social intelligence: psychological phenomenon and theoretical problem.....	113
<i>Antonina Melnychuk, Taisiia Komar</i> . Research of the burnout syndrome by positive psychotherapy by N. Peseschkian among medical workers.....	124
<i>Viktoriia Mishchenko-Driuchylo</i> . The phenomenon of calling through a prism of understanding by Ukrainian and foreign scientists.....	131
<i>Margarita Piven, Yuliia Kazymova</i> . Structural features of the emotional sphere of Instagram network users.....	140
<i>Anzhela Ploshynska, Ivan Batrachenko, Yevheniia Kovalenko</i> . Voluntariness of physical and mental activity as a challenge to the personality in the metamodern age.....	147

<i>Iryna Pospelova, Oksana Ramzina. Problems of anxiety of the primary schoolchild in the modern school.....</i>	156
<i>Kateryna Radzivil. Parental alienation as a psychological phenomenon: scientific-and-theoretical substantiation.....</i>	167
<i>Oleksiy Sabadukha. The problem of conscious and unconscious in the context of metaphysical theory of personality.....</i>	173
<i>Svitlana Sytnik. Gender stereotypes of professional orientation of senior students.....</i>	184
<i>Nadiya Terletska. Internal picture of the disease and quality of life of patients with psychogenic depression of neurotic level.....</i>	195
<i>Viktoriia Tolmachevska. Emotional intelligence as a component of emotional expression in the context of professional activity of medical personnel in COVID-19.....</i>	203
<i>Svitlana Khilko. Empathy as a factor in the development of uncertainty tolerance in future psychologists.....</i>	214
<i>Anna Khudaverdova. Specific factors of deviant behaviour of military servants.....</i>	225
<i>Natalia Shavrovska, Lyudmyla Smalyus. Toxic relationships as a psychological phenomenon.....</i>	231

**В І С Н И К
Л Ъ В І В С Ь К О Г О
У Н І В Е Р С И Т Е Т У**

Серія психологічні науки

Випуск 11

Львівський національний
університет імені Івана Франка
2021